अथानुमानखण्डनम् २

व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥ ६६ ॥
अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं नहि ।

अनुमितिं व्युत्पादयति—**व्यापारस्त्विति । अनुमायां** अनुमितौ **व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शो व्यापारः । तथाहि** येन पुरुषेण महानसादौ धूमे वह्निव्याप्तिर्गृहीता पश्चात् स एव पुरुषः कचि-

दिनकरी ।

अनुमितिमिति । संगतिश्चात्र प्रत्यक्षेणोपजीव्योपजीवकभावो बोध्यः । करणे निर्दिष्टे एव व्यापारे जिज्ञासोदयान्मूले पश्चान्निर्दिष्टमपि करणं प्रथमं दर्शयति—**व्याप्तिज्ञानमिति । परामर्शो व्यापार इति ।** ननु व्यापारत्वं तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं तच्च परामर्शे न संभवति वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति परामर्शे व्याप्तिज्ञानजन्यत्वस्याभावात् महानसीयवह्निव्याप्तिज्ञानस्य तदानीमभावेन व्यभिचाराद-

रामरुद्री ।

संगतिश्चात्रेति । प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरमनुमाननिरूपणे संगतिश्चेत्यर्थः । सप्तम्यर्थः प्रयोजकत्वं संगतिपदार्थे तदन्वयो बोध्यः । अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयानुकूलसंबन्धो निरूपणीयनिष्ठासंगतिः । तथा प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरमनुमाननिरूपणे प्रयोजकजिज्ञासा अनुमानज्ञानमेव भवत्वित्याकारिका तज्जनकज्ञानमनुमानज्ञानं मदिष्टसाधनमित्याकारकं तद्विषयोऽनुमानं तत्सर्वमनुकूलसंबन्धे अनुमाननिष्ठप्रत्यक्षकार्यत्वं संगतिः[1] अत्रानन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानं संगतिनिरूपकज्ञानप्रयोज्यत्वेन विशेषणीयं तेन[2] घटादिनिरूपणानन्तरमपि संबन्धिविशेषज्ञानाधीनप्रत्यक्षज्ञानतत्कार्यत्वेन अनुमानस्मरणसंभवेऽपि न प्रत्यक्षकार्यत्वेन घटादिनिरूपितसंगतित्वापत्तिः । अनुमानज्ञानस्य घटज्ञानाप्रयोज्यत्वात् प्रकृते च चक्षुरादिना अनुमानस्य व्याप्तिज्ञानस्य जननादनुमाने प्रत्यक्षप्रमाणकार्यत्वरूपोपजीवकत्वमिति भावः । एवमनुमितावपि परामर्शरूपप्रत्यक्षप्रमितिजन्यत्वमस्तीति प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणोत्तरमनुमितिनिरूपणमिति बोध्यम् । **अथ** दीपदानं मदीयचक्षुःसाधनं दीपश्चक्षुरुत्तम्भनमिति वेदेन चक्षुःसाधनत्वेन बोधितत्वादित्यनुमानेन दीपदाने यत्र प्रवृत्तिस्तत्र तज्जनितचक्षुरादिव्यक्तेरनुमानोपजीवकतया अनुमाननिरूपणानन्तरमेव प्रत्यक्षं किमिति न निरूपित-

१ अनुमाननिरूपणप्रयोजकीभूता संगतिरित्यर्थः. २ संगतिनिरूपकज्ञानप्रयोज्यत्वविशेषणेन.

त्पर्वतादावविच्छिन्नमूलां धूमरेखां पश्यति तदनन्तरं धूमो वह्नि-

दिनकरी।

तस्तदुपपादयति—तथाहीत्यादिना। पश्यतीति। धूमदर्शनस्य व्याप्तिस्मरणे उद्बोधकविधया हेतुत्वसंपत्त्यर्थं यादृशविशेषणविशिष्टस्य

रामरुद्री।

मिति। नच उपजीवकत्वं कार्यतारूपमेव नतु प्रयोज्यतारूपमिति चक्षुरादौ साक्षादनुमानजन्यत्वाभावान्नानुमाननिरूपणानन्तरं प्रत्यक्षनिरूपणापत्तिरिति वाच्यम्। तथासति शक्तिज्ञानात्मकोपमितेः पदार्थस्मरण एवोपयोगात् साक्षाच्छाब्दबोधाजनकत्वेनोपमित्यनन्तरं शाब्दनिरूपणानुपपत्तेः। नचादृष्टाद्वारकमुपजीवकत्वमनन्तराभिधाननियामकं इति वाच्यम्। यत्रेष्टसाधनतानुमानेन दर्पणादौ प्रवृत्तिस्तत्र दर्पणेन महाचक्षुर्नाशे तज्जन्यखण्डचक्षुर्व्यक्तावदृष्टाद्वारकोपजीवकत्वस्यापि संभवात्। यदिच प्रत्यक्षप्रमाणत्वावच्छेदेन नानुमानोपजीवकत्वं मनःश्रवणयोरजन्यत्वादनुमानं च निखिलमेव मनोरूपेन्द्रियजन्यमिति न वैपरीत्यापादनसंभव इति विभाव्यते तदा ईश्वरीयव्याप्तिज्ञानस्याप्यनुमितिस्वरूपयोग्यत्वेनानुमापकतया तत्र प्रत्यक्षोपजीवकत्वाभावेन प्रत्यक्षानन्तरमनुमाननिरूपणस्याप्यनुपपत्तिरिति चेत्। मैवम्। नहि यद्यत्संगतं भवति तत्तदनन्तरं निरूपणीयमिति नियमः येनानुमाननिरूपणानन्तरं प्रत्यक्षनिरूपणापत्तिः किंतु यद्यदनन्तरं निरूप्यं भवति तत्तत्संगतं भवतीत्येवंव्याप्तिः नासंगतं प्रयुञ्जीतेत्यभियुक्तोक्तेः। एवंच कारणे कार्ये वा ज्ञाते किमस्य कार्यं कारणं वेति जिज्ञासोदयेन उपजीवकत्वमुपजीव्यत्वं च द्वयमपि संगतिः। अतएव चिन्तामणावनुमितिनिरूपणानन्तरमनुमाननिरूपणमपि न संगच्छते। नच कार्यत्वकारणत्वयोरपि संगतित्वे संगतेः षोढात्वं व्याहन्येत। तथाचोक्तं—'सप्रसंग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा। निर्वाहकैक्यं कार्यैक्यं षोढा संगतिरिष्यते' इति। वाक्यं हेतुताया निरूपकतासंबन्धेन आश्रयतासंबन्धेन च संगतित्वेन कार्यत्वस्य हेतुतायामेवान्तर्भावात् कारणतानिरूपकत्वस्यैव कार्यतानिरूपकत्वात् तत्र उपोद्घातादिभिन्नस्मरणप्रयोजकसंबन्धप्रसङ्गः प्रकृतोपसाधकत्वमुपोद्घातः। नचैतस्य प्रयोजकतात्मकहेतुतया गतार्थता शङ्कनीया अनुमितिलक्षणोपोद्घातसंगत्या विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुताव्यवस्थापनात्। नहि लक्षणे विशिष्टपरामर्शहेतुत्वं साक्षात्परम्परया वा कारणं किंतु घटकमेवेति ध्येयम्। अवसरोऽनन्तरवक्तव्यत्वं यथा प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरं तत्कार्यत्वेनानुमानोपमानयोरुभयोर्निरूपणप्राप्तौ बहुवादिसंमतत्वेन प्रथममनुमाने एव जिज्ञासोदय अनुमाननिरूपणेन प्रतिबन्धकजिज्ञासा निवृत्तावसरसंगत्या उपमाननिरूपणमिति मन्तव्यं निर्वाहकैक्यं एकप्रयोजकप्रयोज्यत्वं कार्यैक्यं एककार्यानुकूलत्वमिति

---

१ अविच्छिन्नपदं धूमस्य अव्यभिचारित्वरक्षार्थम्. २ धूमदर्शनानन्तरम्.

व्याप्य इत्येवं रूपं व्याप्तिस्मरणं तस्य भवति पश्चाच्च वह्निव्याप्यधूमवानयमिति ज्ञानं स एव परामर्श इत्युच्यते तदनन्तरं पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिर्जायते । अत्र प्राचीनास्तु–व्याप्यत्वेन ज्ञाय-

दिनकरी।

धूमस्य व्याप्तिसंबन्धितया ज्ञानं तादृशधूमदर्शनस्यैव व्याप्तिस्मृतावुद्बोधकत्वमित्यभिप्रायेणाविच्छिन्नत्वमुक्तम्। **एवंरूपं व्याप्तिस्मरणमिति।** उद्बुद्धसंस्कारस्य पूर्वं सत्त्वादिति भावः। **स एव परामर्श इति।** तथाच स्मरणात्मकज्ञानस्य पूर्वं सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः । नच तथापि यत्र व्याप्तिघटकानां पदार्थानां विशृङ्ख[2]लोपस्थितिमूलको विशेष्ये विशेषणं त[3]त्रापि विशेषणमितिरीत्या परामर्शस्त[4]त्र विशिष्टव्याप्तिज्ञानस्य व्यभिचारो दुरुद्ध[5]र एवेति वाच्यम्। व्याप्त्यंशे निश्चयत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवेन विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमितिरीत्या परामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वादित्यभिप्रायात् स्मरणात्मकपरामर्शे व्याप्तिज्ञानस्य व्यभिचार इत्यपि न संस्कारसंबन्धेन पू[6]र्वं व्याप्तिज्ञानस्य सत्त्वात्। **अत्र नव्याः**–व्याप्तिज्ञानत्वस्य परामर्शत्वव्यापक[7]तयाऽनुमितिं प्रति हेतुत्वमेव नास्ति कुतः करणत्वम् अन्यथा कपालादेर्घटं प्रति द्रव्यत्वेन हेतुतापत्तिः तस्मादनुमितिं प्रति

रामरुद्री।

दिक्। **संबन्धितयेति।** व्याप्तिसंबन्धितयेत्यर्थः। **विशेष्ये विशेषणमितीति ।** विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहित्वे वह्निव्याप्यो धूम इति ज्ञानं विनापि शाब्दपरामर्शसंभवादिति भावः। **लाघवेनेति।** व्याप्तितदभाववद्धूमवान्पर्वत इति व्याप्त्यंशे संशयाकारपरामर्शादनुमितिवारणाय धूमांश इव व्याप्त्यंशे निश्चयत्वं निवेशनीयमिति गौरवम्। विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य कारणत्वे तु कारणीभूतविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयप्रतिबन्धादेव व्याप्त्यंशे संशयत्वासंभवेन तन्निवेशे प्रयोजनाभावादिति भावः। **संस्कारसंबन्धेनेति।** स्वजन्यसंस्कारसंबन्धेनेत्यर्थः । स्वजन्यसंस्कारसमवायान्यतरसंबन्धेन व्याप्तिज्ञानस्य परामर्शहेतुत्वान्न कुत्रापि व्यभिचार इति भावः । **परामर्शत्वव्यापकतयेति।** तादात्म्येन परामर्शस्याव्याप्यत्वं ग्राह्यं कारणत्वमेव नास्तीति।

---

१ लिङ्गपरामर्शानन्तर. २ विशेषणविशेष्यभावानवगाहिउपस्थितिमूलकः. ३ विशेषणेऽपि. ४ तादृशस्थले. ५ विशिष्टज्ञानाभावेऽपि अनुमितिसंभवात् व्यतिरेकव्यभिचार इत्यर्थः. ६ स्मरणात्मकपरामर्शपूर्वं. ७ परामर्शत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकतया.

अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा ॥ ६७ ॥
व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वधीः परामर्श उच्यते ।

मानं लिङ्गमनुमितिकरणमिति वदन्ति तद्दूषयति—**ज्ञायमान-मिति** । लिङ्गस्यानुमित्यकरणत्वे युक्तिमाह—**अनागतादीति** । यद्यनुमितौ लिङ्गं करणं स्यात्तदानागतेन लिङ्गेन विनष्टेन चानुमितिर्न स्यादनुमितिकरणस्य लिङ्गस्य तदानीमभावादिति—**व्याप्यस्येति** । व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमनुमितौ जनकम् । तच्च पक्षे व्याप्य इति ज्ञानं पक्षो व्याप्यवानिति

दिनकरी ।

मनस्त्वेनैव कारणत्वमित्याहुः । **लिङ्गमनुमितिकरणमिति** । अनुमितौ परामर्शत्वेनेति चेत् साधु परामर्शमात्रं न हेतुरपि तु लिङ्गपरामर्शः । तथाच विशिष्टस्य कारणताग्रहे विशेषणस्यापि कारणताग्रहात् परामृश्यमानलिङ्गस्य लिङ्गपरामर्शस्य वा हेतुतेत्यत्र विनिगमनाविरहादुभयोर्हेतुतासिद्धौ तत्रच व्यापाराभावान्न परामर्शस्य करणता किंतु लिङ्गस्यैवेत्याशयः । **लिङ्गस्य तदानीमभावादिति** । नच परामर्शरूपव्यापारसंबन्धेन तदानीं लिङ्गमस्त्येवेति वाच्यं अतीतादिलिङ्गस्य परामर्शाजनकतया परामर्शस्य तद्व्यापारत्वासंभवात् । इदमुपलक्षणं लि-

रामरुद्री ।

नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकव्याप्यवत्त्वे व्यापकधर्मेण हेतुतायामन्यथासिद्धेरिति भावः । **परामर्शमात्रमिति** । ज्ञानमात्रमित्यर्थः । परापूर्वकमृशधातोः ज्ञानार्थकत्वादिति भावः । **लिङ्गेति** । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताविशिष्टहेतुर्लिङ्गं विषयितासंबन्धेन तद्विशिष्टज्ञानमेव अनुमितिहेतुर्बोध्य इत्यर्थः । **कारणताग्रहादिति** । असतिबाधके विशिष्टस्य कारणताग्राहकप्रमाणेन विशेषणांशेऽपि कारणताग्रहात् । अतएवारुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या गवा सोमं क्रीणातीत्यत्र तृतीयायोगो विशेषणीभूतानामारुण्यादीनामपि सोमक्रयणसाधनता प्रतीयत इति मीमांसकानां सिद्धान्तोऽपि संगच्छत इति भावः । विनिगमनाविरहेणापि लिङ्गस्य कारणता सिध्यतीत्याह—**परामृश्यमानेति** । **किंत्विति** । परामर्शस्यैव विषयविधया लिङ्गजन्यत्वसंभवादिति भावः । **तद्व्यापारत्वासंभवादिति** । शाब्दादिपरामर्शस्य अतीतादिलिङ्गाजन्यतया लिङ्गव्यापारत्वासंभवा-

१ अनागतादिलिङ्गदशायाम्. २ अनागतादिलिङ्गस्थले.

ज्ञानं वा। अनुमितिस्तु पक्षे व्याप्य इति ज्ञानात् पक्षे साध्यमित्याकारिका पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानात् पक्षः साध्यवानित्याकारिका। द्विविधादपि परामर्शात् पक्षः साध्यवानित्येवानुमितिरित्यन्ये। ननु वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानं विनापि यत्र पर्वतो

दिनकरी।

ङ्गस्य हेतुत्वे चैत्रीयपरामर्शविषयाल्लिङ्गान्मैत्रस्यानुमितिप्रसङ्गः तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशे गौरवम्। अस्मन्मते सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुहेतुमद्भावेनैवातिप्रसङ्गाभावान्न तत्पुरुषीयत्वनिवेश इति लाघवमित्यपि बोध्यम्। तच्च व्याप्यस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं च। ननु परस्परं व्यभिचार इत्यत आह—**अनुमितिस्त्विति**। कार्यतावच्छेदकस्य परस्परानुमितिव्यावृत्तत्वान्न व्यभिचारः पक्षविशेष्यकत्वमेव सर्वत्रानुमितौ नियतमिति। नवीनमतमाह—**द्विविधादपीति**। पक्षविशेष्यकव्याप्यविशेष्यकोभयपरामर्शादपीत्यर्थः। कारणतावच्छेदकं च परामर्शद्वयसाधारणं व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वमतो न

रामरुद्री।

दित्यर्थः। **अनुमितिप्रसङ्ग इति**। पक्षनिष्ठस्य लिङ्गस्य समवायेनानुमितिंप्रति हेतुतासंभवेनोद्देश्यतासंबन्धेनानुमितिं प्रति हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन लिङ्गस्य कारणतायाः स्वीकरणीयत्वादिति भावः। अस्मिन्मते परामर्शहेतुतावादिमते सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या एकात्मानुयोगिकसमवायसंबन्धेन कार्यकारणभावान्नैकपुरुषीयपरामर्शादन्यस्यानुमित्यापत्तिरिति भावः। **परस्परेति**। पक्षविशेष्यकपरामर्शोत्तरानुमितौ व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य तदुत्तरानुमितौ पक्षविशेष्यकपरामर्शस्य व्यभिचार इत्यर्थः। **सर्वत्रानुमिताविति**। प्रसिद्धसाध्यसकलानुमितावित्यर्थः। तेन पृथिवीतरत्वाभावव्यापकाभावप्रतियोगिगन्धवती पृथिवीति व्यतिरेकिपरामर्शादप्रसिद्धसाध्यविशेष्यकानुमित्युपगमेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम्। **नन्वेवं** परस्परजन्यानुमितौ व्यभिचारो दुर्वार इत्याशङ्कायामाह—**कारणतावच्छेदकंचेति**। **व्याप्यपक्षोभयेति**। यद्यपि निश्चयत्वमुभयसाधारणमेकं दुर्वचं तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकत्वरूपनिश्चयत्वस्य

१ व्यभिचारवारणं तु तत्परामर्शोत्तरपक्षः साध्यवानित्यनुमितिंप्रति तत्परामर्शः कारणमितिरीत्या. २ यत्रपक्षे व्याप्यमिति ज्ञानादनुमितिः तत्र पक्षो व्याप्यवान् इति ज्ञानं नास्ति यत्र पक्षो व्याप्यवान् इति ज्ञानादनुमितिः तत्र पक्षे व्याप्यमिति ज्ञानं नास्तीति व्यभिचार इत्यर्थः. ३ पक्षे साध्यमित्यनुमितित्वस्य पक्षः साध्यवानित्यनुमितित्वस्य च.

धूमवानिति प्रत्यक्षं ततो वह्निव्याप्यो धूम इति स्मरणं तत्र ज्ञानद्वयादेवानुमितेर्दर्शनात्[1] व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं[2] न सर्वत्र

दिनकरी ।

व्यभिचार इति भावः । द्विविधयोरपि परामर्शयोः स्वस्वाव्यवहितोत्तरानुमितिं प्रति तत्तद्रूपेण हेतुत्वमित्यपि केचित् । वस्तुतोऽनुभवानुरोधात् पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैव हेतुत्वमत एव वह्निव्याप्यधूमवांश्चायमित्याकारकः पक्षविशेष्यक एवोपनयः[3] सर्वसंमत इति ध्येयम् । मीमांसकः शङ्कते—**नन्विति** । ज्ञानं विनापीत्यस्यानुमितेर्दर्शनादित्यनेनान्वयः । **ज्ञानद्वयादेव** ज्ञानद्वयादपि । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि-

रामरुद्री ।

प्रकारीभूतव्याप्यपक्षरूपधर्मविशेषघटितत्वात् तत्प्रकारतावच्छेदकसंबन्धानुगमाच्च सांसर्गिकविषयतायाः विशिष्यानिवेशे कालिकादिना व्याप्यपरामर्शादप्यनुमित्यापत्तेरनुगतैकेन रूपेण कारणत्वं दुर्घटं तथापि हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रकारत्वनिरूपिता या हेतुतावच्छेदकसंबन्धान्यसंबन्धावछिन्ना व्याप्त्यवच्छिन्ना विषयता तन्निरूपिता या हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्त्यभावप्रकारत्वानिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वसंबन्धान्यसंबन्धावच्छिन्ना पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना विषयता तच्छालिज्ञानत्वेनानुगतकारणत्वं संभवति प्रकारतायामेव संसर्गावच्छिन्नत्वं न विशेष्यतायामपीति सिद्धान्तादिति भावः । एवमपि व्याप्यप्रतियोगिकाभावत्वेन अभावनिवेशे अभाववति धूमप्रकारकनिश्चयसंग्रहस्य व्याप्यसामान्याभावनिवेशे च वह्निव्याप्यधूमवान्न वेति संशयवारणस्यासंभव एव अप्रामाण्यज्ञानानामपि विभिन्नाकाराणामेकैकनिश्चयकारणतावच्छेदककोटावभावा निवेशनीया इत्यतोऽपि नानुगतहेतुतासंभव इत्यभिप्रायेण मतान्तरमुपन्यस्यति—**द्विविधयोरिति** । **ताद्रूप्येणेति** । पक्षविशेष्यकत्वेन व्याप्यविशेष्यकत्वेनेत्यर्थः । स्वमतमुपदर्शयति—**अनुभवानुरोधादिति** । पक्षविशेष्यकादेव परामर्शादनुमितिर्न व्याप्यविशेष्यकादनुमितिरित्यनुभवानुरोधादित्यर्थः । स्वोक्ते प्राचां संमतिमाह—**अतएवेति** । वह्निव्याप्यधूमवानिति नवीनमताभिप्रायेणोक्तम् । प्राचीनमते तु तथा चायमित्युपनयाकार इति मन्तव्यम् । **ननु** वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति शाब्दादिपरामर्शस्थले ज्ञानद्वयं विनापि मीमांसकैरप्यनुमितिस्वीकारात् ज्ञानद्वयादेवेत्येवकारासंगतिरित्यतस्तस्याप्यर्थकतामाह—**ज्ञानद्वयादपीति** । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं सर्वत्र न कारणमिति मूलस्य सर्वत्र नानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तीत्यर्थकत्वे अग्रे अतो

---

१ व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामित्यर्थः. २ परामर्शः. ३ उपनयवाक्यम्.

कारणं किंतु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणत्वस्यावश्यकत्वात् तत्र विशिष्टज्ञानकल्पने गौरवाच्चेति चेन्न। व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेऽपि वह्निव्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेर्लाघवाच्च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वम्। किंच धूमवान् पर्वत

दिनकरी।

ज्ञानमिति भावप्रधानो निर्देशः। **सर्वत्र न कारणमिति।** अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति कारणतावच्छेदकमित्यर्थः। **आवश्यकत्वादिति।** व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वस्योभयमतसिद्धनियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकताकत्वादित्यर्थः। **ननु** ज्ञानद्वयस्थलेऽपि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयमतो न व्यभिचार इत्यत आह—**विशिष्टज्ञानेति। व्याप्यतावच्छेदकेति।** अयमालोको धूमो वेति सन्देहदशायां व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयाभावेऽपीत्यर्थः। **वह्निव्याप्यवानिति।** वह्न्यभाववदवृत्तिमानित्यर्थः। नतु धूमसमानाधिकरणेत्यादिरूपव्याप्तिविशिष्टवानित्यर्थः। अत्र हेतुतावच्छेदकभानानैयत्यात्। **अनुमित्युत्पत्तेरिति।** तथाच व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य तत्र व्यभिचारान्न तेन रूपेण हेतुत्वमिति भावः। **ननु** तत्र फलबलाद् व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं कल्पनीयमतो न व्यभिचार इत्यत आह—**लाघवा-**

रामरुद्री।

विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वं नानुमितिजनकतावच्छेदकमिति पूरणीयमुक्तवाक्यस्य साक्षाद्विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वनिरासकत्वादिति प्रयासाधिक्यमत अह—**वस्तुत इति।** तथाचैतद्ग्रन्थस्य विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतानिरासकत्वं संपादयन्नाह—**भावप्रधानो निर्देश इति।** एतदनुरोधेन सर्वत्र न कारणत्वमित्यस्यार्थमाह—**अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रतीति।** आवश्यकत्वादित्यस्य उभयवादिसिद्धनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वादित्यर्थकतामाह—**व्याप्यतावच्छेदकेत्यादि।** तथाचानन्यथासिद्धत्वमात्रं मीमांसकैः कल्पनीयं नैयायिकैस्तूभयं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः। **ननु** व्याप्यतावच्छेदकानिर्णये वह्निव्याप्यवानितिशाब्दपरामर्शोऽपि न संभवत्येव धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादेरेव व्याप्तित्वादित्याशङ्कानिरासायाह—**वह्न्यभाववद्वृत्तीति। फलबलादिति।** अनुमितिरूपकार्येण कारणानुमानसंभवादिति

१ व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वरूपकारणतावच्छेदकलाघवमिति भावः.

इति ज्ञानादनुमित्यापत्तिः व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकस्य पक्षधर्मताज्ञानस्य सत्त्वात् । नच गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वमिति वाच्यम् । चैत्रस्य व्याप्तिग्रहे मैत्रस्य पक्षधर्मताज्ञानात् अनुमितिः स्यात् । यदि तत्पुरुषीयगृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं तत्पुरुषीयपक्षधर्मताज्ञानं तत्पुरुषीयानुमितौ हेतुरित्युच्यते तदानन्तकार्यकारणभावः । मन्मते तु समवायसंबन्धेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं समवायसंबन्धेनानुमितिं जनयतीति नानन्तकार्यकारणभावः यदि तु व्याप्तिप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं च

दिनकरी ।

चेति । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकत्वापेक्षया व्याप्तिप्रकारकत्वस्य लघुत्वादित्यर्थः । नन्वस्तु तवावच्छेदकलाघवं तथापि पूर्वोक्तकल्पलाघवमेव मीमांसकानां मूलयुक्तिर्भविष्यतीत्यत आह—**किंचेति** । **नच गृह्यमाणेति** । अत्र शानचा ग्रहस्य वर्तमानतयाऽभिधानान्न कालान्तरीयताद्दशग्रहमादाय दोषः । व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानमिति स्वतन्त्रमित्यनेनान्वयि । **इत्युच्यते इति** । इत्थंच न तत्पुरुषीयत्वं निवेश्यते चैत्रस्य व्याप्तिग्रहकाले तच्छून्यस्य मैत्रस्यानुमित्यापत्तेरभावान्मैत्रात्मनि स्वतन्त्रहेतुभूतव्याप्तिज्ञानाभावादिति भावः । **ननु** व्याप्तिप्रकारकपक्ष-

रामरुद्री ।

भावः । **लघुत्वादिति** । उभयत्रापि व्यभिचारस्याविशिष्टतया लघुरूपेणैव कारणतायाः कल्पयितुमुचितत्वादिति भावः । **मूलयुक्तिरिति** । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानहेतुतासाधकयुक्तिरित्यर्थः । **शानचेति** । लटःशतृशानचाविति सूत्रेण वर्तमानार्थकलस्थानिकत्वेन शतृशानचोर्विधानादिति भावः । **तवापीति** । यद्यपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षविशेष्यकनिश्चयत्वेन पक्षविशेष्यकव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन वा कारणत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण मीमांसकमते कार्यकारणभावचतुष्टयापत्त्या न्यायमते विनिगमनाविरहेण कारणताद्वयापादनमसङ्गतं तथापि व्याप्तिप्रकारत्वहेतुप्रकारत्वपक्षविशेष्यत्वानां त्रयाणां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण

---

१ ग्रहविषय. २ चैत्रादिपुरुषाणामानन्त्यात् कार्यकारणभावानन्त्यम्. ३ मन्मते न्यायमते. ४ तत्तत्पुरुषीयत्वानिवेशादिति भावः. ५ निरूपितत्वं अवच्छेदकत्वं आश्रय इति पदार्थत्रयमधिकं त्वन्मतेऽतो गौरवमिति भावः. ६ कारणतावच्छेदकलाघवम्.

स्वतन्त्रं कारणमित्युच्यते तदा कार्यकारणभावद्वयम् वह्निव्याप्यो धूमः आलोकवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः स्यात् । इत्थंच यत्र ज्ञानद्वयं तत्रापि विशिष्टज्ञानं[1] कल्पनीयं फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् ।

दिनकरी ।

धर्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन वा हेतुतेत्यत्र विनिगमनाविरहेण हेतुताद्वयं तवापीत्यत आह—**वह्निव्याप्य इति । अनुमित्यापत्तिः स्यादिति ।** न्यायनये तु व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य विवक्षितत्वात् न तादृशज्ञानान्नवा धूमो वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यापत्तिस्तत्र व्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमविशेष्यतायाः पर्वतविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानात्मकत्वादिति भावः । ननु ज्ञानद्वयस्थले विशिष्टज्ञानकल्पने कल्पनागौरवं न्यायमते दूषणं भविष्यतीत्यत आह—**इत्थं चेति । फलमुखगौरवस्यादोषत्वादिति ।** फलं कार्यकारणभावग्रहस्तन्मुखं तदधीनं गौरवं गौरवज्ञानमित्यर्थः । विशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन कारणत्वग्रहे विशिष्टज्ञानत्वधर्मिकगौरवनिश्चयो विरोधी वाच्यः । तच्च गौरवं प्रमाणान्तरासिद्धतत्तदनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिस्वाश्रयकत्वमेव ता-

रामरुद्री ।

गुरुभूतकार्यकारणभावचतुष्टयापत्त्या मीमांसकमते न गौरवमित्यर्थे तात्पर्यान्नासङ्गतिरिति भावः । **मूले आलोकवानिति ।** यद्यपि व्याप्यतावच्छेदकानां धूमत्वादीनां निवेशेन तदापत्तिः धूमत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य धूमविशेष्यकव्याप्तिज्ञानसहकारेणैव फलजनकत्वस्योपगतत्वात् तथापि व्याप्यतावच्छेदकानां निवेशे व्याप्यतावच्छेदकभेदेन अनन्तकार्यकारणभावापत्त्या गौरवमिति बोध्यम् । **व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतेति ।** इदंच प्रकारताविशेष्यतयोरभेदवादिमताभिप्रायेण । **भट्टाचार्यमते तु** व्याप्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालित्वेन वक्तव्यं एकनिष्ठप्रकारताविशेष्यतयोरभेदवादिनावच्छेद्यावच्छेदकभावस्वीकारात् विशेष्यताप्रकारतयोरभेदस्वीकारे रक्तदण्डवानितिबुद्धौ रक्तरूपविशेष्यकदण्डाभावनिश्चयप्रतिबध्यत्वापत्तेः दण्डप्रकारतानिरूपितरक्तरूपनिष्ठविशेष्यताशालित्वात्तादृशबुद्धेरिति ध्येयम् । वक्ष्यमाणगौरवस्य कारणतानिश्चयानधीनत्वादाह—**गौरवज्ञानमिति । प्रमाणान्तरेति ।** कार्यलिङ्गकानुमानातिरिक्तप्रमाणेत्यर्थः । **स्वाश्रयकत्वं** स्वाश्रयवृत्तित्वम् ।

---

१ परामर्शः.

व्याप्तिः साध्यवदन्य[1]स्मिन्नसंबन्ध उदाहृतः ॥ ६८ ॥

व्याप्यो नाम व्याप्त्याश्रयः तत्र व्याप्तिः केत्यत आह—**व्याप्तिरिति** । वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यो वह्निः साध्यवान् महानसादिस्तदन्यो जलह्रदादिस्तदवृत्तित्वं धूमस्येति लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिंस्तप्तायःपिण्डादौ वह्नेः सत्त्वान्नातिव्याप्तिः । अत्र येन संबन्धेन साध्यं तेन संबन्धेन साध्यवान्[2] बोध्यः[3] । अन्यथा समवायसंबन्धेन वह्निमान्वह्नेरवयवस्तदन्यो महानसादिस्तत्र धूमस्य विद्यमानत्वादव्याप्तिप्रसङ्गात् । साध्यवदन्यश्च साध्यवत्त्वावच्छिन्न-

दिनकरी ।

दृशगौरवनिश्चयो विशिष्टज्ञानत्वेन कारणत्वनिश्चयाधीनः स्वघटकीभूततदनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिस्वाश्रयनिर्णयं विना न संभवतीति कार्यकारणभावनिर्णयात् पूर्वं गौरवनिर्णयाभावान्न तादृशगौरवं दोष इति भावः । मूले परामर्शलक्षणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणे सङ्गतिमुपोद्घातं निरूपयन्नाह—**व्याप्यो नामेति** । **तत्रेति** । घटकत्वं[4] सप्तम्यर्थः । **अव्याप्तिप्रसङ्गादिति** । अव्याप्त्यभिधानमिदं येन केनचित्संबन्धेन

रामरुद्री ।

निश्चयाधीन इति । तादृशकारणतानिश्चये सत्येव कार्यलिङ्गेन तत्तदनुमित्यव्यवहितपूर्ववृत्तित्वविशिष्टपरामर्शस्य निर्णयसंभवादिति भावः । **स्वघटकीभूतेति** । गौरवघटकीभूतेत्यर्थः । **नतादृशेति** । स्वोत्तरोत्पन्नगौरवज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वासंभव इति भावः । **उपोद्घातमिति** । व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानसाध्यत्वेनोपोद्घातसङ्गत्या परामर्शनिरूपणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणमिति भावः । **घटकत्वमिति** । स्वविषयकप्रतीत्यविषयत्वं तद्घटकत्वं व्याप्यघटकीभूता व्याप्तिः केत्यर्थः पर्यवसितः । साध्यवदन्यावृत्तित्वलक्षणे साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवत्त्वाविवक्षणे वह्निमान् धूमादित्यादौ अव्याप्तिर्मूलोक्ता न सङ्गच्छते साध्यवत्त्वावच्छिन्नभेदस्य संयोगेन साध्यवति पर्वतादावसंभवादित्यतस्तद्ग्रन्थभावमाह—**येनकेनचिदिति** । यत्किंचि-

---

१ साध्यवत्पदं साध्यवत्प्रतियोगिकपरं तस्याभेदसंबन्धेनान्यपदार्थैकदेशे भेदेऽन्वयः । निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः । तस्य असंबन्धपदार्थे अवृत्तित्वघटकवृत्तित्वेऽन्वयः तथाच साध्यवत्प्रतियोगिकाभिन्नभेदवदवृत्तित्वमिति वाक्यार्थः. २ तथाच साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवदन्यावृत्तित्वमित्यर्थः. ३ साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवत्त्वानिवेशे. ४ तथाच व्याप्तिज्ञानघटकीभूता व्याप्तिः केति तदर्थः.

प्रतियोगिताकभेदवान् बोध्यः तेन यत्किंचिद्वह्निमतो महानसादे-र्भिन्ने पर्वतादौ धूमसत्त्वेपि न क्षतिः । येन संबन्धेन हेतुता तेनैव संबन्धेन साध्यवदन्यस्मिन्वृत्तित्वं बोध्यम् । तेन साध्यवदन्यस्मिन् धूमावयवे धूमस्य समवायसंबन्धेन सत्त्वेऽपि न क्षतिः । साध्यव-दन्यावृत्तित्वं च साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः । तेन धूमवान् वह्नेरित्यत्र साध्यवदन्यजलह्रदादिवृत्तित्वाभावेऽपि ना-तिव्याप्तिः । अत्र यद्यपि द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्यात् साध्यवदन्यस्मिन् गुणादाव वृत्तित्वं नास्ति तथापि हेतुतावच्छेदकरूपेणावृत्तित्वं वाच्यम् हेतुता-

दिनकरी ।

साध्यवत्त्वविवक्षणाभिप्रायेण । यदि च संबन्धसामान्येन साध्यवत्त्वं विवक्ष्यते तदा धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिर्बोध्या । अवृत्तित्वं ना-

रामरुद्री ।

तत्संबन्धेनेति तदर्थः । तथाच समवायेन वह्निमदन्यत्वस्य पर्वतादौ सत्त्वान्नाव्याप्त्यस-ङ्गतिरिति भावः । यद्यपि विषयता दिकृतविशेषणतादियत्किंचित्संबन्धेन साध्यवदन्य-स्मिन्हेतोर्वृत्त्या सर्वत्रासंभव एवेत्यव्याप्त्यभिधानं मूलकृतोसङ्गतं तथापि इदं घटभिन्न-संयोगसंयुक्तसमवेतसविषयकान्यत्वविशिष्टतद्रूपवान् तद्धटभिन्नान्यत्वविशिष्टतद्रूपवान्वा तद्रसादित्यादौ लक्षणसंभवादव्याप्त्यभिधानमिति बोध्यम् । ननु संबन्धसामान्येन सा-ध्यवत्त्वं विवक्षणीयमतो नाव्याप्तिरित्यत आह—**यदि चेति । अतिव्याप्तिरिति ।** धूमशून्यायोगोलकादेरपि संबन्धसामान्यान्तर्गतकालिकादिना धूमवत्त्वेन धूमासमान-कालीन[3]पदार्थस्यैव धूमव[4]दन्यत्वात् वह्न्यधिकरणस्य धूमासमानकालस्याप्रसिद्धेरिति भावः । यदिच धूमासमानकालीनः प्रलयोत्पन्नपरमाणुक्रियादिरेव तत्र हेतुतावच्छेदक-संयोगेन वृत्त्यप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिरिति विभाव्यते तदा तदभिप्रायेणैवादिपदेन वह्नि-मत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य स्वरूपसंबन्धेन हेतोरुपसंग्रह इति मन्तव्यम् । **मूले साध्यवत्त्वावच्छिन्नेति ।** साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकता-कभेदवानित्यर्थः । यथाश्रुते साध्यस्यैव साध्यवत्त्वरूपतया तत्तद्व्यक्तिमद्भेदस्य महानसी-यवह्निमद्भेदस्य च वारणासंभवात् इदंच गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वमताभि-

---

१ यत्किंचिद्वह्निः महानसीयवह्निः. २ साध्यवदन्यनिरूपितवृत्तित्वत्वेतरानवच्छिन्नताद्दशवृ-त्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः. ३ सृष्टिकालीनद्व्यणुकादेः. ४ तत्र केनापि संबन्धेन धूमस्यासत्त्वादिति तस्य धूमवदन्यत्व.

अथ वा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना[1] ।
साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥ ६९ ॥

वच्छेदकं वृत्तितानवच्छेदकमिति फलितोऽर्थः[2] । ननु केवलान्वयिनि ज्ञेयत्वादौ साध्ये साध्यवदन्यस्याप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः । किंच सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन् सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादत आह–**अथवेति** । हेतु-

दिनकरी ।

स्तीति । विशिष्टाधेयताया अनतिरिक्तत्वादिति भावः । **फलितोऽर्थ इति** । तथाच तन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकस्यैव तन्निरूपिताधेयतावच्छेदकत्वनियमेन विशिष्टसत्तात्वस्य गुणाधेयतानवच्छेदकत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । अथ वेत्यादिलक्षणमवतारयितुमाद्यलक्षणे दोषमाह—**नन्विति** । ननु केवलान्वयित्वज्ञानकाले पक्षताघटकसंशयाभावान्नैवानुमितिः तच्छून्यकाले तु भ्रमात्मकव्याप्तिज्ञानादनुमितिर्भवत्येवेत्यत आह–**किंचेति** । इत्यादावित्यादिना संयोगेन हेतुतायां

रामरुद्री ।

प्रायेण तेन द्रव्यत्वादिसाध्यकस्थले द्रव्यत्वस्वरूपसाध्यतावच्छेदकविशिष्टपर्याप्तावच्छेदकताया गुरुधर्मतास्यानवच्छेदकतामते प्रसिद्धावपि न क्षतिरिति ध्येयम् । एवं साध्यवदन्यावृत्तित्वत्वावच्छिन्नेति मूलस्यापि तादृशवृत्तित्वत्वपर्याप्तावच्छेदकताकेत्यर्थो बोध्यः । अन्यथा वह्निमदन्यह्रदवृत्तित्वाभावस्य वारणानुपपत्तेः एवं साध्यवदन्यवृत्तित्वं साध्यवदन्यानुयोगिकत्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकसंबन्धप्रतियोगित्वमेव नतु साध्यवदन्यनिरूपिततत्संबन्धावच्छिन्नाधेयत्वम् वृत्त्यनियामकसंबन्धेन हेतुतायां तदप्रसिद्धेः तादृशाधेयतानवच्छेदकं हेतुतावच्छेदकमित्यत्रापि तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकमित्येवार्थ इति ध्येयम् । **विशिष्टाधेयताया इति** । यद्यपि विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादित्येव वक्तव्यम् । तच्च मूले उक्तमेव तथापि विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेऽपि विशिष्टनिष्ठाधेयताया अतिरिक्तत्वेन शुद्धसत्तापर्याप्ताधेयताया गुणादिनिरूपितत्वेऽपि विशिष्टपर्याप्ताधेयताया न गुणादिनिरूपितत्वमित्याशङ्कानिरासायैव तदुक्तमिति बोध्यम् । **केवलान्वयित्वेति** ।

---

१ विपूर्वकरहधात्वर्थोऽभावः प्रथमतृतीयार्थः अभेदः साध्यान्वयी तृतीयाप्रकृत्यर्थस्याभेदेन चासाध्येऽन्वयः साध्यपदोरतृतीयार्थः निरूपितत्वं ऐकाधिकरण्यान्वयी ऐकाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यं तथाच हेतुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगिविशिष्टसाध्यनिरूपितसामानाधिकरण्यव्याप्तिरित्यर्थः. २ साध्यवदन्यवृत्तितानवच्छेदकहेतुतावच्छेदकं व्याप्तिरिति भावः.

मति निष्ठा वृत्तिर्यस्य स तथा विरहोऽभावः तथा च हेत्वधिकरणवृत्तिर्योऽभावस्तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते । अत्र यद्यपि वह्निमान् धूमादित्यादौ हेत्वधिकरणपर्वतादिवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं तत्तद्वह्न्यादेरस्तीत्यव्याप्तिः । नच समानाधिकरणवह्निधूमयोरेव व्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्तद्वह्न्यादे-

दिनकरी।

गुणवान् घटादित्यादेः संग्रहः । ननु स्वाधिकरणावृत्तिसाध्यवदन्योन्याभावकत्वं लक्षणार्थस्तथाच नेयमव्याप्तिरिति चेन्न वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमाधिकरणे वह्निमदन्योन्याभावस्य कालिकसंबन्धेन वृत्तेरव्याप्त्यापत्तेः साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबन्धेनावृत्तित्वस्यावश्यं विवक्षणीयतया सत्ताभाववान् जात्यभावादित्यादावव्याप्तेः सत्ताभावाधिकरणे साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । नच सत्तावान् जातेरित्यादौ स्वाधिकरणेत्यादिव्याप्तिज्ञानं कारणं सत्ताभाववान् जात्यभावादित्यादौ तु साध्यवदन्येत्यादिव्याप्तिज्ञानं कारणमिति वाच्यं तथापि संयोगसंबन्धावच्छिन्नघटाभावे साध्ये विषयितया हेतौ घटे लक्षणद्वयस्याप्यव्याप्तिः तत्र विषयितया हेत्वधिकरणज्ञाने साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंयोगेन घटाधिकरणे हेतुतावच्छेदकविषयितया वृत्तेरप्रसिद्धेः । नन्वतिरिक्तोभयाभावे माना-

रामरुद्री।

भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपकेवलान्वयित्वनिश्चयकाल इत्यर्थः । पक्षताघटकेत्यपपाठः । साध्यसंदेहस्यैव पक्षतात्वात् सिद्ध्यभावरूपपक्षतायाः संदेहाघटितत्वाच्च किंतु पक्षतात्मिकेत्येव पाठः तथाच वाच्यो नवेति संशयाभावादेव नानुमितिरिति भावः । वस्तुतः सिद्धान्ते सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्यैव पक्षतात्वोपगमात् मीमांसकमते केवलान्वयिसाध्यकानुमित्यनङ्गीकाराद्द्वितीयदूषणाभिधानमिति युक्तमुत्पश्यामः । नच सत्तावानित्यादिसाध्यसाधनभेदेन व्याप्तिभेदस्यावश्यकतया शब्दैक्यस्यानुपादेयत्वादिति भावः । **अतिरिक्तोभयाभाव इति** । प्रत्येकाभावातिरिक्तोभयाभावेत्यर्थः । ननु वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशेऽपि वह्निमान् धूमादित्यत्रैव तत्तद्व्यक्तिभेदमादायाव्याप्तिसंभवे स्थलान्तरेऽव्याप्तिप्रदर्शनं किमर्थमित्याशङ्कां नि-

१ चालनीन्यायेनेत्यादिः.

रप्युभयाभावसत्त्वादेकसत्त्वेपि द्वयं नास्तीति प्रतीतेः गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च तथापि प्रतियोगितानवच्छेदकं यत् साध्य-

दिनकरी ।

भाव इत्यत आह—**एकसत्त्वेऽपीति** । इदमुपलक्षणं विशिष्टाभावमादायाव्याप्तिरित्यपि बोध्यम् । ननु विशिष्टत्वव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावविशेषणान्नाव्याप्तिरत आह—**गुणवानिति** । अत्र हेतोरेकव्यक्तितया समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरित्युक्तावपि न

रामरुद्री ।

रस्यन्नाह—**अत्रेति** । अथ प्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकमित्युक्तावपि नाव्याप्तिपरिहारः हेत्वधिकरणपर्वतादौ महानसीयवह्न्यभावादिसत्त्वेन तत्प्रतियोगितायां महानसीयत्वादिसहितस्य वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वात् । नचावच्छेदकत्वमवच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वम् । अवच्छेदकतापर्याप्तिश्चोभयस्मिन् नतु प्रत्येकमतो नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रत्येकावृत्तेरुभयवृत्तित्वासंभवेनोभयोरवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वे प्रत्येकस्य तथात्वस्यावश्यकत्वात् । नच प्रत्येकमवच्छेदकतासत्त्वेऽप्यवच्छेदकतायाः व्यासज्यवृत्तित्वेन प्रत्येकमुभयभेदवत्त्वपर्याप्तिसंबन्धेनावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदो वह्नित्वे अक्षत एवेति वाच्यम् । तथासति महानसीयवह्निमान् धूमादित्यादौ महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभेदस्य प्रत्येकं महानसीयत्ववह्नित्वयोः सत्त्वेनातिव्याप्तिप्रसङ्गादिति **चेन्मैवम्** । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यनवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकमित्यस्य विवक्षितत्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्नित्वादेर्निरवच्छिन्नैव । यद्यपि साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकं वह्नित्वनिष्ठं तद्व्यक्तित्वं तच्च न महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकं व्यासज्यवृत्तिधर्मपर्याप्तेरेकमात्रवृत्तिधर्मस्यानवच्छेदकत्वात् अन्यथाकाशवानिति प्रयोगापत्तेः । नचैवं घटपटावित्यादौ घटमात्रवृत्तिधर्मस्य कथं घटपटगतद्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वेन मानमिति वाच्यम् । एकमात्रोद्देश्यतावच्छेदकताकस्थल एव द्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वस्योद्देश्यतावच्छेदके भानोपगमात् अपितु महानसीयत्ववह्नित्वोभयत्वमेवेति नाव्याप्तिः । नवा महानसीयवह्निसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति परमरहस्यमनुसन्धेयम् । **परेतु** हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वं विशेषणमुपादायोक्ताव्याप्तिर्वारणीया महानसीयवह्न्यभावादिप्रतियोगितायां वह्नित्वतद्भिन्नमहानसीयत्वाभ्यामवच्छिन्नतया लक्षणाघटकतया घटाद्यभावीयप्रतियोगिताया एव

---

१ वह्निघटोभयाभावसत्त्वात्. २ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकम्. ३ पर्याप्तिश्च स्वरूपसंबन्धविशेषः. ४ पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादाय अव्याप्तिः. ५ महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितया इत्यादिः.

तावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति वाच्यम् । ननु रूपत्वव्याप्यजातिमद्वान् पृथिवीत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदिका रूपत्वव्याप्यजातयस्तासां च शुक्लत्वादिजातीनां नीलघटादिवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमस्तीत्यव्याप्तिरिति चेन्न तत्र परम्परया रूपत्वव्याप्यजातित्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वात् । नहि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः क्वापि पृथिव्यामस्ति रूपत्वव्याप्यजातिमान्ना-

दिनकरी।

निस्तार इति भावः । एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादौ लक्षणसत्त्वादसंभवाभावादाह—**अव्याप्तिश्चेति** । **इति वाच्यमिति** । गुणत्वस्य द्रव्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । परम्परया स्वाश्रयाश्रयसत्वमवायेन तथा चोक्तपरम्परया यदवच्छेदकं

रामरुद्री।

लक्षणघटकत्वाद्यभिचारिणि साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वोपपत्तये तदितरेति सद्धेतौ तथाविधप्रतियोगिताप्रसिद्धये च साध्यतावच्छेदकेति । नचैवमपि वह्निवृत्तित्वविशिष्टवह्नित्ववान्नास्तीति प्रतीतिविषयाभावमादाय वारणमशक्यमेव यदिच प्रतियोगितावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वविशेषणमुपादीयते तदा तद्वह्नित्वेन वह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकतादिभेदेन व्याप्तेर्भिन्नतया निरवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकस्थलीयलक्षण एव प्रतियोगितावच्छेदकताया निरवच्छिन्नत्वविशेषणस्योपादेयत्वात् । नचैवमपि वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकताकस्थलीयसद्धेतौ तद्वह्निवृत्तित्वविशिष्टवह्नित्ववान्नास्तीति प्रतीतिविषयाभावमादायाव्याप्तिरिति वाच्यम् । सावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकस्थलीयलक्षणे प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वविशेषणस्याप्युपादेयत्वात् । अथैवमपि यत्र प्रमेयस्यैव साध्यतावच्छेदकता तादृशसद्धेतुस्थले प्रमेयरूपसाध्यतावच्छेदके तदितराप्रसिद्ध्योक्तविशेषणोपादानासंभवः तादृशस्थले तद्विशेषणानुपादाने च प्रमेयवद्घटाद्यभावमादायाव्याप्तिर्दुर्वारेति चेन्न । दण्डादिसाध्यके परम्परया दण्डस्येवात्रापि परम्परया प्रमेयत्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वोपगमादिति वदन्ति । ननु परम्परया रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वेऽपि साक्षात्संबन्धेन तादृशजातित्वविशिष्टस्य पृथिव्यामभावसत्त्वेन साध्यतावच्छेदकं न तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति कथमव्याप्तिनिरास इत्यत आह—**तथाचेति** । रूपवान्पृथिवीत्वादित्यादौ विषयितया रूपत्ववतो ज्ञानादेः स्वसमवायेनाभावस्य पृथिव्यामपि सत्त्वेनाव्याप्त्यापत्त्या प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया तादृ-

स्तीति बुद्ध्यापत्तेः साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात् तादृशस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकमित्येव लक्षणघटकमित्यपि वदन्ति । हेत्वधिकरणं हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधि-

दिनकरी ।

यदन्यत्वस्य जातित्वे सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः उक्तपरम्परया रूपत्वव्याप्यजातित्वावच्छिन्नस्य समवायेनाभावः । नास्तीत्यत्र पृथिव्यामित्यनुषज्यते । मतान्तरमाह—**साध्यादीति** । आदिना साधनादिपरिग्रहः । **व्याप्तेर्भेदादिति** । व्याप्तिज्ञानस्य कारणताभेदादित्यर्थः । पूर्वोक्तरीत्या निर्वाहे तत्र साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मिकप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानस्य[1] हेतुत्वं नोचितं कारणतावच्छेदकगौरवात् । नच पूर्वोक्तरीत्या जातिमानित्येवानुमितिः स्यान्नतु जातिमद्वानित्याकारिकेति वाच्यम् पृथिवीत्वादिहेतुके जातिमानित्येवानुमित्याकारो जातिमद्वानित्याकारस्तु तद्व्यक्तित्वहेतुके

रामरुद्री ।

शपरम्परासंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविरहस्य साध्यतावच्छेदकेऽक्षतत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । ननु साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भेदोपगमो नोचितः उक्तरीत्या व्याप्तेरेकशब्दाभिलप्यमानत्वसंभवादित्यत आह—**व्याप्तिज्ञानस्येति** । अयंभावः—कदाचिद्रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमानित्याकारिका कदाचिच्च तादृशजातिमद्वानित्याकारिकानुमितिरिति सर्वानुभवसिद्धं तच्च कारणवैलक्षण्यं विना न संभवतीति यदा तादृशजातित्वस्य विधेयतावच्छेदकतया भानं तदा तादृशानुमितौ परम्परयानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकधर्मिकं ज्ञानं कारणम्, यदा तु तादृशजातित्वस्य विधेयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन भानं तदा तादृशानुमितौ साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मिकं प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वज्ञानं कारणमिति व्याप्तिज्ञानकारणताभेद एव पर्यवसानं एवंच मूले साधनभेदेनेत्यस्य साध्यतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकभेदेनेत्येवार्थ इति ध्येयम् । **जातिमानित्येवेति** । वह्निमानित्याद्यनुमितौ यद्धर्मिकमनवच्छेदकत्वज्ञानं तस्यैव विधेयतावच्छेदकतया भाननियमादिति भावः । इष्टापत्त्या समाधत्ते—**पृथिवीत्वादिति** । **नन्वेवं** रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्वानित्याकारानुमितौ तन्मतेऽपलापापत्तेरित्यत आह—**जातिमद्वानिति** । **तत्तद्व्यक्तित्वेनेति** । नीलघटादिनिष्ठतद्व्यक्तित्वादेर्हेतुत्वे तद्व-

१ हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यज्ञानस्येत्यर्थः.

करणं वाच्यं तेन द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ शुद्धसत्ताधिकरणगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य नाव्याप्तिः। हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेत्वधिकरणं बोध्यं तेन समवायेन धूमाधिकरणतदवयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि वह्नेर्नाव्याप्तिः । अभावश्च

दिनकरी ।

इत्यदोषादित्यपि वदन्तीत्यनेनास्वरसः सूचितः। शुद्धसत्ताधिकरणेति। नच विशिष्टनिरूपिताधिकरणतायाः हेतुतावच्छेदकसंबन्धत्वे कथं तेन संबन्धेन सत्ताधिकरणं गुणः समवायस्य तथात्वे तु द्रव्यत्वे साध्ये विशिष्टसत्ताया व्यभि[1]चारित्वात्तत्राव्याप्त्यभिधानमसङ्गतमिति वाच्यं साध्याभाववद्वृत्तितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकस्यैव व्यभिचारपदार्थतया शुद्धसमवायसंबन्धस्य हेतुतावच्छेदकसंबन्धत्वेऽपि विशिष्टसत्त्वस्य हेतोर्व्यभिचारित्वाभावात् [2]नाव्याप्तिरिति । नच हेतुतावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्त्वस्य गुणे सत्त्वादेवं विवक्षणेऽपि कथमव्याप्तिपरिहार इति वाच्यम् हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वस्य विवक्षि-

रामरुद्री ।

क्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य नीलत्वादिजातौ बाधितत्वादिति भावः । ननु मूले द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्राव्याप्त्यभिधानमसङ्गतम् समवायस्य हेतुतावच्छेदकसंबन्धत्वे तेन संबन्धेन सत्ताभिन्नविशिष्टसत्तायाः साध्याभाववति गुणे सत्त्वेन व्यभिचारितयाऽलक्ष्यत्वात् । यदिच विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणतैव हेतुतावच्छेदकसंबन्धः तेन च गुणावृत्तित्वं तस्या इति लक्ष्यत्वम् । नचैवंतेन संबन्धेन सत्तामात्रस्य हेतुतासंबन्धेन विशिष्टसत्त्वस्य हेतुत्वे व्यर्थविशेषणतापत्तिरिति वाच्यम् । शुद्धसत्ताप्रतियोगिसत्त्वस्य विशिष्टाधिकरणतायामनङ्गीकारादित्युच्यते तदा हेतुतावच्छेदकसंबन्धनिवेशेनैवाव्याप्तिपरिहाराद्धेतुतावच्छेदकधर्मनिवेशो विफल इत्याशङ्क्य समवाय एव हेतुताया अवच्छेदकसंबन्धः तेन संबन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वं न लक्षणताप्रयोजको व्यभिचारः किंतु साध्याभाववन्निरूपिततत्संबन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकवत्त्वमेव तथाच न व्यभिचारित्वं विशिष्टसत्त्वस्येति समाधत्ते—**नचेत्यादि** । नच हेतुतावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वविशिष्टा सत्तैवं तदधिकरणं गुणोऽपीति भावः । प्रदर्शिताव्याप्तौ

---

१ विशिष्टशुद्धयोरैक्यमिति न्यायेन विशिष्टसत्तायाः साध्याभाववद्वृत्तित्वादिति भावः.

२ तथाच हेतुतावच्छेदकं विशिष्टसत्तात्वं न साध्याभाववद्वृत्तितावच्छेदकमिति न तत्र व्यभिचार इति भावः.

प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः। तेन[1] कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र मूलावच्छेदेनैतद्वृक्षवृत्तिकपिसंयोगाभावप्रतियोगित्वेऽपि कपिसंयोगस्य नाव्याप्तिः। नच प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं तदा तथैवाव्याप्तिः प्रतियोगिनः कपिसंयोगस्यानधिकरणे गुणादौ वर्तमानो योऽभावस्तस्यैव वृक्षे मूलावच्छेदेन सत्त्वात्। यदि तु प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं तदा संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः सत्ताधिकरणे गुणादौ यः संयोगाभावस्तस्य प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादिति वाच्यं हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य विवक्षितत्वात् स्वप्रतियोग्यनधिकरणी[2]भूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभाव इति निष्कर्षः। प्रतियोग्यनधिकरणत्वं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं वाच्यं तेन[3] विशिष्टस-

दिनकरी।

त्त्वाद्विशिष्टसत्तात्वस्य गुणनिष्ठाधिकरणतानिरूपिताधेयतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वस्य गुणेऽभावादिति। **तथैव** तदवस्थैव। **तस्यैव वृक्ष इति**। अधिकरणभेदेनाभावभेदानभ्युपगमादिति भावः। प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिभिन्नत्वम्। **विवक्षितत्वादिति**। प्रतियोगिव्यधिकरणपदेन विवक्षितत्वादित्यर्थः। नन्वेवं हेतुसमानाधिकरणेत्यस्य वैयर्थ्यं सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताद्यभावस्य निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्याभावादव्याप्तिविरहादत आह— **स्वप्रतियोग्यनधिकरणेति**। **निष्कर्ष इति**। प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावान्त इति निष्कर्षः। तथाच हेतुसमानाधि-

रामरुद्री।

पूर्वोक्तव्याप्तिभेदाभावेन तथैवेत्यस्य सादृश्यार्थकता न घटत इत्यत आह—**तदवस्थैवेति**। **तथाचेति**। वस्तुतः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं हेतुतावच्छेदकविशेषणम्। तच्च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वमभावविशेषणम्। तथाच लाघवात्प्रतियोग्यनधिकरणहेत्व-

१ अभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशेन. २ स्वपदं लक्षणघटकाभावपरं तथाच स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतावच्छिन्नत्वं पर्यवसितार्थः. ३ आधेयतायां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वविवक्षणेन.

त्तावान् जातेरित्यादौ जात्यधिकरणगुणादौ विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिसत्ताधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः । अत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं बोध्यं तेन[1] ज्ञानवान् सत्त्वादित्यादौ सत्ताधिकरणघटादेर्विषयतया ज्ञानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः । इत्थंच वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमाधिकरणे समवायेन वह्निविरहसत्त्वेऽपि न क्षतिः । ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्यकस्यचित्प्रतियोगिनोऽनधिकरणत्वं तत्सामान्यस्य[2] वा यत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं वा विवक्षितम् । आद्ये[3] कपिसं-

दिनकरी ।

करणत्वविशेषणबलादेव तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्यलाभान्न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । **सत्ताधिकरणत्वेऽपीति** । तथाच विशिष्टसत्ताभावो नप्रतियोगिव्यधिकरणः अभावान्तरप्रतियोगितायाश्चानवच्छेदकमेव विशिष्टसत्तात्वमित्यतिव्याप्तिः । न क्षतिः नातिव्याप्तिः । एवमग्रेऽपि । ननु प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेनैव प्रतियोग्यनधिकरणत्वमुच्यतां तावतापि ज्ञानवान् सत्त्वादित्यादावनतिप्रसङ्गादित्यत आह—**इत्थंचेति** । साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणविवक्षणे चेत्यर्थः । **वह्निविरहसत्त्वेऽपीति** । तथा च प्रतियोगितावच्छेदकसमवायेन प्रतियोगिव्यधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्वह्नित्वस्याव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वेनाग्रिमप्रतियोगिताविशेषणे तु संबन्धद्वयप्रवेशेन गौरवमिति भावः । **न क्षतिः** नाव्याप्तिः । समवायेन वह्न्यभावस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगेन प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वाभावादिति भावः । तत्सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यस्य । **यत्किंचिदिति** । यत्किंचिद्यत्प्रतियोगितावच्छेदकं

रामरुद्री ।

धिकरणवृत्तित्वमभावविशेषणं वक्तुमुचितमिति भावो मूलकारस्येत्युक्तमुत्पश्यामः । **गौरवमितीति** । अथ वह्निप्रतियोगिकसंयोगेन वह्निसाध्यता तत्र घटाभावादिर्न प्रतियो-

१ साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वविवक्षणेन. २ स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधेयतानिरूपितअधिकरणतावद्भिन्नत्वमित्यर्थः. ३ प्रथमकल्पे.

योगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र तथैवाव्याप्तिः कपिसंयोगाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो वृक्षावृत्तिकपिसंयोगोऽपि भवति तदनधिकरणं वृक्ष इति । द्वितीये तु प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । नच वह्निमान् धूमादित्यादौ घटाभावादेः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं यद्यपि पर्व-

दिनकरी।

तदवच्छिन्नसामान्यस्य वेत्यर्थः । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टेति । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य स्वस्य घटाभावादेर्योऽभावस्तदात्मकेत्यर्थः । घटाभावाद्यधिकरणेऽपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावादेरभावस्योत्तरक्षणावच्छेदेन सत्त्वादिति भावः । नच पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य घटाभावादेरभावः स्वाभावस्य प्रतियोगी न घटाभावादेरिति वाच्यं पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य घटाभावादेर्योऽभावस्तदभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावरूपस्य घटाभावानतिरेकितया विशिष्टघटाभावप्रतियोगिनस्तस्य शुद्धघटाभावप्रतियोगित्वात् तथाच प्रतियोगिव्यधिकरणाभावा-

रामरुद्री।

गिव्यधिकरणः साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्धेः । न च तत्तद्वह्निव्यक्त्यभाव एव लक्षणघटकोस्त्विति वाच्यम् । रूपवान्पृथिवीत्वादित्यादौ विषयतया रूपत्ववतोऽभावमादायाव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकतया तद्व्यक्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतायास्तत्तत्संबन्धावच्छिन्नत्वाभावेन तस्य लक्षणघटकत्वात् । नच तृणादिजन्यतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नाभाव एव तथाविधः प्रसिद्ध्यतीति वाच्यम् । एवमपि तद्रूपप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायेन तद्रूपसाध्यकसद्धेतावगतेः साध्यस्यैव तेन संबन्धेनाधिकरणप्रसिद्धेरिति चेन्न । विशेषरूपेण संसर्गतानभ्युपगमात् । तदभ्युपगमे तु साध्यतावच्छेदकसंबन्धसामान्ये यदभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वपर्वताद्यनुयोगिहेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वोभयाभावः तादृशाभाव एव हेत्वधिकरणे प्रतियोगिव्यधिकरण इति निर्वचनीयम् । एवंच घटाभावादिरेव तादृशः प्रसिद्ध्यति यत्किंचिद्घटादिसंयोगे वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वपर्वताद्यनुयोगिकत्वोभ-

१ तथा च स्वप्रतियोगिनिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणतावद्भिन्नत्वमित्यर्थः. २ तस्य केवलान्वयित्वादिति भावः.

तादेस्तथापि साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन तत्प्रतियोग्यनधिकरणत्वमस्त्येवेति कथं प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यं घटाभावे यो वह्न्यभावस्तस्य घटाभावा[2]त्मकतया घटाभावस्य वह्निरपि प्रतियोगी तद[3]धिकरणं च पर्वतादिरित्येवं क्रमेण प्रतियोगिव्यधिकरणस्याप्रसिद्धत्वात् । यदि घटाभावादौ वह्न्यभावादिर्भिन्न इत्युच्यते तथापि धूमाभाववान् वह्न्यभावादित्यादावव्याप्तिः तत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धः स्वरूपसंबन्धस्तेन सर्वस्यै[4]भावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वा[5]भावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्येति । [6]तृतीये तु कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिः तत्रात्म-

दिनकरी ।

प्रसिद्ध्यासम्भव इति भावः । **घटाभावात्मकतयेति** । अभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणानतिरिक्तत्वादिति भावः । इत्यादावित्यादिना अभावसाध्यकसद्धेतुमात्रपरिग्रहः । **स्वरूपसंबन्ध इति** । अभावीयविशेषणतेत्यर्थः । **पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावेति** । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टं यत्स्वं घटाभावादि तदभावात्मकेत्यर्थः । प्राचां मते द्रव्ये संयोगसामान्याभावानङ्गीकारादाह—**कपीति** । घटाभावीययत्किंचि-

रामरुद्री ।

याभावसत्त्वात् । वह्न्यभावस्यापि हेत्वधिकरणे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वापत्त्या वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरतः सामान्यपदम् । व्यभिचारिणि साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वोपपत्तये यत्किंचित्पदं तेनायोगोलकं यत्किंचित्पदेनोपपाद्योभयाभावोपपत्तेर्लक्षणघटकता साध्याभावस्यापीति ध्येयम् । एवं विशेषरूपेण संसर्गताभ्युपगमे यत्र वह्नित्वप्रतियोगिकसमवायेन वह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकता तत्र हेतुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धावच्छिन्नाया अप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यताघटकसंबन्धावच्छिन्नं निवेशनीयं । परंतूक्ताव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वीयस्वरूपसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो विवक्षणीय इति विभावनीयम् । मूले भिन्न एत्युच्यत

---

१ संयोगसंबन्धेन. २ अभावाधिकरणकाभावस्य अधिकरणात्मकत्वादिति भावः. ३ वह्न्यधिकरणम्. ४ घटाभावादेः. ५ पूर्वक्षणवृतित्वविशिष्टत्वं घटाभावादिः. ६ स्वप्रतियोगितावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकताकाधेयतानिरूपितअधिकरणतावद्भिन्नत्वमित्यर्थः.

वृत्तिः कपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोगस्तस्य गुणत्वात्प्रतियोगितावच्छेदकं गुणसामान्याभावत्वमपि तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्यात्मन इति । मैवम्, यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् । ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः हेत्वधिकरणस्य महाकालस्य जगदाधारतया सर्वेषामेवाभावानां साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन कालिकविशे-

दिनकरी ।

त्प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणे संभवान्न प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिः संभवतीति भावः । घटत्वहेतुके यत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य घटादेर्न संभवति उत्पत्तिकाले घटे गुणसामान्याभासवत्वादत आत्मपर्यन्तानुधावनम् । तृतीयविवक्षानुसारेण समाधत्ते यादृशेति । यादृश्याः प्रतियोगितायाः अवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतानाश्रयत्वमित्यर्थः । **विवक्षितत्वात्** अप्रतियोगिपदेन विवक्षितत्वात् । कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादौ गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव यादृशप्रतियोगितापदेनोपादातुं शक्यतया तदनवच्छेदकत्वस्य कपिसंयोगाभावत्वे सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । अत्रच यद्धर्मविशिष्टान-

रामरुद्री ।

इति । अन्यथा वह्निमति घटशून्यदेशे वह्निर्नास्तीति घटवति वह्निशून्ये घटो नास्तीति प्रत्ययस्य चापत्तेरिति भावः । **द्वितीयविवक्षेति** । यत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वविवक्षानुसारेणेत्यर्थः । **अप्रतियोगिपदेनेति** । इदंच यथाश्रुतमूलाभिप्रायेणोक्तम् । वस्तुतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव साध्यतावच्छेदके विवक्षणीयम् । अन्यथा वह्निमान्धूमादित्यत्रैवाव्याप्तेः पूर्वमुपदर्शितत्वादिति बोध्यम् । **अत्रचेति** । साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नवदन्यत्वं हेतुमतस्तदन्यसाध्य-

१ षष्ठ्यंतं प्रतियोग्यधिकरणत्वघटकप्रतियोग्यन्वयिप्रतियोगिपदस्य साकाङ्क्षत्वादेशकत्वेऽपि न क्षतिः.

षणतया प्रतियोग्यधिकरणत्वात् । अत्र केचित् महाकालभेदविशिष्टघटाभावस्तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणः महाकालस्य घटाधारत्वेऽपि महाकालभेदविशिष्टघटानाधारत्वात् महाकाले महाकालभेदाभावात् । वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधि-

दिनकरी।

धिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य तद्धर्मभिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य लघोर्निर्दुष्टत्वसंभवेऽपि यथा संनिवेशे न वैय्यर्थ्यमिति भावः। साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वविवक्षणेऽव्याप्तिमाशङ्कते—**नन्विति । महाकालभेदविशिष्टघटाभाव इति ।** अभावीयकालिकविशेषणताघटितसामानाधिकरण्यसंबन्धेन महाकालभेदविशिष्टस्य घटस्याभाव इत्यर्थः । **महाकाले महाकालभेदाभावादिति ।** अभावीयविशेषणतासंबन्धेन महाकालभेदाभावादित्यर्थः । सामानाधिकरण्यघटकीभूतविशेषणविशेष्यसंबन्धाभ्यां यत्र विशेषणविशेष्योभयसत्त्वं तत्रैव विशिष्टाधिकरणत्वोपगमादिति भावः । ननु महाकालमात्रवृत्तिविशेषणतासंबन्धेन साध्यतायां महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावोऽपि न प्रतियोगिव्यधिकरणस्तत्र तेन संबन्धेन महाकालान्यत्वाविशिष्टघटाधिकरणाप्रसिद्धेरत आह—**वस्तुत इति ।** अत्र प्रति-

रामरुद्री।

तावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः । न च प्रतियोगितानवच्छेदकेऽनन्तधर्मभेदनिवेशे गौरवमिति वाच्यम्। गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते गुरुधर्मघटितकम्बुग्रीवादिमद्भेदस्याप्यप्रसिद्ध्या साम्यादिति भावः । **अभावीयविशेषणतेति ।** दैशिकविशेषणतेत्यर्थः। नत्वभावप्रतियोगिकविशेषणतेति तदर्थः। तथासति कालिकविशेषणतया अप्यभावप्रतियोगिकत्वेन तद्व्यावृत्तेरसंभवादेवमग्रेऽपि बोध्यम्। **महाकालभेदाभावादित्यर्थ इति ।** ननु दैशिकविशेषणताया महाकाले महाकालभेदासत्त्वेऽपि कालिकसंबन्धेन तत्र महाकालभेदविशिष्टघटसत्त्वे बाधकाभावः तेन संबन्धेन तस्य जगदाधारत्वादित्याशङ्कायामाह—**सामानाधिकरण्येति । विशेषणेति ।** विशेषणविशेष्यप्रतियोगिकसंसर्गाभ्यामित्यर्थः । **महाकालमात्रवृत्तीति ।** महाकालानुयोगिकविशेषणतायाः साध्यत्व इत्यर्थः । **अप्रसिद्धेरिति ।**

---

१ भेदविशिष्टो यो घटः तदभाव इत्यर्थः । वैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्येन।

करणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यत्संबन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन संबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य तद्धेतुव्यापकत्वं बोध्यम्। इत्थं च कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ संयोगसंबन्धेन घटाभावप्रतियोगिनोऽपि घटस्यानधिकरणे हेत्वधिकरणे महाकाले वर्तमानः स एव संयोगेन घटाभावस्तस्य प्रतियोगितायां कालिकसंबन्धावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्वान्नाव्याप्तिः। ननु प्रमेयवह्निमान्धूमादित्यादौ प्रमेय-

दिनकरी।

योगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वघटितलक्षणकरणेऽपि कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादावव्याप्तिस्तदवस्थैव साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताया अप्रसिद्धेरतः प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावपर्यन्तानुधावनम्[१] समवायेन वह्न्यभावप्रतियोगितायां वह्नित्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात् संयोगेन घटाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंयोगावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वात् वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणाय यत्संबन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वयोर्निवेशः सं-

रामरुद्री।

यद्यपि पूर्वोक्तोभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे गगनाभाव एव तत्रापि प्रसिद्ध्यति। तथापि गगनादेरपि कालिकसंबन्धेन महाकालवृत्तित्वमस्त्येव। अन्यथा पूर्ववृत्तिताघटितशब्दादिकारणत्वं गगनादौ न स्यादवृत्तित्वप्रवादस्तु कालिकदिक्कृतविशेषणतातिरिक्तसंसर्गेणावृत्तित्वादेव। अतएव जगतामाश्रयो मत इति मूलमपि सङ्गच्छत इति भावः। **ननु** प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणमनर्थकम् प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशे समवायादिना घटाद्यभावस्यैव प्रसिद्धिसंभवादित्याशङ्क्य तथोक्तावपि समवायेन वन्ह्यभावमादायाव्याप्तिवारणायोत्तरत्र प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्यावश्यनिवेशनीयतया समवायेन घटाद्यभावीयतादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या अव्याप्तितादवस्थ्यादिति समाधत्ते—**अत्रेति**। एकैकाभावनिवेशेऽव्याप्तिप्रदर्शनेनोभयाभावनिवेशं सार्थकयति—**समवायेनेति**।

---

१ प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां यत्संबन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावानुधावनम्।

वह्नित्वावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धं गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादिति चेन्न। कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविषयीकरणेन गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वस्वीकारादिति संक्षेपः।

दिनकरी।

योगेन घटाभावप्रतियोगितायां धूमत्वावच्छिन्नत्वघटितोभयाभावसत्त्वादतिव्याप्तिवारणाय सामान्ये[1] इति। **अप्रसिद्धमिति।** तथाचाव्याप्तिरिति भावः। यदि च कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ कम्बुग्रीवादिमत्प्रतियोगिताकाभाव एव विषयो नतु कम्बुग्रीवादिमत्त्वे तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमपीत्युच्यते तदा यत्किंचिद्धटवत्यपि कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिरिति हृदि निधाय संक्षेप इति। मूले

रामरुद्री।

सामान्यपदमतिव्याप्तिवारकतया सार्थकयति—**संयोगेनेति। हृदि निधायेति।** तथाचैतस्यार्थस्यानुक्तएवैतदर्थसूचनाय संक्षेप इत्युक्तमिति भावः। नन्ववच्छेदकत्वमवगाहतएव कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतिः किंतु तन्न स्वरूपसंबन्धरूपं किंत्वनतिरिक्तवृत्तित्वं तदपि न प्रतियोगितावच्छेदकशून्यावृत्तित्वं तथासति गुणे सत्ता नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः घटवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यापि कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नव्यापकतानवच्छेदकत्वादिति। नच कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव वाच्यम्। तथाचाप्रसिद्धितादवस्थ्यम्। घटसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्त्वापेक्षया कम्बुग्रीवादिमत्त्वत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तद्घटितोक्तावच्छेदकताया असंभव इति वाच्यम्। कम्बुग्रीवादिमत्त्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तद्भेदकूटस्यैव व्यापकतावच्छेदकत्वेनोपगन्तव्यत्वात्तस्य च प्रसिद्धत्वादिति चेन्मैवम्। घटो नास्तीति प्रतीत्या हि घटत्वादेः स्वरूपसंबन्धरूपमवच्छेदकत्वं सिद्ध्यतीति वक्तव्यम्। तत्र च नञर्थाभावे घटस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेनान्वयात्तादृशप्रतीत्या घटत्वादेरवच्छेदकत्वावगाहनाद्यथा तादृशप्रतीतिः घटत्वादेरवच्छेदकत्वे मानं तथा कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वे निरुक्तावच्छेदकत्वानवगाहनात्कथं तस्य तादृशावच्छेदकत्वं तत्प्रतीतिगोचरं इति घटोनास्तीतिवदियमपि स्वरूपसंबन्धरूपमेवावच्छेदकत्वं कम्बुग्रीवादिमत्त्वेऽवगाहत-

---

१ तथाच तादृशप्रतियोगितासामान्यान्तःपातिधूमनिष्ठप्रतियोगितायां उभयाभावासत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः।

सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न तिष्ठति ।
स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥ ७० ॥

पक्षवृत्तित्वमित्यत्र पक्षत्वं किं तदाह—**सिषाधयिषयेति** । सि-

दिनकरी ।

पक्षतानिरूपणे सङ्गतेरप्रदर्शनात् तां प्रदर्शयति—**पक्षवृत्तित्वमित्यत्रेति**। तथाच प्रकृतस्य परामर्शस्य घटकतया पक्षधर्मत्वमपि प्रकृतं तदुपपादकत्वरूपोपोद्धातसङ्गत्या पक्षतानिरूपणं व्याप्तिनिरूपितैककार्यकारि-

रामरुद्री ।

इति तद्बलाद्गुरुरपि भवत्यवच्छेदः प्रतियोगिताया इति ग्रन्थकृत्तात्पर्यात्तेन च गुरुधर्मे स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वस्य बाधादुक्तप्रतीतौ स्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेनैव प्रतियोगिनोऽभावे अन्वयोभ्युपेयते । घटो नास्तीत्यादौ तु लाघवाद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेनैव घटादेरन्वयोभ्युपगन्तुमुचितमिति वाच्यम् । समानाकारकप्रतीत्या एकत्र प्रतियोग्यंशे प्रकारभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहित्वमपरत्र तादृशधर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहित्वमिति कल्पनस्यानुचितत्वेन लाघवादुभयत्रैव प्रतियोगिविशेषणीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहिताकल्पनस्यैव उचितत्वेन गुरुधर्मस्य नावच्छेदकत्वमित्यत्रैव प्रमाणदौर्लभ्यं प्रतीत्यनुरोधेनैव अवच्छेदकतासिद्धेरुपगन्तव्यत्वादिति ध्येयम्। **ननु** प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकाव्याप्त्याशंकैव[1] न संभवति गुरुधर्मस्य साध्यतावच्छेदकताया असंभवादिति कथमेतदिति चेन्न स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकताया एव गुरुधर्मे[2] प्राचीनैरङ्गीकारात् साध्यतावच्छेदकताया विषयताविशेषरूपत्वेन गुरुधर्मस्यापि तत्संभवादिति हृदयम्। पक्षवृत्तित्वमित्यत्रेतीति मूले किमुत्तरं इति पूरणीयम् । तथाच पक्षवृत्तित्वघटकंपक्षत्वं यज्जिज्ञासाविषय इतिहेतुस्तत्पक्षत्वमाहेत्यर्थः। **नन्वे**तावता का सङ्गतिः प्रदर्शितेत्याशङ्कायामाह—**तथाचेति** । ननु परामर्शनिरूपणानन्तरंपक्षतानिरूपणे भवतूपोद्धातसङ्गतिः व्याप्तिनिरूपणाव्यवहितोत्तरंपक्षतानिरूपणे का सङ्गतिरित्यत आह—**व्याप्तिनिरूपितेत्यादि । एककार्यकारित्वं** एककार्य[3]प्रयोजकत्वम् प्रयोजकत्वं च कारणकारणतावच्छेदकसाधारणम् तेनानुमितौ पक्षतायाः कारणत्वेपि व्याप्तेर्विषयविधया कारणतावच्छेदकत्वेपि च न क्षतिः । अतएव सद्धेतुनिरूपणानन्तरं हेत्वाभासनिरूपणेप्येककार्यकारित्वसङ्गतिप्रदर्शनं दीधितिकृतां स-

---

१ कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नसाध्यक. २ कम्बुग्रीवादिमत्वे. ३ एकं यत्कार्यं अनुमितित्वं तत्प्रयोजकत्वमित्यर्थः.

षाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षता तद्वान् पक्ष इत्यर्थः। सिषाधयिषामात्रं न पक्षता विनापि सिषाधयिषां घनगर्जितेन मेघा[1]नुमानात्[2]। अतएव साध्यसंदेहोऽपि न पक्षता विनापि संदेहं तद[3]नुमानात् सिद्धौ सत्यामपि सिषाधयिषासत्त्वेऽनुमितिर्भवत्येव। अतः सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विशेषणं। तथाच यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिषाधयिषायां सत्यामसत्यामपि पक्षता यत्र सिषाधयिषास्ति तत्र सिद्धौ सत्यामसत्यामपि पक्षता। यत्र सिद्धिरस्ति सि-

दिनकरी।

त्वमेव सङ्गतिरिति बोध्यम्। मूले पक्षतालक्षणस्य स्पष्टतयाऽनुक्तेः पक्षतालक्षणं स्वातन्त्र्येण प्रदर्शयन् मूलार्थमाह—**सिषाधयिषाविरहेति**। घनगर्जितेन मेघानुमितिस्थलेऽव्याप्त्यापत्त्या सिषाधयिषामात्रस्य पक्षतात्वं निषेधयति—**सिषाधयिषामात्रं न पक्षतेति**। मेघानुमानात् मेघानुमितेः। **अतएव** वक्ष्यमाणदूषणादेव। सिषाधयिषाविरहरूपविशेषणस्य प्रयोजनमाह—**सिद्धौसत्यामिति**। **अत इति**। तत्रानुमितिनिर्वाहकपक्षतासिद्ध्यर्थमिति भावः। **तत्र** सिषाधयिषायाम्। **सत्यामसत्यामपीति**। सत्यामुभयाभावप्रयुक्तस्यासत्यां विशेष्याभावमात्र-

रामरुद्री।

ङ्गच्छते स्वोक्तसद्धेतोः परामर्शेनानुमितेर्जननात् परोक्तप्रतिहेतोर्दुष्टत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकनिरासद्वारानुमितावुपयोगाच्च। वस्तुतस्तूपोद्घातोऽपि व्याप्तिनिरूपितासङ्गतिर्भवत्येव तदभिधानानन्तराभिधानाप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वस्यैव तन्निरूपिततत्सङ्गतित्वात् व्याप्तिनिरूपणानन्तरमप्येकपरामर्शविषयत्वेन पक्षवृत्तित्वस्मरणे वृत्तित्वघटकं किं पक्षत्वमिति जिज्ञासोत्पादसंभवात्। अतएव पक्षतानिरूपणानन्तरंपरामर्शस्य कारणताव्यवस्थापने दीधित्युक्तानुमितिलक्षणोपोद्घातस्य पक्षतानिरूपितसङ्गतित्वमुपपादितं गदाधरभट्टाचार्यैरिति ध्येयम्। **स्पष्टतयेति**। सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावो यत्र सपक्ष इत्युक्त्वाप्यर्थात्तादृशाभावः पक्षतेति लाभसंभवात्स्पष्टतयेत्युक्तम्। **अव्याप्त्यापत्त्येति**। पक्षे पक्षताभावापत्त्येत्यर्थः। नच सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः समवायेन पुरुषे सत्त्वेपि पक्षे तदभावसत्त्वात्पक्षतापत्तिरिति वाच्यम्। विशेष्यतासंबन्धेन वर्तत इति तदर्थात्। **अत इतीति**। चतुर्थ्यन्तात्तसिरिति भावः। **एक-**

---

१ ग्रहमध्यस्थपुरुषस्येत्यादिः. २ गगनं मेघवदित्यनुमानादित्यर्थः. ३ मेघानुमानात्.

षाधयिषा च नास्ति तत्र न पक्षता सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वात् । ननु यत्र परामर्शानन्तरं सिद्धिः ततः सिषाधयिषा तत्र सिषाधयिषाकाले परामर्शनाशान्नानुमितिः यत्र सिद्धिपरामर्शसिषाधयिषा क्रमेण भवन्ति तत्र सिषाधयिषाकाले सिद्धेर्नाशात्प्रतिबन्धकाभावादेवानुमितिः यत्र सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शास्तत्र परामर्शकाले सिषाधयिषैव नास्ति एवमन्यत्रापि सिद्धिकाले परामर्श-

दिनकरी ।

प्रयुक्तस्योक्तविशिष्टाभावस्य सत्वादिति भावः । **सिद्धौ सत्यामसत्यां चेति** । सत्यां विशेषणाभावमात्रप्रयुक्तस्यासत्यां तूभयाभावप्रयुक्तस्य विशिष्टाभावस्य सत्त्वादिति भावः । **सिद्धेः सत्त्वादिति** । सिद्धेः सत्त्वेन तदभावरूपपक्षताया अभावादिति भावः । सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यं च सिद्धावेककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वम् तेन सिषाधयिषाकालीनसिद्धेः कालिकसंबन्धेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वसत्वेपि न क्षतिः । परामर्शरूपकारणसत्वे सिद्धिरूपविरोधिसत्त्वे यद्यनुमित्सा स्यात्तदा तस्या उत्तेजकत्वं वाच्यं नचैतत्संभवतीत्याशङ्कते—**ननु यत्रेति** । **परामर्शानन्तरं** परामर्शद्वितीयक्षणे । **ततः** सिद्ध्युत्पत्तिद्वितीयक्षणे । **क्रमेण** अव्यवधानेन । **एवमन्यत्रापीति** । यत्र परामर्शसिषाधयिषासिद्धयः क्रमेण भवन्ति एवं सिद्धिसिषाधयिषापरामर्शाः एवं सिषाधयिषापरामर्शसिद्धयश्चेत्यर्थः । **सिद्धिकाले परामर्शकाले चेति** । सिद्धिपरा-

रामरुद्री ।

कालेति । एकक्षणेत्यर्थः । तेन न स्थूलकालमादायातिप्रसङ्गः विरोधिसत्त्वे प्रतिबन्धकसत्त्वे अनुमित्सा स्यात् अनुमित्सा वर्ततेत्यर्थः । अन्यथा परामर्शाभावेऽनुमितेरेवानुत्पत्त्या सिषाधयिषाया उत्तेजकत्वकल्पने बीजाभावात्प्रतिबन्धकसत्त्वे कार्योत्पादार्थमेवोत्तेजकस्य कल्पनीयत्वात् सिद्ध्यसत्त्वे प्रतिबन्धकाभावादेव कार्योत्पादसंभवेनोत्तेजकस्यैवानपेक्षितत्वात् सिषाधयिषाभावे धर्मिणोऽसत्त्वेन कस्योत्तेजकत्वं कल्पनीय-

---

१ सिषाधयिषा वर्तते सिद्धिश्च वर्तते तत्र भूतकालीनसिद्ध्यभावमादाय सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धिरेवायाति । अतः तत्र पक्षतासंपत्तये एककालावच्छेदेनेति । अत्रैव असमानाधिकरणसिद्ध्यभावमादाय तद्दोषतादवस्थ्यमत एकात्मवृत्तित्वम्.

काले च न सिषाधयिषा योग्यविभुगुणानां यौगपद्यनिषेधात् तत्कथं सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणमिति चेन्न । यत्र वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षं स्मरणं वा ततः सिषाधयिषा तत्र पक्षतासंपत्तये तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् । इदं तु बोध्यम्—यादृशयादृशसिषाधयिषासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यल्लिङ्गकानुमितिस्तादृशतादृशसिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्तल्लिङ्गकानुमितौ पक्षता तेन

दिनकरी ।

मर्शोभयक्षण इत्यर्थः । कथमिति । किमर्थमित्यर्थः । इति प्रत्यक्षमिति । अनुमितीष्टसाधनताविषयकमिति शेषः । प्रत्यक्षोत्पत्तेः पूर्वमनुमितीष्टसाधनताधीस्वीकारे इच्छासामग्र्याः प्रतिबन्धात् प्रत्यक्षमेव न स्यात् । यादृशयादृशेति । घटानुमितिर्जायतामितीच्छासत्त्वेपि पर्वतो वह्निमानिति सिद्ध्यसत्त्वे वह्निमानित्यनुमित्युत्पत्तेः पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वेपि तदिच्छाबलात्तादृशानुमित्यापत्तिरत उक्तं सिद्धिसत्त्व इति । इदं चोत्तेजकेच्छादिव्यक्तेः परिचायकम् उत्तेजकत्वं तु तत्तद्व्यक्तित्वेनैवेति बोध्यम् । तेन तत्तदिच्छाया उत्तेजकत्वेन । यत्किंचित्

रामरुद्री ।

मिति भावः । सिद्धिमात्रकाले परामर्शमात्रकाले च सिषाधयिषायाः संभवात्सिद्धिकालइत्यादिमूलमसङ्गतमतो व्याचष्टे—सिद्धीति । ननु वह्निमानिति प्रत्यक्षानन्तरं सिषाधयिषैव न संभवति इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिष्टसाधनताज्ञानस्य तादृशप्रत्यक्षात्पूर्वमेवोपगमे प्रत्यक्षमेव न संभवति बलवदिच्छासामग्र्या प्रतिबन्धात् प्रत्यक्षानन्तरं तदुपगमे सिषाधयिषाक्षणे प्रत्यक्षमेव न तिष्ठतीत्याशङ्कानिरासाय शेषं पूरयति—अनुमितीत्यादि । परिचायकं रूपमिति । यद्यपीच्छासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे अनुमितिरित्यनन्तरतत्तद्व्यक्तित्वेन विशेषेच्छाव्यक्तीनां ज्ञानसंपादनमित्यर्थः । तत्तद्व्यक्तित्वेनैवेत्येवकारेणानुमितिरित्यन्तभावस्योत्तेजकतावच्छेदककोटिकाप्रवेशो व्यवच्छिद्यते ननु यत्किंचिज्ज्ञानं जायतामितीच्छैव न संभवति सिद्धे वस्तुनि इच्छानुत्पत्तेर्यत्किंचिज्ज्ञानस्य सिद्धत्वात् । नच सिद्धेऽपि सिद्धत्वेनाज्ञानदशायामिच्छादर्शनान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । सिद्धत्वज्ञानादिव्यक्ताविच्छानुत्पत्त्या ज्ञानादिव्यतिरिक्तस्थलएव सिद्धत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं ज्ञानादौ तु सिद्धमात्रं विरोधीति सिद्धान्तात् । अतएवोक्तं इच्छाविरहादिति तत्र तत्र

---

१ एककालोत्पत्तिकत्वनिषेधात्.

सिद्धिपरामर्शसत्त्वे यत्किंचित् ज्ञानं जायतामितीच्छायामपि नानुमितिः वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षसत्वे प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छायां तु भवत्येव । एवं धूमपरामर्श-

दिनकरी।

ज्ञानमित्यस्यैतदुत्तरकालीनमित्यादिः। अन्यथा यत्किंचित् ज्ञानस्य सर्वदा सिद्धत्वेन तद्रूपेणेच्छाविरहात्। **नानुमितिरिति**। नानुमित्यापत्तिरित्यर्थः। तदिच्छायास्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वानभ्युपगमादिति भावः। नच यत्किंचित् ज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छाकाले सिद्धिसत्वेप्यनुमितिर्भवत्येवेति वाच्यम्। अनुमितिसामग्रीसत्त्वे आत्मादिविषयकयत्किंचिन्मानसादिसामग्रीसत्त्वनियमेन यत्किंचिन्मानसाद्युत्पत्त्यैव तादृशेच्छाविषयसिद्धेः तत्रानुमित्युत्पत्ताविष्टापत्त्यसंभवात्। नन्वनुमितित्वप्रकारेच्छात्वेनानुगतरूपेणैवोत्तेजकत्वं वाच्यं तावतैव यत्किंचित् ज्ञानं जायतामितीच्छावारणसंभवान्नतु तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वं कल्प्यं गौरवादित्यत आह—**वह्निव्याप्येति**। प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानमित्यस्य शाब्दसामग्र्यसत्वे इत्यादिः। शाब्दसामग्रीसत्त्वे शाब्दबोधेनैवेच्छाविषयसिद्धिसंभवात् भवत्येवेत्यनुमितिरित्यनेन संबध्यते तथा चानुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वे तत्रानुमितिर्न स्यादिति भावः।

रामरुद्री।

ग्रन्थकृद्भिरित्यतो व्याचष्टे—**एतदुत्तरकालीनेति**। **अनुमितिसामग्रीसत्त्व इति**—अनुमितिसामग्र्यभावे तादृशेच्छाबलादनुमिताविष्टापत्तिरेव न संभवति। तत्सत्त्वे परामर्शादिमत्वेनात्मनो मानससामग्रीसत्त्वेन स्वोत्पत्त्यापीच्छाया विषयसिद्ध्या अनुमित्युत्पादासंभवाद्यादृशेच्छाया अनुमितिं विना न विषयसिद्धिस्तादृशेच्छाया एवोत्तेजकत्वोपगमादिति भावः। **ननु** वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षानन्तरं वह्नेः प्रत्यक्षात्मकं ज्ञानं जायतामितीच्छाबलेन वह्नेर्नानुमितिः संभवति वह्निविषयकशाब्दबोधेनापि तादृशेच्छाविषयसिद्धिसंभवादित्याशङ्कानिरासाय पूरयति—**शाब्दसामग्र्यसत्त्व इत्यादिरिति**। तथाच तदानीं वह्नेः शाब्दसंभवेनानुमित्यैवेच्छाया विषयसि-

१ वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिपरामर्शः. २ अनुमिनुयां इति इच्छा.

सत्वे आलोकेन वह्निमनुमिनुयामितीच्छायामपि नानुमितिः सिषाधयिषाविरहकाले यादृशसिद्धिसत्वे नानुमितिस्तादृशी सिद्धिर्वि-

दिनकरी।

तल्लिङ्गकत्वप्रवेशस्य फलमाह—**एवमित्यादिना** । **नानुमितिरिति** । इच्छायास्तत्तव्यक्तित्वेनोत्तेजकतया तदिच्छाव्यक्तेरनुत्तेजकत्वादिति भावः । इदं तु बोध्यम्—पर्वते वह्न्यनुमितिर्जायतामित्याद्यनुगतेच्छानां पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकत्वप्रकारतानिरूपितवह्निविधेयकत्वप्रकारताशाल्यनुमितिगोचरेच्छात्वेनानुगतरूपेणैवोत्तेजकत्वं प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामित्याद्यननुगतेच्छानां तु तत्तव्यक्तित्वे नतु सकलेच्छानां तत्तव्यक्तित्वेन गौरवादिति सिषाधयिषाकाले पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वेऽपि पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्युत्पत्तेस्तादृशसिद्धेर्न

रामरुद्री।

द्धिर्भवतीत्यभिप्रायः । **तदिच्छाव्यक्तेरिति** । धूमपरामर्शकालीनाया आलोकेन वह्निमनुमिनुयामितीच्छाव्यक्तेरित्यर्थः । **अनुत्तेजकत्वादिति** । पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकवह्नित्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमितिप्रतिबन्धकताया अनुत्तेजकत्वादित्यर्थः । तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितावच्छेदकतावदभावाप्रतियोगित्वादिति यावत् । **अनुमितिगोचरेच्छात्वेनेति** । अनुमितित्वावच्छिन्नविधेयकेत्युक्तौ पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकज्ञानं मे जायतामित्यादि भानासङ्गत्यापत्तिरिति तत्परित्यागः । नन्वेतादृशेच्छाया उत्तेजकत्वेपि सिद्धिसत्त्वे पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकप्रत्यक्षादिसामग्रीकालेपि तादृशेच्छाबलात्तादृशानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्यक्षोद्देश्यत्वविधेयत्वयोरप्रामाणिकत्वात् । नन्वेवमनुमितिगोचरत्वनिवेशोपि व्यर्थः तादृशेच्छाया अनुमितिमात्रविषयकत्वादिति वाच्यम् । पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकप्रत्यक्षं जायतामिति हि प्रत्यक्षेच्छाबलादनुमित्यापत्तिवारणाय तदावश्यकत्वात् । नन्वेवमपि शाब्दबोधेप्युद्देश्यत्वविधेयत्वयोरङ्गीकारात्तादृशेच्छाबलात्तादृशशाब्दसामग्रीसत्त्वेपि सिद्धिसत्त्वे अनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । पर्वतो वह्निमानिति शाब्दबोधे पर्वते वह्निमतएव तादात्म्येन प्रकारतया पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयतायास्तत्रासत्त्वात् तादृशवह्निविधेयताकत्वप्रकारताशाल्यनुमितिविषयकेच्छात्वेनैवोत्तेजकतायाः स्वीकरणीयत्वात् । अथैवमपि पर्वते वह्निमतस्तादात्म्येन साध्यतायां पर्वते वह्निमद्विधेयकशाब्दसामग्रीदशायां सिद्धि-

---

१ निपातातिरिक्तनामार्थयोः क्रियातादृशप्रातिपदिकार्थयोश्च साक्षाद्भेदसंबन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वमिति नियमादिति भावः.

रामरुद्री ।

सत्त्वेपि पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवह्निमत्वावच्छिन्नविधेयताशालिज्ञानं जायतामितीच्छाबलात्पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमित्यापत्तेरिति चेन्न । शाब्दबोधेप्युद्देश्यताविधेयतयोरुपगमे एतादृशेच्छानामपि वह्निविधेयकानुमितिस्थले तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकतायाः स्वीकरणीयत्वाल्लघूपायसंभवस्थले एव गौरवस्य स्वीकर्तुमनुचितत्वात् । वस्तुतस्तु शाब्दबोधे विधेयत्वादिकमप्रामाणिकमेव । अनुमितावेव तदङ्गीकार आवश्यकः अन्यथा पर्वतो वह्निमानित्यनुमितेस्तात्पर्येण पर्वतमनुमिनोमीत्यादिप्रयोगापत्तेरनुमितेर्विधेयत्वादिमत्व एवान्यत्र द्वितीयाया विषयित्वार्थकत्वेप्यनुमित्यर्थकधातुसमभिव्याहारे विधेयत्वस्य द्वितीयार्थतामुपगम्य तादृशप्रयोगवारणसंभवात् । नच प्रकारित्वमेव तत्र द्वितीयार्थोऽस्तु तावतापि पर्वतमनुमिनोमीतिप्रयोगवारणसंभवादिति वाच्यम् । तथापि पर्वतत्वमनुमिनोमीत्यादिप्रतीत्यापत्तेः । अतएवोक्तं गदाधरभट्टाचार्यैरनुमित्यर्थकधातुयोगे विधेयत्वं द्वितीयार्थ इति । शाब्दार्थकधातुयोगे तु विषयित्वस्य द्वितीयार्थत्वेपि न क्षतिः । यदितु पर्वतं शृणोमीति प्रयोगापत्तिः पर्वतविशेष्यकशाब्दस्यापि पर्वतविशेष्यकत्वादिति विभाव्यते तदा द्वितीयान्तपदसमभिव्याहारस्थले तादात्म्यातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नप्रकारितैव द्वितीयार्थोऽस्तु अतिरिक्तान्तोपादानात्पर्वते वह्निमत्त्वं शृणोमीति प्रयोग इति ध्येयम् । अथैवमपि धूमपरामर्शमात्रदशायां पर्वतोद्देश्यतानिरूपितवह्निविधेयताकालोकलिङ्गकानुमितिर्जायतामितीच्छाबलाद्धूमलिङ्गकवह्नयनुमित्यापत्तिः तादृशेच्छाया अपि तादृशसाध्यविधेयकत्वप्रकारकत्वादनुमितिविषयकत्वाच्च । नच किंचिल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वमपीच्छाविशेषणं देयमतो न तादृशेच्छाबलादुक्तानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । तथासति तादृशवह्निविधेयताका धूमलिङ्गकानुमितिर्जायतामितीच्छासत्त्वेऽपि धूमलिङ्गकवह्नयनुमितिर्न स्यात् । नच तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ तदन्यधर्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वानुप्रकारिकैवेच्छोत्तेजिका वाच्येति धूमलिङ्गकत्वप्रकारतायाः संग्रहे भिन्नभिन्नलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छाया वारणं च संभवतीति वाच्यम् । एवमपि तादृशवह्निविधेयताका धूमलिङ्गकानुमितिरालोकलिङ्गकानुमितिश्च जायतामितीच्छाबलाद्धूमलिङ्गकानुमितेरशक्योपपादनत्वादिति चेत् मैवम् । तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ निरुक्तवह्निविधेयकत्वप्रकारतानिरूपितातद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वप्रकारकत्वानिरूपितानुमितिनिष्ठविशेष्यताशालित्वेनैवोत्तेजकत्वस्योपगन्तव्यत्वात् । उक्तसमूहालम्बनेच्छायां त्वनुमितौ विशेष्यताद्वयमेका धूमलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिता अपरा चालोकलिङ्गकप्रकारतानिरूपिता समूहालम्बने प्रकारताभेदेनैव विशेष्यताभेदादन्यथा वृक्षः कपिसंयोगवांस्तदभाववांश्चेति समुच्चयस्य वृक्षः कपिसंयोगी न वेति संशयस्य भेदो न स्यादेकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसमूहालम्बनेपि प्रकारताभेदेन विशेष्यताभेदः संशये चोभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतेत्येव तयोर्वैलक्षण्यात् । इत्थंच धूममात्रलिङ्गकानुमितित्वमेवैतादृशेच्छाविरहविशिष्ट-

---

१ शाब्दबोधे विधेयत्वादिस्वीकारे.

शिष्यैव तत्तदनुमितिः प्रतिबन्धिका वक्तव्या तेन पर्वतस्तेजस्वी पाषाणमयो वह्निमानिति ज्ञानसत्वेप्यनुमितेर्न विरोधः परंतु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि [1]तदवच्छेदेनानुमितेर्दर्शनात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरेवे[2] प्रतिबन्धिका पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्ये-

दिनकरी।

तादृशानुमितिप्रतिबन्धकत्वं स्यादत उक्तं सिषाधयिषाविरहकाल इति। **विशिष्येति।** पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता[3] वक्तव्येत्यर्थः। तत्प्रयोजनमाह—**तेनेति।** सिद्धिरेवेत्येवकारेण सामानाधिकरण्येन सिद्धिव्यवच्छेदः। **सामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति त्विति।** सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिं प्रतीत्यर्थः। अन्यथावच्छेदकावच्छेदेना-

रामरुद्री।

सिद्ध्यभावकार्यताच्छेदकं वाच्यम्। अन्यथा धूमालोकोभयपरामर्शाभ्यां धूमलिङ्गकत्ववदालोकलिङ्गकानुमितिर्जायतामित्येकविशिष्टअपरवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानबलात्तादृशानुमाने वह्न्यनुमितावुक्तसिद्ध्यभावस्य व्यभिचारापत्तेः। अथवा किंचिल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वमेवेच्छाविशेषणमुपादेयम्। धूमलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छायाः पृथगेवोत्तेजकत्वस्य कल्पनीयतया तदसंग्रहो न दोषायेति कृतं पल्लवितेन। यादृशसिद्धिसत्त्वे पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिः तादृशसिद्धिः तादृशानुमितौ प्रतिबन्धिकेत्युक्तौ तादृशानुमितौ पर्वतो वह्निमानित्याकारकसिद्धेरपि प्रतिबन्धकत्वं न स्यात् तादृशसिद्धिसत्त्वेपि सिषाधयिषयानुमित्युत्पादादत उक्तम्—**सिषाधयिषेत्यादि। पर्वतत्वावच्छिन्नेति।** सिषाधयिषाविरह इत्यादिकं परिचायकमात्रं अन्यथा विशेष्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः। भिन्नविषयकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेपि सिषाधयिषां विनैवानुमित्युत्पादात् प्रत्यक्षसामग्रीत्वस्य समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीपरतां दर्शयति। ननु वह्न्यादौ चक्षुःसंनिकर्षदशायां वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत एति ज्ञानवतो वह्नेः प्रत्यक्षे नानुमितिरित्येव मूले कुतो नोक्तं किं

---

१ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन. २ एवकारेण सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वव्यवच्छेदः. ३ तथाच पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसंयोगसंबन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसंयोगसंबन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावः.

नानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधि । **इदंतु बोध्यम्**—यत्रायं पुरुषो न वेति संशयानन्तरं पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयमिति ज्ञानं तत्रासत्यामनुमित्सायां पुरुषस्य प्रत्यक्षं भवति न त्वनुमितिः अतोऽनुमित्साविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्री कामिनीजिज्ञासादिवत्स्वातन्त्र्येण[1] प्रतिबन्धिका **एवं** परामर्शानन्तरं विना प्रत्यक्षेच्छां पक्षादेः प्रत्यक्षानुत्पत्तेः प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्री भि-

दिनकरी ।

नुमितेरपि सामानाधिकरण्यावगाहितया तद्व्यवच्छेदाप्रतीतेः । **सिद्धिमात्रमिति ।** पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकनिश्चयत्वेन विरोधित्वमित्यर्थः । उपाध्यायास्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्योरन्यतरस्याभावः पक्षता तेन सिद्धिकाले समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकालेऽपि च नानुमित्यापत्तिरित्याहुस्तद्दूषयितुं प्रत्यक्षसामग्र्यभावस्य पक्षताकुक्ष्यप्रवेशे प्रत्यक्षसामग्रीकाले कथं नानुमितिरित्युत्कटशिष्यजिज्ञासानुत्पादार्थं प्रथमतः स्वसिद्धान्तमाह—**इदंतु बोध्यमित्यादिना ।** संशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति हेतुभूतस्य विशेषदर्शनस्य सत्त्वादिति भावः । एतादृशप्रत्यक्षसामग्रीविशेषपर्यन्तानुधावनं च तद्विषयेऽनुमितिसामग्रीसंपत्तिदर्शनार्थं स्वातन्त्र्येणानुमितिसामग्रीप्रदर्शनेन प्रयासापत्तेः । **स्वातन्त्र्येणेति ।** नतु पक्षताकुक्षिप्रविष्टत्वेनेत्यर्थः । शाब्दसिद्धौ सत्यामशाब्दज्ञानं जाय-

रामरुद्री ।

संशयोत्तरप्रत्यक्षस्थलानुरोधेनेत्याशङ्कांनिरसितुमाह—**एतादृशेति ।** तद्विषये प्रत्यक्षविषये । विषयित्वं सप्तम्यर्थः तस्य चानुमितावन्वयः तथाच प्रत्यक्षविषयसाध्यविषयिकानुमितिसामग्रीप्रदर्शनार्थमित्यर्थः । **स्वातन्त्र्येणेति ।** प्रत्यक्षसामग्र्यनन्तर्गतत्वेनेत्यर्थः । **प्रयासापत्तेरिति ।** एकसामग्रीप्रदर्शनेनैवोभयसामग्रीप्रदर्शनोपपत्तौ पृथक् सामग्रीप्रदर्शनस्यानुचितत्वादिति भावः । **ननु** पक्षताकुक्षिप्रविष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वएव लाघवम् । एकप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेरित्याशङ्कांनिराकर्तुमेकप्रतिबन्धकतैव न संभवति भिन्नभिन्नरूपेणैवेच्छायाः सिद्धौ सामग्र्यां चोत्तेजकत्वस्य वाच्यत्वादित्याह—**शाब्देत्यादि ।** वाक्यादित्यर्थः । पर्वतो वह्निमानित्यादिवाक्यात्सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वं

---

१ कामिनीजिज्ञासा यथा स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धिका तथा समानविषयकप्रत्यक्षसामग्री स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धिकेति तदर्थः.

दिनकरी ।

तामितीच्छायामनुमितेरुत्पादात्सिद्धावनुमितिगोचरेच्छात्वेन तादृशेच्छाकाले प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमित्यनुत्पादेन सामग्र्यामनुमितित्वप्रकारके[1]च्छात्वेनोत्तेजकत्वस्यावश्यकतया एकरूपेणोत्तेजकत्वासंभवात् एवमुभयत्र सिषाधयिषाविरहस्य नैकसंबन्धेन विशेषणत्वं सिद्धौ समवायघटितसामानाधिकरण्येन चक्षुःसंयोगादिरूपसामग्र्यां तु स्वाश्रयचक्षुःसंयुक्तमनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगघटितसामानाधिकरण्येनेत्येकरूपेण तयोः प्रतिबन्धकत्वासंभवादित्याशय इति दिक् । **नन्वनुमितिं** प्रति प्रत्यक्षसामग्र्याः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वे भिन्नविषयेऽपि प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमित्यनुपपत्तिः । मन्मते तु अनुमानातिरिक्तप्रकृतसाध्यसाधकमानत्वेन पक्षताकुक्षौ तस्याः प्रवेशेनोक्तापत्त्यनवकाशादत आह—**एवमिति** । अनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकेति । तथाच भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावघटितप्रत्यक्षसामग्र्यास्तत्राभावान्न पूर्वोक्त-

रामरुद्री ।

बोध्यम् । **अनुमितिगोचरेच्छात्वेनेति** । यथोक्तानुमितिगोचरेच्छानिष्ठतद्व्यक्तित्वेनेत्यर्थः । उक्तानुगतेच्छानां तद्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकतायाः पूर्वमुक्तत्वादिति ध्येयम् । **अनुमित्यनुत्पादेनेति** । प्रत्यक्षेणैव तादृशेच्छाया विषयसिद्धिसंभवादिति भावः । **अनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनेति** । यद्यप्येवंसति वह्निप्रत्यक्षसामग्रीकाले प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छाया वह्नेरनुमितिर्न स्यात् तथापि प्रत्यक्षान्यत्वप्रकारकेच्छात्वेनापि प्रत्यक्षसामग्र्या उत्तेजकत्वस्य कल्पनीयत्वाददोषः । **चक्षुःसंयोगादिरूपेति** । यद्यपि चक्षुःसंयोगमात्रं न सामग्री तथाप्येकक्षणवृत्तित्वसंबन्धेन तत्पुरुषीयविशेषणज्ञानादिविशिष्टचक्षुःसंयोगस्य सामग्रीत्वसंभवो बोध्यः । **विजातीयेति** । परमात्ममनसोः संयोगव्यावृत्तवैजात्यावच्छिन्नेत्यर्थः । **स्वातन्त्र्येणेति** । पक्षताकुक्ष्यप्रविष्टत्वेनेत्यर्थः । प्रत्यक्षसामग्रीत्वप्रमाणेति यावत् । **अनुमानातिरिक्तेति** । सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यनुमित्युपधायकातिरिक्तसिद्ध्युपधायकान्यतरत्वेन प्रतिबन्धकत्वादिति पर्यवसितोऽर्थः । यथाश्रुतेन चक्षुषोऽनुमित्यनुपपत्तेरिति बोध्यम् । **ननु** प्रत्यक्षसामग्री यथा भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावघटिता तथा भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यपि प्रत्यक्षसामग्र्यभावघटित भिन्नविषयकप्रत्यक्षानुमित्तेसामग्रीसमवधानदशायामनुमित्यनुपपत्तिरशक्यसमाधिरेवानुमितिं प्रति प्रत्यक्षसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतया तद-

---

१ अनुमितिर्भवत्वितीच्छा.

अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासश्च पञ्चधा ॥ ७१ ॥

न्नविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धिका । हेतुप्रसङ्गाद्धेत्वाभासान्विभजते—**अनैकान्त इत्यादि** । तल्लक्षणं तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्त्वम् । तथाहि व्यभिचारादिविषयकत्वेन ज्ञानस्याऽ-

दिनकरी ।

स्थलेऽनुमित्यनुपपत्तिरिति भावः । यद्वानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धिका अनुमितिसामग्र्येव प्रतिबन्धिका नतु भिन्ने विषये प्रत्यक्षसामग्र्यनुमितौ प्रतिबन्धिकेत्यर्थः । तथाच प्रत्यक्षसामग्र्याः समानविषयकानुमितिं प्रत्येव प्रतिबन्धकतया न पूर्वोक्तानुमित्यनुपपत्तिरिति भावः । **हेत्वाभासानिति** । विजयलक्षणैककार्यकारित्वमत्र सङ्गतिर्बोध्या । ननु लक्षणात्मकसाधारणधर्मज्ञानं विना विशेषे जिज्ञासानुदयाद्विभागो निष्प्रयोजनक इत्यतो लक्षणमाह—**तल्लक्षणं त्विति** । हेत्वाभासलक्षणं त्वित्यर्थः । लक्ष्ये लक्षणं ग्राहयति—**तथाहीति** । ते व्यभिचारादयः ।

रामरुद्री ।

भावघटितभिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावादित्यत आह—**यद्वेति** । विजयलक्षणेत्यादेः सद्धेतुनिरूपणानन्तरमित्यादिः । वादिनो विजयस्वरूपं यदेकं कार्यं तत्कारित्वं तत्प्रयोजकत्वमित्यर्थः । स्वोक्तहेतोः सद्धेतुत्वप्रतिपादनेनैव परोक्तप्रतिहेतोर्दुष्टत्वप्रतिपादनेनापि कथायां वादिनो विजयादिति भावः । विजयेत्युपलक्षणमनुमितिलक्षणतत्त्वनिर्णयोप्यत्रैकं कार्यमित्यपि बोध्यम् । **साधारणधर्मज्ञानं विनेति** । तद्धर्मावान्तरधर्मप्रकारकज्ञानगोचरेच्छांप्रति तद्धर्मज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । **निष्प्रयोजक इति** । नास्ति प्रयोजको यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या प्रयोजकशून्य इत्यर्थः । विभागे शिष्यजिज्ञासाया एव प्रयोजकत्वादिति भावः । **हेत्वाभासलक्षणं त्विति** । हेतोराभासा दोषा इति व्युत्पत्त्या हेतुदोषलक्षणं त्वित्यर्थः । यद्यपि दुष्टहेतूनामेव विभजनात् दुष्टहेतुलक्षणमेव वक्तव्यम् तथापि दोषज्ञाने जाते दोषवत्त्वरूपदुष्टत्वलक्षणस्य ज्ञातुं शक्यत्वादेव दोषः । एवंच मूले हेत्वाभासा इति पदं हेतुवदाभासन्त इति व्युत्पत्त्या दुष्ट-

१ हेतुनिरूपितप्रसङ्गसंगतेः प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थः विभागान्वयिकर्मत्वं द्वितीयार्थः विभागान्वयि तथाच हेतुनिरूपितप्रसंगसंगतिप्रयोज्यहेत्वाभासकर्मकविभागानुकूलकृतिमान् ग्रन्थकार इति वाक्यार्थः.

दिनकरी।

ननु यद्विषयकत्वेनेत्यत्र तृतीयार्थोऽवच्छेदकत्वं तथाच वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्न्यभावेऽतिव्याप्तिः पर्वतविशेष्यकवह्न्यभावप्रकारकनिर्णयत्वेन वह्न्यनुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वे वह्न्यभावविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात्। नच स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं वावच्छेदकत्वं तृतीयार्थः। वह्न्यभावविषयकत्वस्यावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेप्यवच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वादतिरिक्तवृत्तित्वाच्च नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। पर्याप्तिनिवेशेऽसंभवापत्तेः अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्याधिकस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशे ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभावविशिष्टह्रदादावव्याप्त्यापत्तेः प्रतिबन्धकत्वाभाववति ह्रद इत्येतादृशज्ञाने वह्न्यभावविशिष्टह्रदविषयकत्वस्य

रामरुद्री।

हेतुपरमेवेति मन्तव्यम्। **वह्न्यभावेऽव्याप्तिरिति**। तथाच सद्धेतोरपि दुष्टतापत्तेरिति भावः। **नचेति**। नन्ववच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशे वह्न्यभाववद्ध्रदविषयत्वेप्यवच्छेदकतापर्याप्तिविरहादप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वानाहार्यनिश्चयत्वान्तर्भावेणैवावच्छेदकतापर्याप्तिः। नचैतत्त्रितयसहितयद्विषयकत्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्तिस्तत्त्वमिति विवक्षणान्न दोष इति वाच्यम्। विशिष्टविषयत्वेन प्रतिबन्धकत्वे वह्नित्वादिना गुञ्जाद्यवगाहिभ्रमस्य[२] प्रतिबन्धकत्वानुपपत्त्या निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयिताशालिनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वक्तव्यतया विशिष्टविषयकत्वादिसमुदायत्वस्य न्यूनवृत्तितया पर्याप्त्यनवच्छेदकत्वात्। नच प्रमात्मकज्ञानीयनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयितैव विशिष्टविषयितेति निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयितात्वेन विशिष्टविषयितानां प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्तिरक्षतैवेति वाच्यम्। प्रत्येकावृत्तेःसमुदायावृत्तित्वनियमेनैकदेशातिव्याप्तिवारणाय पर्याप्त्यवच्छेदकतापर्यन्तनिवेशस्यावश्यकतया यादृशविशिष्टविषयितायामवच्छेदकतापर्याप्तेः कथंचिदप्यसंभवादत आह—**अनतिरिक्तवृत्तित्वं वेति**। प्रतिबन्धकताशून्यावृत्तित्वमेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तथाच वह्न्यभावप्रकारत्वादेरप्रतिबन्धकधर्मितावच्छेदकज्ञानसाधारणत्वान्न वह्न्यभावादावतिव्याप्तिरिति

---

१ अनतिरिक्तवृत्तित्वं च स्वव्यापकतत्कत्वम्. २ वह्नित्वेन गुञ्जावगाहिभ्रमस्य ह्रदो वह्न्यभाववानित्येव आकारः.

नुमितिविरोधित्वात्ते दोषाः यद्विषयकत्वं च यादृशविशिष्टविषयकत्वं तेन बाध[1]भ्रमस्यानुमितिविरोधित्वेपि न क्षतिः[2]। तत्र[3] पर्वतो वह्न्यभा-

दिनकरी।

सत्त्वात् विशिष्टह्रदस्य ह्रदानतिरेकादत आह—**यद्विषयकत्वं चेति**। एतद्विवक्षणप्रयोजनमाह—**तेनेति**। बाधभ्रमस्य बाधभ्रमत्वे समानाधिकरणस्य पर्वतविशेष्यकवह्न्यभावप्रकारकत्वादेरित्यर्थः। **अनुमितिविरोधित्वेपि** अनुमितिविरोधितावच्छेदकत्वेपि। **न क्षतिः** न वह्न्यभावादावतिव्याप्तिः। इतरथा वह्न्यभावविषयकत्वस्य पर्वतविशेष्यकवह्न्यभावप्रकारकत्वरूपानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात्तत्रातिव्याप्तिः स्यादिति भावः। **यादृशविशिष्टेति**। विवक्षिते तु तत्र नातिव्याप्तिरित्याह—**तत्रेत्यादिना**। नच वह्न्यभावविशिष्टपर्वतस्याप्रसिद्धत्वेऽपि यादृशविशिष्टपदेन वह्न्यभावत्वविशिष्टं वह्न्यभावमुपादाय तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। यादृशविशिष्टेति विवक्षणेऽनतिरिक्तवृत्तित्वस्यैवावच्छेदकत्वस्य लक्षणे निवेशनीयतया वह्न्यभावविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वाभाववति वह्न्यभाव इति ज्ञाने वृत्तेस्तत्रातिव्याप्तेरभावात्। नचैवं पूर्वोक्तरीत्या वह्न्यभावविशिष्टह्रदादावव्याप्तिरिति वाच्यम्। यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेत्यस्य यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वेनेत्यर्थकत्वात्तत्त्वमित्यस्य च तद्वत्त्वमित्यर्थकत्वात् ह्रद इति ज्ञाने च वह्न्यभावविशिष्टह्रद-

रामरुद्री।

भावः। **पूर्वोक्तरीत्येति**। विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्ततया ह्रद इत्यप्रतिबन्धकज्ञानस्यापि विशिष्टविषयकतयेत्यर्थः। एवंरीत्या क्वापि लक्षणागमनादव्याप्तिपदं केवलं लक्षणासत्त्वपरमेव तथाचासंभव एवेति पर्यवसितम्। **यद्रूपावच्छिन्नेति**। नन्वेवं वह्न्यभाववद्ध्रदत्वादावेव नतु दोषे वह्न्यभाववद्ध्रदादाविति कथं तस्य दोषलक्षणत्वमत आह—**तत्त्वमित्यस्येति**। ननु यद्रूपपदेन वह्न्यभाववद्ध्रदत्वमेव ग्राह्यं तच्च सामानाधिकरण्यसंबन्धेन वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वमेव कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकीयसामानाधिकरण्यवाचकत्वादिति दीधित्युक्तेः तदवच्छिन्ना च विषयिता न प्रतिब-

---

१ पर्वतो वह्न्यभाववानित्यादिबाधभ्रमस्य. २ न क्षतिः नातिव्याप्तिः. ३ पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र. ४ तत्र वह्न्यभावे.

दिनकरी।

त्वावच्छिन्नविषयकत्वाभावात् । अथात्रानतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्यावच्छेदकत्वस्य विवक्षणेऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वाभाववति ह्रदो वह्निमान्नवेति संशये वह्न्यभाववान् ह्रदो वह्निमानित्याहार्यनिश्चयेऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिततादृशनिश्चये च वह्न्यभावविशिष्टह्रदविषयकत्वस्य सत्त्वादसंभव इति चेन्न। ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानपदस्यानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्क-

रामरुद्री।

न्धकीभूतज्ञाने ह्रदो वह्न्यभाववानिति ज्ञाने सामानाधिकरण्यसंबन्धेन ह्रदत्वे वह्न्यभावस्याप्रकारत्वादित्यत आह—**वह्न्यभावावच्छिन्नेति**। तथाच वह्न्यभावह्रदत्वोभयमेव तत्र यद्रूपपदेन ग्राह्यं नतूक्तं विशिष्टं येनोक्तदोषः स्यात् निर्धर्मितावच्छेदकवह्न्यभावविशिष्टह्रदत्ववानित्यप्रतिबन्धकज्ञानेप्युक्तयद्रूपावच्छिन्नविषयतासत्त्वेनेति भावः। ह्रद इति ज्ञानेपि ह्रदत्वावच्छिन्नविषयितासत्त्वात् वह्न्यभावावच्छिन्नविषयत्वाभावादेवोभयावच्छिन्नविषयिताविरह इति सूचनायैव ग्रन्थकृता वह्न्यभावावच्छिन्नविषयिताविरहमात्रं प्रदर्शितं नतु वह्न्यभावमात्रं यद्रूपपदग्राह्यमिति तदभिप्रायः। तथासति केवलवह्न्यभावावच्छिन्नविषयिताया अप्रतिबन्धकवह्न्यभाववानिति निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानसाधारण्येन वह्न्यभावमात्रं यद्रूपपदेनोपादाय लक्षणागमनादिति बोध्यम्। अथैवं वह्न्यभावह्रदत्वोभयावच्छिन्नविषयित्वं वह्न्यभावह्रदोभयनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकत्वमेव तच्चाप्रतिबन्धकत्व एकत्र द्वयमितिरीत्या वह्न्यभावह्रदत्वोभयप्रकारके वह्न्यभावावच्छिन्नविशेष्यकह्रदत्वप्रकारके च ज्ञाने वर्तत इति तादृशविषयितायाः प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादसंभव इति **चेत्—अत्र केचित्** यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितद्रूपावच्छिन्नविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्यर्थे तात्पर्यात् वह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्ववति वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविशिष्टो ह्रदत्वावच्छिन्नो दोष **इत्याहुः**। तदसत् तथासति घटो न द्रव्यमित्यनुमितिप्रतिबन्धकीभूतघटो द्रव्यमिति निश्चयविषयशुद्धद्रव्यत्वविशिष्टघटादावव्याप्तिप्रसङ्गात् यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतात्वेन द्रव्यत्वप्रकारताया उपादातुमशक्यत्वात्तस्या निरवच्छिन्नत्वात्। **परेतु** यद्रूपपदेन वह्न्यभावधर्मितावच्छेदकतापन्नह्रदत्वादिकमेव ग्राह्यम्। धर्मितावच्छेदकतापन्नत्वं स्वविषयिताया धर्मितावच्छेदकतानिरूपितस्वनिरूपकतावच्छेदकताकत्वं ह्रदो वह्न्यभाववानिति ज्ञानीयविषयितानिरूपकतावच्छेदकतैव वह्न्यभावधर्मितावच्छेदकतानिरूपिता एकविषयकज्ञानीयप्रकारताविशेष्यतयोर्विशेष्यताप्रकारतयोर्भेदवादिमते निरूप्यनिरूपकभाववत् धर्मितावच्छेदकत्वविषयितानिरूपकतावच्छेदकतयोरपि निरूप्यनिरूपकभावोभ्युपेयः ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यकवह्न्यभावप्रकार-

रामरुद्री ।

कज्ञानएव वह्न्यभावधर्मितावच्छेदकतापन्नह्रदत्वावच्छिन्नविषयकत्वं प्रतीत्यनुरोधादिति **वदन्ति । केचित्तु** वह्न्यभावह्रदत्वोभयप्रकारकज्ञानस्य समूहालम्बनतया तत्र प्रकारताभेदेन विशेष्यताया भिन्नत्वेन तत्रोभयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकत्वं वह्न्यभावधर्मितावच्छेदकज्ञानीयविषयितावारणाय प्रकृतानुमित्यनिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेन विशेषणीया यद्रूपावच्छिन्नविषयितायुक्तज्ञाने उभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतासत्त्वेपि तस्यावह्न्यभाववान् ह्रद इति ज्ञाननिरूपितप्रकृतानुमित्यनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्तामादाय नासंभव **इत्याहुः । तदप्यसत् ।** वह्न्यभाववद्ध्रदादिविषयिताया अपि ह्रदो न वह्न्यभाववानित्यादिज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकतायामवच्छेदकत्वेनासंभवप्रसङ्गात् । प्रतिबध्यताभेदेन प्रतिबन्धकताभेदादिति । अथ जातित्वेन ह्रदत्वावगाहिजातिमान्वह्न्यभाववानित्यप्रतिबन्धकज्ञानेपि यद्रूपावच्छिन्नविषयितासत्त्वेनासंभवापत्त्या यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तत्तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यज्ञानीयत्वेन विशेषणीया यद्रूपावच्छिन्नविषयितासत्त्वे एवंच तादृशज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयितास्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकतावती तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्युक्त्यैव सामंजस्ये व्यर्थमतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वानुधावनम् ह्रदत्वावच्छिन्नविषयितादिशून्यज्ञानीयवह्न्यभावविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेनैकदातिव्याप्तेरयोगादितिचेन्न । संयोगः संयोगवानिति बाधभ्रमविषयसंयोगत्वविशिष्टेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् तत्र संयोगत्वाद्यवच्छिन्नविषयितानां संयोगत्वविशिष्टविषयकत्वव्यापकत्वात् संयोगवत्संयोगाप्रसिद्ध्या तत्रावच्छिन्नविषयिताया यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वेन गृहीतुमशक्यत्वात् । नच संयोगावच्छिन्नैव विषयिता संयोगत्वविशिष्टविषयकत्वव्यापिका तत्रातिव्याप्तिः संयोगवतस्तत्रापि विषयत्वेपि संयोगनिष्ठविषयितानिरूपकतायां व्यधिकरणीभूय संयोगस्यावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । संयोगत्वेन संयोगप्रकारकोक्तभ्रमे तस्याप्यभावात् । अथैवमप्यभावत्वेन ह्रदत्वावगाहिन्यामभाववान् वह्न्यभाववानिति बुद्धावपि वह्न्यभावह्रदत्वोभयावच्छिन्नविषयितासत्त्वेन तत्रच यद्यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वमुक्तोभयावच्छिन्नविषयतासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वमप्यक्षतमेव अभावत्वावच्छिन्नविषयितात्वस्यातथात्वात्तादृशबुद्धेरनुमित्यप्रतिबन्धकत्वाच्चासंभवो दुर्वार इति मैवम् । यत्संबन्धावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्संबन्धावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वस्य ज्ञानविशेषणत्वेन विवक्षणीयत्वात् उक्तज्ञानस्य च तथाविधसमवायसंबन्धावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नविषयितावत्त्वेन वारणसंभवात् । नचैवमपि यत्र तत्तद्व्यक्तित्वेन ह्रदादेः पक्षता तत्राभावत्वेन तद्व्यक्तित्वावगाह्यप्रतिबन्धकज्ञानवारणमशक्यमेवेति वाच्यम् । तद्व्यक्तित्वस्य जात्यतिरिक्तस्य स्वरूपतो भानासंभवेन तद्व्यक्तीतरावृत्तित्वेनैव तस्य पक्षतावच्छेदकताया वक्तव्यतयाऽभा-

ववानिति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वान्न हेतुदोषः। नच वह्न्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववानिति परामर्शकाले वह्निव्याप्यधूमस्याभासत्वं[1] न स्यात् तत्र वह्न्यभावव्याप्यवान् पक्ष इति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति वाच्यम्

दिनकरी ।

न्दितनिश्चयपरतया तादृशनिश्चयनिष्ठं यादृशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यर्थलाभादिति[2] दिक् । सत्प्रतिपक्षस्यानित्यदोषत्ववादी शङ्कते—नचेति । **विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वा-**

रामरुद्री ।

वत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वावगाहिज्ञानस्य यद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वात् यदि चानवस्थाभयेन तद्व्यक्तित्वं जात्यतिरिक्तमपि स्वरूपतो भासत इत्येवाङ्गीकरणीयं गत्यन्तराभावादिति विभाव्यते तदा स्वनिरूपितविषयितानिरूपितत्वस्वभिन्नत्वोभयसंबन्धेन यद्रूपावच्छिन्नविषयिताविशेषस्तद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयिताविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नविषयिताविशेषशून्यज्ञानीयत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकविशेषणीया वह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालित्वादेवाभाववान् वह्न्यभावभाववानितिज्ञानवारणमवसेयम्। वह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितस्वात्मकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताया वह्न्यभाववान् ह्रद इतिज्ञानेपि सत्त्वेन तद्रूपावच्छिन्नविषयिताविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वोपपत्तये स्वभिन्नत्वप्रवेश इति निपुणतरमूहनीयम्। यद्यप्येवं सति अनतिरिक्तवृत्तितथात्वानुधावनमफलम् । संसर्गत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसंसर्गविषयितानिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालित्वादेवोक्तभ्रमवारणसंभवेनोक्तप्रयोजनासंभवात् तथापि पाषाणमयो न वह्निमानिति ज्ञानकालीनस्य पर्वतः पाषाणमय इति ज्ञानस्याप्यवच्छेदकधर्मदर्शनविधयाऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वेन तद्विषये पाषाणमयपर्वतेऽतिव्याप्तिः। अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशे तु पाषाणमयो न वह्निमानितिज्ञानशून्यकालीनतादृशज्ञानस्यात्रातिव्याप्तिः। **तादृशनिश्चयनिष्ठेति** । तथाच ज्ञानस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थो निष्ठत्वम् तस्य च यद्विषयकत्वेऽन्वयः तथाच वह्न्यभाववद्ह्रदविषयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वेपि तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टस्य तस्यानतिरिक्तवृत्तित्वान्नासंभव इति भावः । यद्यपि विशेष्यीभूतवह्न्यभाववद् ह्रदविषयत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वविशिष्टेपि तस्मिन्ननतिरिक्तवृत्तित्वं दुर्घटम् विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्ततया गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताया वृत्तित्वाभ्युपगमात् । नच तादृशनिश्चयवृत्तित्व-

---

१ हेत्वाभासत्वम्. २ तथाच अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयता अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितद्रूपावच्छिन्नत्वमिति लक्षणं पर्यवसितम्.

इष्टापत्तेः अन्यथा बाधस्यानित्यदोषत्वापत्तेः तस्मात्तत्र वह्न्यभावव्या-

दिनकरी।

दिति। पाषाणमयत्वे वह्न्यभावव्याप्यत्वाभावादिति भावः। इष्टापत्तेरिति। तथाच सद्धेतूनां प्रतिपरामर्शेऽपि न दुष्टत्वमिति भावः। अन्यथा प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयत्वस्यापि दोषत्वे अनित्यदोषत्वापत्तेरिति पक्षे साध्याभावभ्रमदशायां सद्धेतावपि दोषवत्त्वापत्तेरित्यर्थः। इत्थंच यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तादृशविशिष्टस्य दोषत्वे च हेत्वादिकमित्यादिना साध्याभावविशिष्टपक्षपरिग्रहः। यादृशविशिष्टपदेन व्यभिचारत्वादिविशिष्टं व्यभिचारादिकमादाय लक्षणं न संभवति व्यभिचारविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकताशून्ये व्यभिचार इति ज्ञाने वृत्तित्वेनातिरिक्तवृत्तित्वात् किंतु व्यभिचारादिविशिष्टं हेत्वादिकमादायैवेति व्यभिचारादिविशिष्टं हेत्वादिकमेव दोष इति भावः।

रामरुद्री।

विशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वमनुमितिप्रतिबन्धकताशून्यनिरूपिताधेयतानवच्छेदकमिति विवक्षणीयमिति वाच्यम्। तादृशविशिष्टविषयितात्वस्य वैशिष्ट्यविषयितात्वोभयरूपतया तयोः प्रत्येकं प्रतिबन्धकताशून्यवृत्तितावच्छेदकयोभयस्मिंस्तादृशवृत्तितावच्छेदकत्वस्योपपादयितुमशक्यत्वात्तथापि स्वव्यापकत्वमेवानतिरिक्तवृत्तित्वं तथाच तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्यर्थपर्यवसानाद्व्यापकताशरीरे च विशिष्टाधिकरणताप्रवेशान्नोक्तदोषावकाशः तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नाधिकरणतया वा प्रतिबन्धकताशून्यावृत्तित्वं विवक्षणीयमिति ध्येयम्। अत्र प्रथममवधेयम्। जलवत्त्वावच्छेदेन वह्न्यभाववत्त्वघटितस्य वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदस्य बाधादावनन्तर्भूतत्वेन अभाववद्व्यक्त्यभावस्यावच्छेदकधर्मदर्शनविधया अनुमितिप्रतिबन्धकता तदनतिरिक्तवृत्तिविषयिताकतया तत्रातिव्याप्तिः। नच पक्षे साध्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया सत्प्रतिपक्षभिन्नतया चाभावएव तदन्तर्भावोस्तीति वाच्यम्। तथासति यो यत्र यादृशोपि हेत्वाभासस्तत्र तद्व्याप्योपि तत्रैवान्तर्भवतीत्यत्र तदवच्छेदकस्यापि तदन्तर्भावानुक्त्या न्यूनताप्रसङ्गात् तस्मादवच्छेदकधर्मदर्शनविधया प्रतिबन्धकता न हेत्वाभासलक्षणघटिकेत्येव ग्रन्थकृतां तात्पर्यमित्यङ्गीकरणीयत्वात्। नच ज्ञानवैशिष्ट्यानव-

१ वह्निव्याप्यधूमस्याभासत्वस्वीकारे. २ अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्ट. ३ विषयिताव्यापकत्वं च विषयित्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्.

रामरुद्री।

च्छिन्नत्वेन प्रतिबन्धकता विशेषणीया अवच्छेदकधर्मदर्शनस्य ज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया नोक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। तथासति जलव्यापको वह्न्यभावो जलवान् ह्रद इति ज्ञानद्वयकालेपि ह्रदो वह्निमानित्यनुत्पादेन सप्रतिपक्षविषयकज्ञानस्यापि ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वक्तव्यतया तत्राव्याप्तिप्रसङ्गात्। नच व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिघटितस्य सत्प्रतिपक्षता न स्वीक्रियते किंतु वह्निमदवृत्तिपक्षस्यैव सत्प्रतिपक्षता अन्यथा जलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलादावतिप्रसङ्गापातादिति वाच्यम्। एवमपि साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुरूपविरोधाव्याप्तेरपरिहारात्तस्यापि पक्षधर्मताज्ञानकालीनप्रतिबन्धकज्ञानएव विषयत्वात् नचैवंतद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात्कथं सामान्यलक्षणाक्रान्तता पक्षवृत्तित्वविशिष्टस्य तादृशहेतोरेव विरोधत्वोपगमे पर्वतो वह्निमान् जलादित्यादौ वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलादेर्विरोधत्वानुपपत्तेः पक्षवृत्तित्वादिति वाच्यम्। यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयसामान्येऽनुमित्यप्रतिबन्धकत्वपक्षधर्मताग्रहकालीनत्वोभयाभावस्तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्येवोक्तलक्षणपर्यवसितार्थ इत्युपगमादिति। तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रकृतानुमितिंप्रतिबन्धकतानवच्छेदककिंचिदवच्छिन्नविषयिताशून्यत्वेन तादृशनिश्चयो विशेषणीयः। उक्तविशिष्टविषयकनिश्चयश्च तथाविधाधेयतात्वावच्छिन्नविषयिताशाल्येवेति न तत्रातिव्याप्तिः। ह्रदो वह्न्यभाववानिति निश्चयस्यापि तथाविधह्रदत्वप्रकारतानिरूपितनिरवच्छिन्नविशेष्यताशालित्वादुक्तं किंचिदवच्छिन्नेति। यद्यप्येवंसति एकदेशातिव्याप्तिरेकदेशविषयकस्यापि ह्रदो वह्न्यभाववानिति निश्चयस्यापि तथात्वात्तथापि निश्चये यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाघटितविषयिताशून्यत्वमपि निवेश्य सापि निरसनीया एकदेशविषयकतादृशनिश्चयस्याप्रसिद्धेः तादृशविषयितासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तद्घटकमिति ध्येयम्। इत्थंच जातिमान् वह्न्यभाववानिति ज्ञानवारणायोक्तगुरुतरविशेषणमपि देयमेवेति तदीयविषयितायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादेव तद्वारणसंभवादेवं च ग्रन्थकृल्लेखनस्वरसाद्यद्रूपपदेन वह्न्यभावह्रदत्वोभयोपादानेपि न क्षतिः उक्तप्रतिबन्धकज्ञानयोरेतद्विशेषणेनैव वारणात्। नचैवंप्रमेयत्वादिविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिवारणाय तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशोपि नोपादेय एतदतिमहालाघवम्। केचित्तूक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिवारणाय यादृशवैशिष्ट्येति। अथैवं स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेपि क्षत्यभावादनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशनमफलमिति चेत्परित्यज्यतां तदपि तावताप्यनाहार्यत्वादिविशेषणानिवेशेन लाघवातिशयस्यैव संपत्तिरिति। वस्तुत उक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वातन्त्र्येणैव प्रतिबन्धकतानवच्छेदककिंचिदवच्छिन्नविषयताशून्यज्ञानविषयत्वरूपं विशेषणमुपादेयम्। एकदेशादावतिव्याप्तिवारणायाव्यापकविषयिताशून्यत्वादिवि-

---

१ तथाचानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयताव्यापिकानिश्चयविशिष्टनिश्चयत्वानवच्छिन्नप्रतिबन्धकता तद्रूपावच्छिन्नत्वं लक्षणं पर्यवसितम्.

ध्यपाषाणमयत्ववानिति परामर्शकाले वह्निव्याप्यधूमस्य नाभासत्वम् भ्रमादनुमितिप्रतिबन्धमात्रं हेतुस्तु न दुष्टः। इत्थंच साध्याभाववद्वृत्तिहेत्वादिकं दोषः तद्वत्त्वं च हेतौ येन केनापि संबन्धेनेति नव्याः। परेतु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तद्वत्त्वं हेत्वाभासत्वं

दिनकरी।

ननु व्यभिचारादिविशिष्टस्य हेतोर्दोषत्वे तद्वत्त्वस्य[1] हेतावभावाद्धेतौ[2] दुष्टत्वव्यवहारो न स्यात्। नच तादात्म्येन तद्वत्त्वं विवक्षणीयमिति वाच्यम्। तथा[3] सति वह्न्यभावविशिष्टह्रदादेः तादात्म्येन धूमेऽभावेन ह्रदपक्षके धूमस्य दुष्टत्वं[4] न स्यादत आह—**तद्वत्त्वं चेति**। नच वह्निव्यभिचारविशिष्टद्रव्यत्वादेर्धूमेपि सत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। यादृशविशिष्टविषयकज्ञानत्वेन यद्धेतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तादृशविशिष्टाश्रयतद्धेतुत्वस्यैव दुष्टत्वादिति। सत्प्रतिपक्षादेरनित्यदोषत्ववादिनां मतमाह—**परे त्विति**। नच वह्न्यभावादिव्याप्तेर्यत्पदेनोपादातुं शक्यत्वेपि तस्या धूमावृत्तितया न धूमस्य दुष्टत्वं स्यादत आह—**तद्वत्त्वं चेति**। **ज्ञानेति**। एकज्ञानविषयत्वेन तद्वत्त्वमित्यर्थः। तद्वत्त्वस्य साध्याभावव-

रामरुद्री।

शेषितनिश्चययद्रूपावच्छिन्नविषयत्वमित्यादिविशेष्यदलमित्यत्रैव ग्रन्थकृत्तात्पर्यमिति दिक्। केचित्तूक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिवारणाय यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टविषयकनिश्चयोऽनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतातादृशविशिष्टविषयिताद्वयशून्यप्रतीतिविषयत्वेन तादृशविशिष्टो विशेषणीयः विशिष्टद्वयविषयतायां यावतामनवच्छेदकत्वविशेषणात् वह्न्यभावविषयकनिश्चयविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदविषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वेपि न वह्न्यभाववद्ध्रदादावसंभवप्रसङ्ग इत्याहुः। **व्यभिचारत्वादिविशिष्टेति**। वह्निर्धूमस्य व्यभिचारी पक्षे साध्यस्य बाध इत्यादिव्यवहारात् साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यभिचारपदार्थत्वे साध्याभावस्यैव बाधपदार्थत्वेन प्रसिद्धतया साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव प्रकृते व्यभिचारपदार्थता बोध्या। व्यभिचारादिकमित्यादिना साध्याभावरूपबाधपरिग्रहः तादृशविशिष्टाश्रयतद्धेतुत्वस्यैवेति। तथाच वह्न्यभाववद्वृत्तिद्रव्यमितिज्ञानत्वस्य तद्धूमहेतुकानुमितावप्र-

---

१ व्यभिचारविशिष्टहेतुमत्त्वस्य. २ धूमवान्वह्नेरित्यत्र वह्नौ. ३ तादात्म्येन दोषवत्त्वविवक्षणे. ४ तादात्म्येन वह्न्यभाववद्ध्रदरूपदोषवत्वस्य धूमेऽसत्त्वादिति भावः.

सत्प्रतिपक्षे विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा तद्वत्त्वं च हेतोर्ज्ञानरूपसंबन्धेन। नचैवं वह्निमान् धूमादित्यादौ पक्षे बाधभ्रमस्य साध्याभावविषयकत्वेनानुमितिविरोधित्वात् ज्ञानरूपसंबन्धेन तद्वत्त्वस्यापि सत्वात् सद्धेतोरपि बाधितत्वापत्तिरिति वाच्यम्। तत्र ज्ञानस्य संबन्धत्वाकल्पनात्। अत्र सत्प्रतिपक्षित इति व्यवहारेण तत्कल्पनात् तत्र बाधित इति व्यवहाराभावादित्याहुः। अनुमितिविरोधित्वं चानुमितितत्करणान्यतरविरोधित्वं तेन व्यभिचारिणि नाव्याप्तिः। दोषज्ञानं च यद्धेतुविषयकं तद्धेतुकानुमितौ प्रतिबन्धकं तेनैकहेतौ व्य-

दिनकरी।

त्त्वस्य तत्र बाधकालीनधूमादिसद्धेताविल्यर्थः। अत्र प्रतिपरामर्शकालीने धूमादिसद्धेतौ। **तत्कल्पनात्** ज्ञानस्य संबन्धत्वकल्पनात्। ननु सद्धेतावपि बाधित इति व्यवहारेण संबन्धत्वकल्पनं ज्ञानस्य भविष्यतीत्यत आह—**तत्रेति**। बाधभ्रमकालीने सद्धेताविल्यर्थः। प्रत्युतायं न बाधितः पुरुषस्तु भ्रान्त इत्येव व्यवहारादिति भावः। तादृशव्यवहारयोः स्वानुभवमात्रसाक्षिकत्वमाहुरित्यस्वरसबीजम्। यथाश्रुतविरोधित्वत्यागे बीजमाह—**तेनेत्यादिना**। ननु तद्धेतुकतत्साध्यकानुमितिं

रामरुद्री।

तिबन्धकत्वान्न तादृशद्रव्यविशिष्टत्वेपि धूमस्य धूमो दुष्ट इति व्यवहारापत्तिरिति भावः। **ननु तद्धेतुकमिति**। नच तद्धेतुकत्वं तत्परामर्शोत्तरत्वं तथाचोभयपरामर्शोत्तरं यत्र एकहेतौ व्यभिचारज्ञानं तत्रानुमितिरुभयहेतुकत्वेन तत्र व्यभिचार इति वाच्यम्। अव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन तद्धेतुधर्मिकव्यभिचारज्ञानविशिष्टान्यत्वस्यैव प्रकृते तद्धेतुकत्वरूपत्वादिति प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकमित्यस्य विषयविधयेत्यादिः। तथाच यादृशविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितादृशविशिष्टान्तराघटितत्वेनेतियादृशविषयविशिष्टविषयकत्वं तथाविधं तादृशविशिष्टो दोष इति पर्यवसितोर्थः। अघटितत्वस्य तदविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपत्वेन स्वस्मिन् स्वविषयकप्रतीतिविषयत्वाभावान्न

१ विरोधिव्याप्त्यादिमत्त्वं च. २ एकज्ञानविशिष्टप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्वसंबन्धेन. ३ पर्वतो वह्न्यभाववानिति भ्रमस्य. ४ साध्याभाववत्वस्य. ५ पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र. ५ ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यत्र. ७ ज्ञानस्य संबन्धत्वकल्पनात्. ८ अनुमितिपदस्य अनुमितितत्करणान्यतरपरत्वेन. ९ वह्नौ.

भिचारज्ञाने हेत्वन्तरेणानुमित्युत्पत्तेः तदभावाद्यनवगाहित्वाच्च व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वाभावेपि न क्षतिरिति संक्षेपः। या-

दिनकरी।

प्रति तद्धेतौ तत्साध्यव्यभिचारग्रहाभावो हेतुर्वाच्यस्तत्राह—तदभावेति। न क्षतिः नाव्याप्तिः। नन्वत्र लक्षणेऽवच्छेदकत्वं न स्वरूपसंबन्धविशेषः पूर्वोक्तदोषादित्यनतिरिक्तवृत्तित्वमेव निवेशनीयं तथाच धूमवान् वह्नेरित्यादौ प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिस्तद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादत आह—संक्षेप इति। प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकान्तराघटितत्वेनानुमितिविरोधितावच्छेदकं विशेषणीयं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारश्च प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतो यो व्यभिचारस्तद्घटित एवेति न तत्रातिप्रसङ्ग इति दिक्। नन्वत्रानुमितितत्करणज्ञानान्यतरप्रतिबन्धकत्वमन्यतरनिष्ठप्रतिबध्यता-

रामरुद्री।

व्यभिचार इत्यन्तरपदं तच्च न स्वभिन्नार्थकं व्यभिचारादेः प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचाराभिन्नत्वेनातिव्याप्तिवारणासंभवात् किंतु स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वं यद्यपि प्रमेयत्वमवृत्तिप्रमेयत्वादित्यादाववृत्तित्वाभाववद्वृत्तिमेयत्वरूपव्यभिचारेऽव्याप्तिस्तस्य वृत्तिप्रमेयत्वरूपबाधघटितत्वात् तथापि प्रतिबन्धकतायामेव विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वं देयं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतायां बाधविषयिताव्यापकत्वविरहेणोक्ताव्याप्तिविरहादिति विभावनीयम्। **केचित्तु** स्वसजातीयविशिष्टान्तराघटितत्वानिवेशान्नोक्तदोषः। बाधस्य हेत्वाभासविभाजकरूपेण व्यभिचारसजातीयत्वविरहान्न दोष इत्याहुः। तन्न मनोरमम् विशिष्टान्तराघटितत्वात्तद्घटितहेत्वाभासविभाजकरूपेणैव साजात्यं विवक्षणीयम्। अन्यथा व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादौ हेत्वाभासविभाजकरूपस्यैवाभावेन स्वपदेन तस्योपादातुमशक्यत्वेन विशिष्टान्तराघटितं यन्मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादि तदन्यत्वस्य प्राप्तत्वात्तत्रातिव्याप्त्यापत्तेः। तथाच बाधोपि व्यभिचारसजातीय एव विशिष्टान्तराघटितत्वात्तद्घटितबाधत्वस्य व्यभिचारेपि सत्त्वादिति ध्येयम्। यदिच स्वपदमनुयोगिपरमेव स्वसजातीयं यद्विशिष्टान्तरं तदविषयकप्रतीतिविषयत्वमेव लक्षणम्। विशेष्यदलंनैवो-

---

१ आलोकेन. २ ग्राह्याभावानवगाहित्वात्. ३ धूमवान्वह्नेरित्यादावव्याप्तिः. ४ विषयिताव्यापकप्रतिबन्धकताकत्वम्. ५ प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं च विषयविधया एतच्च दोषे एव. ६ तथाच स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यद्रूपं तदवच्छिन्नविषयताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वमिति तात्पर्यम्.

दिनकरी ।

निरूपकत्वघटितं यदि तदा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभाववि-शिष्टह्रदस्यापि दोषताप्रसङ्गः तस्य[1] पर्वतो वह्निमान् ह्रदो वह्निमानिति समूहालम्बनात्मकप्रकृतानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यता[2]निरूपितप्रतिबन्धकताव-च्छेदकत्वात् यदि च तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपकत्वघ-टितं तदा तादृशान्यतरत्वस्य कस्यचित्प्रतिबध्यतानवच्छेदकतया सं-भवः तादृशान्यतरत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशे च व्यभिचारादौ बा-धादौ चाव्याप्तिः व्यभिचारादेरनुमित्यविरोधितया बाधादेश्च व्याप्ति-ज्ञानाविरोधितया तत्प्रतिबध्यतायास्तथाविधान्यतरत्वाव्यापकत्वात् । किंच तद्धर्मावच्छिन्नपक्षकतद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकतद्धर्मावच्छिन्नहेतुका-नुमितितत्करणज्ञानान्यतरविरोधित्वं लक्षणे निवेशनीयं अन्यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतादेः काञ्चनमयत्वाभावो हेत्वाभासः स्यात् ।

रामरुद्री ।

पादेयम् । उदासीनघटादेः स्वसजातीयप्रसिद्ध्यैव तत्रातिव्याप्तिविरहात् साजात्यमपि सं-पूर्णहेत्वाभासविभाजकरूपेणैव विवक्षणीयम् । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ शुद्धव्यभि-चारत्वस्यापि सत्त्वेन व्यभिचारस्य तत्सजातीयत्वसंभवात् । इत्थंच व्यभिचारविशिष्ट-मेयत्वस्य स्वसजातीयाप्रसिद्धेरेव नातिव्याप्तिरित्युच्यते तदा मूलविरोधातिरिक्तो नैत-न्मते दोष इति ध्येयम् । अत्रच प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारो दोष इति व्यवहाराभावा-त्तद्वारणायासौ बोध्यः । यद्यपि विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशेपि तादृशव्यवहारो दुर्निवारः तथाविधस्तु शुद्धव्यभिचारित्वस्यापि तत्र सत्त्वेन तेन रूपेण तस्य दोषत्वे इष्टापत्तिसं-भवात् तथा विशिष्टान्तराघटितत्वस्य लक्षणे प्रवेशे तेन रूपेणोद्देश्यतावच्छेदकधर्मबो-धकत्वनियमोपगमात् दोषपरत्वमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वस्य तथात्वान्न तादृशव्यवहा-रापत्तिरित्यवधेयम् । ननु तादृशान्यतरत्वव्याप्ययत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपित-प्रतिबन्धकता यद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापिका तद्रूपावच्छिन्नदोष इत्युक्तत्वान्न दोषः । वस्तुतोत्रानुमितिपदंपक्षे साध्यव्याप्यहेतूभयविधेयकसमूहालम्बनानुमितिपरमतो न कोपि दोषः । तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशेन समूहालम्बनानुमितिमादाय दोषवारणासंभवात् व्याप्तिश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च निवेश्यते न साधारण्यानुपसंहारि-

१ वह्न्यभावविशिष्टह्रदस्य. २ ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशा-लिबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबाध्यता. ३ ह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रकार-ताशालिबुद्धित्वादेरेव प्रतिबध्यतावच्छेदकतयोक्तान्यतरत्वं न प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति भावः.

आद्यः साधारणस्तु स्यादसाधारणकोऽपरः।
तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको भवेत्॥ ७२॥

दृशसाध्यपक्षहेतौ यावन्तो दोषास्तावदन्यान्यत्वं तत्र हेत्वाभासत्वम् पञ्चत्वकथनं तत्संभवस्थलाभिप्रायेण। एवंच साधारणाद्यन्यतमत्व-

दिनकरी।

एवंच निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ न कोपि हेत्वाभासः स्यात् तादृशानुमितेरप्रसिद्धेरत आह—**यादृशसाध्येति। संभवेति।** वायुर्गन्धवान् स्नेहादित्यादौ सर्वहेत्वाभाससंभव इति भावः। हेत्वाभासलक्षणमुक्त्वा मूले वक्ष्यमाणेष्वनैकान्तिकादिलक्षणेषु क्वचिद्दोषं हृदि निधाय स्वयमनैकान्तिकादीनां लक्षणान्याह—**एवमिति।** साधारणादीत्यादिना असाधारणानुपसंहारिणोः परिग्रहः। नन्वेतस्यानु-

रामरुद्री।

त्वयोर्नैकतरसंग्रहादित्यत आह—**किंचेति। मूले यादृशसाध्यकेति।** तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यपक्षहेतुकानुमितित्वेन किमुद्दिश्य न्यायप्रयोगो यद्यद्धर्मावच्छिन्ने दोषव्यवहारःसंप्रदायसिद्धस्तावदन्यान्यत्वं तत्रत्यदोषसामान्यलक्षणमित्यर्थः। तेन निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यनुमितेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः। एवंच निर्वह्निसाधने बाधो दोष इत्यादिव्यवहारेपि निर्वह्निपर्वतोद्देश्यकत्ववह्निविधेयत्वप्रकारकानुमितिविषयकेच्छया न्यायप्रयोगे तादृशान्यतमो बाध इत्येवार्थः। यद्यपि प्रमेयं गगनवदित्यादौ गगनाभाववत्प्रमेयभिन्नाप्रसिद्ध्या लक्षणमव्याप्तं धर्माणामन्यतमत्वेन निवेशेपि प्रमेयपक्षतावच्छेदकस्थले अप्रसिद्धितादवस्थ्यम्। वह्न्यभावभिन्नत्वे सति ह्रदत्वभिन्नो यस्तदन्यत्वस्य केवलह्रदत्वसाधारण्येन ह्रदो दोष इति व्यवहारापत्तिश्च तथापि यद्यद्धर्मावच्छिन्ने दोषव्यवहारस्तदवच्छिन्नविषयितानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नो दोष इति विवक्षया न दोषः। एकविधदोषस्थलेपि विशेषणविशेष्यभावतद्व्याप्यभेदेनान्यतमप्रसिद्धिरवसेया। एतल्लक्षणे प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ दोषव्यवहारविरहाद्विशिष्टान्तराघटितत्वन्नोपादेयमेव। **नन्वे**तादृशसामान्यलक्षणस्य क्वचिद्दोषद्वयसाधारण्येन क्वचिद्दोषत्रयसाधारण्येन च हेत्वाभासानां पञ्चधा विभागोऽसङ्गत इत्यत आह—**वायुरित्यादि।** तथाच तत्तत्स्थलीयदोषसामान्यलक्षणमभिप्रेत्यैव पञ्चधा विभागोच्चारणमिति भावः।

---

१ इत्याद्याहार्ये इत्यर्थः. २ गन्धाभाववान् वायुः बाधः गन्धाभावव्याप्यवान् वायुः सत्प्रतिपक्षः गन्धाभाववद्वृत्तिस्नेहः व्यभिचारः गन्धसामानाधिकरण्यं विरोधः स्नेहाभाववान्वायुः स्वरूपासिद्धिः.

मनैकान्तिकत्वम् साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिः तेन च व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः क्रियते । असाधारणः साध्यासमानाधिकरणो हेतुः तेन साध्यसामानाधिकरण्यग्रह[1]ः प्रतिबध्यते । अन्येतु सपक्षावृत्तिरसाधारणः सपक्षश्च निश्चितसाध्यवान् इत्थंच शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा पक्षे साध्यनिश्चयस्तदा नासाधारण्यं तत्र हेतोर्निश्चया[2]दिति वदन्ति । अनुपसंहारी च अत्यन्ताभावाप्रतियोगि-

दिनकरी ।

मितितत्करणज्ञानान्यतरविरोधिज्ञानविषयत्वाभावात् कथं हेत्वाभासत्वमित्यतो दूषकताबीजमाह—**तेन चेति** । एवमग्रेपि । **क्रियत इति** । व्याप्तिघटकाव्यभिचारांशे व्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । प्रतिबध्यतइति व्याप्तिघटकीभूतसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्यत इत्यर्थः । एवंच साधारणासाधारणानुपसंहारिणां व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतारूपदूषकत्वाबीजैक्येनैकहेत्वाभासत्वमुपपद्यते साधारणेनाव्यभिचारग्रहस्यासाधारणेन सामानाधिकरण्यग्रहस्यानुपसंहारिणा च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्य प्रतिबन्धादिति भावः । प्राचीनमतमाह—**अन्येत्विति** । पक्षे साध्यसंदेहदशायामेवासाधारणस्य हेत्वाभासता नतु निश्चयदशायां तदा पक्षस्यैव सपक्षत्वेन निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वाभावादित्यनित्यदोषत्वं तस्येत्याह—**इत्थंचेति** । असाधारण्यघटकसपक्षत्वस्य निश्चयघटितत्वेत्यर्थः । **तत्र** निश्चितसाध्यवति पक्षे । साधारणादित्रयाणामेकहेत्वा-

रामरुद्री ।

क्वचिदिति । यः सपक्षे विपक्षे चेत्यत्र सपक्षवृत्तित्वनिवेशनमनर्थकं विरुद्धस्यानैकान्तिकत्वे इष्टापत्तिः । धर्मिण एकत्वेपि विशेषणभेदेन विशिष्टस्य प्रतिबन्धकज्ञाने विषयितया सांकर्यविरहेण विभागोपपत्तिरिति भावः । **व्याप्तिघटकाव्यभिचारांशे इति** । इदंच साध्यवदन्यावृत्तित्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यव्याप्तिरित्यभिप्रायेण व्यापकसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे तु स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकएव साधारणो बोध्यः तदभावज्ञानस्यैव तज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वादिति ध्येयम् । **एकहेत्वा-**

१ सामानाधिकरण्यग्रहः सिद्धान्तव्याप्तिग्रहः । तथाचासाधारण्यनिश्चयस्य समानप्रकारकत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति भावः. २ अयमपि समानप्रकारकत्वेन प्रतिबन्धकः.

साध्यकादिः अनेन व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः क्रियते । विरुद्धस्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी अयं साध्याभावग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकः । सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकः अत्र हेतुरेक एवेति विशेषः साध्याभावसाधक एव हेतुः साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्त इति । अशक्तिविशेषोपस्थापकत्वाच्च विशेषः स-

दिनकरी ।

भासत्वानुपपत्तिर्वदन्तीत्यनेनास्वरसः सूचितः । **व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्ध इति** । केवलान्वयिसाध्यके चान्वयव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिरिति भावः । नन्वेवं साध्याभावसाधकात् सत्प्रतिपक्षाद्विरुद्धस्य भेदो न स्यादत आह—**सत्प्रतिपक्षे त्विति** । प्रतिहेतुः प्रतिकूलो द्वितीयो हेतुः । ननु यदि दूषकताबीजैक्येपि हेतुभेदे सत्प्रतिपक्षो हेत्वैक्ये विरुद्धरूपं हेत्वाभासान्तरमित्युच्यते तदा यत्रान्वयिना हेत्वन्तरेण प्रतिरोधस्तत्र सत्प्रतिपक्षो यत्र तु व्यतिरेकिणा तत्र हेत्वाभासान्तरं स्यादतो भेदकान्तरमप्याह—**साध्याभावेति** । वस्तुगत्या साध्याभावसाधके हेतावेव तव साध्यसाधकत्वभ्रम इति स्थापनावादिनं प्रति भ्रमरूपाऽशक्तिसूचकत्वं विरुद्धस्य नत्वेवं सत्प्रतिपक्षस्येति भावः ।

रामरुद्री ।

भासत्वानुपपत्तिरिति । निश्चितसाध्यवदवृत्तित्वज्ञानस्य नीलपटावृत्तित्वज्ञानस्य घटवत्ताज्ञानइव साध्यसामानाधिकरण्यज्ञाने प्रतिबन्धकताविरहेण दूषकताबीजाभावेनासाधारण्यस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः । **ननु** केवलान्वयिसाध्यकहेतोर्दुष्टत्वे तत्साध्यकानुमित्युपपत्तये व्यापकसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति नैयायिकसिद्धान्तो विरुध्यत इत्याशङ्क्याह—**केवलान्वयीति** । प्रतिबन्धकपदंप्रतिबन्धकग्रहविषयार्थकं तस्य च केवलान्वयिसाध्यशब्दार्थेऽत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्येऽन्वयः । **भेदो न स्यादिति** । यद्यपि साध्याभावव्याप्यवान्पक्षः सत्प्रतिक्षः विरुद्धस्तु साध्यव्यापकाभावप्रतियोगी प्रकृतो हेतुरिति स्वरूपभेदो वर्तत एव तथापि यथा साधारणादीनां परस्परवैलक्षण्येपि दूषकताबीजस्यैक्येनैकहेत्वाभासत्वं तथा सत्प्रतिपक्षविरुद्धयोरपि विरोध्यनुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतारूपदूषकताबीजैक्यादेकहेत्वाभासत्वं तथा सत्प्रतिपक्षविरुद्धयोरपि विरोध्यनुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतारूपदूषकताबीजैक्यादेकहे-

त्प्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यव्याप्यवत्त्वोपस्थितिकालीनाऽगृहीताप्रामाण्यकतदभावव्याप्यवत्त्वोपस्थितिविषयस्तथेत्यन्ये । अत्रच परस्पराभावव्याप्यवत्ताज्ञानात्

दिनकरी ।

साध्याभावव्याप्येति । एवं साध्यवदन्यत्वव्याप्यवान् पक्षः पक्षनिष्ठौ साध्याभावसाध्यवदन्यत्वव्याप्यावपि बोध्यौ अन्यतमत्वादिनाऽनुगमान्न विभागव्याघातः सत्प्रतिपक्षव्यवहारोपयिकमन्येषां सत्प्रतिपक्षलक्षणमाह—**अगृहीतेति** । नित्यत्वव्याप्यशब्दत्ववत्ताज्ञानशून्यकालीनानित्यत्वव्याप्यकृतकत्वपरामर्शसत्त्वेपि सत्प्रतिपक्षव्यवहाराभावात् कालीनान्तमुपस्थितिविशेषणम् गृहीताप्रामाण्यकनित्यत्वव्याप्यवत्ताज्ञानकालीनानित्यत्वव्याप्यतत्कत्वपरामर्शसत्त्वेपि तद्व्यवहाराभावादगृहीताप्रामाण्यकेति प्रथमोपस्थितिविशेषणं तादृशकालीनानित्यत्वव्याप्यवत्तापरामर्शसत्त्वेपि तत्राप्रामाण्यग्रहकाले तथा व्यवहाराभावादगृहीताप्रामाण्यकत्वं द्वितीयोपस्थितिविशेषणम् व्यवहारमात्रोपयोगिनो निरुक्तरूपस्य[1] प्रकृतानुपयोगः उपस्थितिघटितस्योक्तरूपस्य स्वरूपसत एवोपयुक्तस्याभासतायामप्रयोजकत्वादित्यस्वरसं सूचयत्यन्य इति । सत्प्रतिपक्षस्य दूषकताबीजं दर्शयति—**अत्रेत्यादिना** । सत्प्रतिपक्षस्य

रामरुद्री ।

त्वाभासत्वं स्यादिति भावः । **बोध्याविति** । नन्वेवं चतुष्टयस्यानुगतरूपाभावात्कथमेकरूपेणैषां विभागः यदिच साध्याभावोद्बोधकत्वेन विभागस्तदा विरुद्धोप्येतन्मध्य एवान्तर्भूत इत्यत आह—**अन्यतमत्वेति** । आदिनैतच्चतुष्टयविषयकधीविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वपरिग्रहः सत्प्रतिपक्षव्यवहारोपयोगिनमित्यनेनैतादृशस्थले प्राचां सत्प्रतिपक्षव्यवहारमात्रं नत्वयं हेतुदोषात्मकः सत्प्रतिपक्ष इति सूचितप्रथमोपस्थित्युपलक्षणं समबलविरोधिपरामर्शद्वयसत्त्वएव तथाव्यवहारादित्यवधेयम् । **प्रकृतानुपयोगः** हेत्वाभासनिरूपणप्रस्तावे उपयोगाभावः । नन्वयमेव सत्प्रतिपक्षाभावाद्धेत्वाभास इति कुतो नोपयोग इत्यत आह—**उपस्थितीति** । विरोधिपरामर्शद्वयस्य स्वरूपसत एव परामर्शकार्यप्रतिबन्धकत्वं नतु ज्ञानस्य यादृशरूपावच्छिन्नज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तद्रू-

---

१ अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यव्याप्यवत्त्वोपस्थितिकालीन अगृहीताप्रामाण्यकतदभावव्याप्यवत्त्वोपस्थितिविषयरूपस्य.

परस्परस्यानुमितिप्रतिबन्धकः फलम् । अत्र केचित् यथा घटाभावव्याप्यवत्ताज्ञानेऽपि घटचक्षुःसंयोगे सति घटवत्ताज्ञानं जायते यथाच शङ्खे सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यशङ्खत्ववत्ताज्ञाने सति पित्तादिदोषे पीतः शङ्ख इति धीरेवं कोटिद्वयव्याप्यदर्शनेऽपि कोटिद्वयस्य प्रत्यक्षरूपः संशयो भवति तथा सत्प्रतिपक्षस्थले संशयरूपानुमितिर्भवत्येव । यत्र चैककोटिव्याप्यदर्शनं तत्राधिकबलतया द्वितीयकोटिभानप्रतिबन्धान्न संशयः फलबलेन चाधिकबलसमबलभावः कल्प्यत इत्याहुस्तन्न तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदुपनीतभानविशेषशाब्दबोधादेरनुदयाल्लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषा ज-

दिनकरी ।

संशयजनकत्वं दूषकताबीजं नत्वनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति रत्नकोशकारमतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**अत्र केचिदित्यादिना । अनुमितिर्भवत्येवेति ।** अनुमितिंप्रति तदभावव्याप्यवानज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् क्लृप्ततत्तदभावानुमितिसामग्रीभ्यामेव तत्तदभावकोटिकसंशयानुमित्युत्पत्तौ संशयानुमितिं प्रत्युभयव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनातिरिक्तहेतुताकल्पनप्रयुक्तगौरवाभावाच्चेति भावः । ननु यद्युभयभासत्त्व उभयभानं तदा पित्तादिदोषसत्त्वेऽपि पीतत्वशुक्लत्वाभेयस्मृतावुभयोर्भानापत्तिरित्यत आह—**फलबलेनेति ।** तथाच तत्र पीतत्वसाक्षात्कारस्यैवानुभ-

रामरुद्री ।

पावच्छिन्नस्यैव हेत्वाभासतया नैतस्य हेत्वाभासतासंभव इति भावः । **सूचयतीति ।** ननु रत्नकोशकारमते तद्वत्ताज्ञाने तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वेन परस्परानुमितिप्रतिबन्धकस्य सत्प्रतिपक्षस्थलेऽसंभवेपि निश्चयात्मिकानुमित्युत्पत्त्यशक्तिकयोस्तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानयोर्मिलितयोःसाध्यसंशयहेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवमित्याशङ्कां निराकर्तुमाह—**क्लृप्तेति ।** अयं भावः—तत्तत्परामर्शस्य तत्तद्विधेयकानुमितित्वमेव कार्यतावच्छेदकं नतु निश्चयत्वमपि तद्घटकम् । परंतु एकैकपरामर्शसत्त्वे कोट्यन्तरभासकसामग्र्यभावात् निश्चयात्मिकानुमितिर्भवति उभयपरामर्शसत्त्वे च कारणबलादुभयकोट्योर्विरोधितया भानेऽर्थात्संशयो भवतीति नाधिककार्यकारणभावकल्पनं

१ पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयरूपा. २ पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयः.

न्यज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबन्धकता लाघवान्नतूपनीतभानविशेषे शाब्दबोधे च पृथक्[1] प्रतिबन्धकतागौरवात् । तथाच प्रतिबन्धकसत्वात् कथमनुमितिः। नहि लौकिकसन्निकर्षस्थले प्रत्यक्षमिव सत्प्रतिपक्षस्थले संशयाकारानुमितिः प्रामाणिकी येनानुमितिभिन्नत्वेनापि विशेषणीयम्। यत्र च कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानं तत्रोभयत्र प्रामाण्यज्ञानात् संशयो नान्यथाऽगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति । असिद्धिस्तु आश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमत्वम्[2] आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावः यत्र काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमानिति साध्यते तत्र पर्वतो न काञ्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमये पर्वते परामर्शप्रतिबन्धः[3] फलम् स्वरूपासिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः तत्र च ह्रदो द्रव्यं धूमादित्यादौ पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे साध्य-

दिनकरी।

विकतया शुक्लत्वग्रहेऽपि पित्तरूपदोषस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पयित्वा पीतत्वसाक्षात्कारसामग्र्या अधिकबलवत्त्वमेवं दूरत्वदोषे सत्यपि स्थाणुत्वपुरुषत्वयोः स्मृतौ संशयस्यैवोदयात्तत्सामग्र्याः समबलवत्त्वमेव कल्प्यत इति भावः । **ज्ञानमात्रे** तादृशज्ञानत्वावच्छिन्ने । **विशेषे** दोषविशेषाजन्ये । **गौरवात्** कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवादिति भावः। **कथमनुमितिरिति।** अनुमितेरपि तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः। कथं तर्ह्युभयव्याप्यवत्तानिश्चयात् प्रात्यक्षिकः संशय इत्याशङ्क्य न भवत्येव तावद्यावत्तन्निश्चये प्रामाण्यं न गृह्यते इत्याह **—यत्रचेति ।** आश्रयासिद्ध्यादिना स्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्ध्योः

रामरुद्री।

तन्मते इति। उभयस्मृतावपि संशये कोटिद्वयस्योपनयसन्निकर्षेणैव भानात् पीत-

---

१ तदुपनीतभानंप्रति तदभाववत्तानिश्चयः प्रतिबन्धकः तच्छाब्दबोधंप्रति तदभाववत्तानिश्चयः प्रतिबन्धक इति रीत्या प्रतिबन्धकताद्वयं तथाच गौरवम्. २ आश्रयासिद्ध्यादिभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं आश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमत्वम्. ३ वह्निव्याप्यधूमवान् काञ्चनमयः पर्वत इति परामर्शप्रतिबन्ध इत्यर्थः.

व्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूपस्य परामर्शस्य प्रतिबन्धः फलम् साध्याप्रसिद्ध्यादयस्तु व्याप्यत्वासिद्धिमध्येऽन्तर्भूताः साध्ये साध्यतावच्छेदकस्याभावः साध्याप्रसिद्धिः एतज्ज्ञाने जाते काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यपरामर्शप्रतिबन्धः फलम् एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावः साधनाप्रसिद्धिः यथा काञ्चनमयधूमादित्यादौ अत्र हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञानाभावात् तद्धेतुकव्याप्तिज्ञानादेरभावः फलम् एवं वह्निमान्नीलधूमादित्यादौ गुरुतया नीलधूमत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वमपि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि वदन्ति।

दिनकरी ।

परिग्रहः साध्याप्रसिद्ध्यादीनामाधिक्यं निराकरोति—**साध्याप्रसिद्ध्यादयस्त्विति ।** आदिना साधनाप्रसिद्धिपरिग्रहः । केषांचिन्मतमाह—**एवं वह्निमानित्यादिना ।** वदन्तीत्यनेनास्वरसस्तद्बीजं तु नीलधूमे व्याप्तिसत्त्वात् कथं व्याप्यत्वासिद्धिः । नच तत्र व्याप्तिसत्त्वेपि नीलधूमत्वस्यानवच्छेदकतया[1] तदवच्छेदेन[2] व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति वाच्यम् । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्य नीलधूमत्वेऽपि सत्त्वात् स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वाभावाद्व्याप्यत्वाप्रसिद्धिरित्यपि न । तथा सति पशुमान् सास्नादिमत इत्यादावपि व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः सास्नाद्यपेक्षया गोत्वादिजातेर्लघुत्वेन सास्नादेः स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वाभावात्

रामरुद्री ।

त्वशुक्लत्वरूपकोटिद्वयोपस्थितौ पित्तदोषादपि संशयएव स्यान्न पीतत्वनिश्चय इति भावः । **आधिक्यमिति ।** मूले नीलधूमादिहेतुकस्थलएव व्याप्यत्वासिद्धेरभिधानादिति भावः । अत्र चाव्यभिचारविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्याभावतद्व्याप्यावपि व्याप्यत्वासिद्धी बोध्यावन्यतमत्वेनानुगमः । दूषकताबीजं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम् । नचैवं दूषकताबीजस्यैकेन व्यभिचारस्य हेत्वाभासान्तरत्वं न स्यादिति वाच्यम् । दूषकताबीजस्यैक्येऽपि बाधसत्प्रतिपक्षयोरिव व्यभिचारासिद्ध्योर्मुनिना पृथगुपदेशेन हेत्वाभासान्तरतासंभवाच्चास्वरस इति सूचित इति शेषः । **सत्त्वादिति ।** नीलधूमस्य धूमानतिरिक्ततया धूमव्याप्तिविरहादिति भावः । अनवच्छेदकतयेत्यस्य व्याप्तेरित्यादिः । **तदवच्छेदेनेति ।** यो धर्मो यस्यानवच्छेदकस्तदवच्छेदेन तदभावः मूलावच्छेदेन

---

१ धूमत्वापेक्षया नीलधूमत्वस्य गुरुत्वादिति भावः. २ नीलधूमत्वावच्छेदेन.

बाधस्तु पक्षे साध्याभावादिः एतस्य त्वनुमितिप्रतिबन्धः फलम् तद्धर्मि-

दिनकरी ।

अस्तु वा नीलधूमत्वादेः स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वाभावात्तदवच्छेदेन व्याप्त्यभावरूपव्याप्यत्वासिद्धिर्नतु हेत्वाभाससत्वं अनुमितितत्कारणीभूतव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात् । नच वह्निमदन्यावृत्तिप्रमेयवानिति प्रमेयत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्त्यवगाहिज्ञानादनुमित्यापत्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानस्यैव कारणतया तद्विरोधि[1]तया निरुक्तव्याप्यत्वासिद्धिर्हेत्वाभास इति वाच्यम् । तावताप्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वग्राह्यज्ञानस्य कारणत्वेपि तत्र स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वाभावग्रहस्य ग्राह्याभावानवगाहितयाऽविरोधित्वात् तस्माद्व्यर्थविशेषणस्थले न व्याप्यत्वासिद्धिः हेत्वाभासपुरुषस्त्वधिकेन निगृह्यत इति । साध्याभावादिरित्यादिना साध्यवदन्यत्वस्य पक्षावृत्तिसाध्यादेश्च परिग्रहः । **तद्धर्मिकतदभावनिश्चयः** । अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानाना-

रामरुद्री ।

वृक्षे कपिसंयोगाभाववदिति भावः । **अवच्छेदकत्वाभावादिति** । तन्मूलस्य वृक्षवृत्तिकपिसंयोगानतिरिक्तवृत्तित्वेपि स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वाभावादेव मूलावच्छेदेन वृक्षे कपिसंयोगाभावोपगमादिति भावः । **व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेरिति** । स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वं यस्य नास्ति तदवच्छेदेन व्याप्यत्वाभावोपगमो व्यर्थविशेषणत्वाभावेपि गुरुधर्मेण हेतुतायां सर्वत्र व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । ननु गुरुधर्मेण हेतुतायां सर्वत्र व्याप्यत्वासिद्धिरिष्टैवेत्यत आह—**अस्तुवेति** । **अविरोधित्वादिति** । हेतुतावच्छेदकांशे व्याप्त्यवच्छेदकतावगाहिनोपि व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वोपगमादतएव व्याप्त्यंशे निर्धर्मितावच्छेदकादपि वह्निव्याप्यवानिति शा[2]ब्दपरामर्शादप्यनुमितिरङ्गीक्रियत इति भावः । मीमांसकमतानुयायी शङ्कते—**नचेति** । तथाचोक्तपरामर्शस्थलेपि वह्निव्याप्यो वह्निव्याप्य इति ज्ञानान्तरवतोऽनुमितिर्नान्यथेति भावः । **तावतापि** उक्तस्थलेऽनुमितिवारणानुरोधेनापि । उपसंहरति—**तस्मादिति** । गुरुधर्मस्य हेतुतावच्छेदकत्वस्थले सर्वत्र प्राचीनैर्व्याप्यत्वासिद्धिर्नाङ्गीक्रियते अपितु स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटितस्य तथात्वस्थलएवेत्यभिप्रायेणाह—**व्यर्थविशेषणस्थल इति** । **अधिकेनेति** । अधिकोक्तेर्निग्रहस्थानत्वेन धूमादित्युक्त्यैव सामञ्जस्ये नीलपदप्रयोगस्याधिकत्वादिति भावः ।

---

१ हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानविरोधितया. २ वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति शब्दजन्यपरामर्शात्.

कतद्भावनिश्चयो लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतद्धर्मिक-

दिनकरी।

स्कन्दिततद्धर्मिकतदभावनिश्चयः। बाधबुद्ध्युत्तरक्षणे लौकिकसन्निकर्ष-जन्यविशिष्टबुद्धेरानुभविकत्वादाह—**लौकिकसन्निकर्षाजन्येति**। नन्वेवं तदिन्द्रियजन्यलौकिकबाधनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्यलौकिकविशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति चेन्न अलौकिकत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटावनिवेश्य तदिन्द्रियजन्यतद्विशिष्टबुद्धौ तदिन्द्रियजन्यलौकिकतदभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमात् तदिन्द्रियजन्योपनीतभानात्मकबाधनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्यलौकिकतद्विशिष्टबुद्ध्युदयात् प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ लौकिकत्वनिवेशः। नच लौकिकतदिन्द्रियजन्याभावप्रमास्थले तदधिकरणे प्रतियोगिनोऽसत्त्वादेव न तद्विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षापत्तिरित्यलं तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावेनेति वाच्यम्। यत्र प्रतियोग्यधिकरणएव संनिकृष्टाधिकरणान्तरवृत्तेरभावस्य लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपो दोषेण जनितस्तदुत्तरं तदधिकरणे प्रतियोगिनो लौकिकप्रत्यक्षापादनात् तत्राभावलौकिकप्रत्यक्षजनकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वादेव नेयमापत्तिरन्यथाऽभावारोपोत्पत्तिक्षणे प्रतियोगिप्रत्यक्षापत्तिरिति तु न यत्र विनश्यत्तदवस्थदोषेणाभावलौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपस्तदुत्तरं प्रतियोगिप्रत्यक्षापादनात् यत्राभावलौकिकप्रमासमकालं तद्द्वितीयक्षणे वा तदधिकरणे प्रतियोगिप्रकारकानुभूयमानारोपजनकदोषसमवधानं तत्राभाव-

रामरुद्री।

साध्यादेश्चेत्यादिना साध्याभाववत्पक्षसाध्यवदन्यपक्षयोः परिग्रहः प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकसंनिकर्षाजन्यनिवेशस्य फलमाह—**बाधबुद्ध्युत्तरेति**। एवं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकत्वनिवेशे तद्विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति समानेन्द्रियजन्यबाधबुद्ध्युत्तरं लौकिकसंनिकर्षेणापि तद्विशिष्टबुद्धेरनुपगमान्नानिष्टापत्तिरपि संभवतीति भावः। **अलौकिकत्वं** लौकिकसंनिकर्षाजन्यत्वम्। **ननु** लौकिकाभावप्रमायां सत्यां प्रतियोगिनि लौकिकसंनिकर्षासंभवादेव न लौकिकतद्वत्ताबुद्ध्यापत्तिरिति किं समानेन्द्रियस्थले प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावान्तरेणेति शङ्कते—**नचेति**। प्रतियोगिप्रत्यक्षापादनात् तत्प्रत्यक्षापादनसंभवात् लौकिकाभावभ्रमस्थले प्रयोजनमुपपाद्य प्रमास्थले तदाह—**यत्राभावेति**। **समवधानमिति**। इदंच प्रमातः पूर्वमेव तादृशदोषसमवधाने बाधप्र-

तज्ज्ञानमात्रे विरोधीति नतु संशयसाधारणं पक्षे साध्यसंसृष्ट-

दिनकरी।

भ्रमोत्तरं प्रतियोगिनो लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपापादनवारणाय वा इन्द्रियभेदेन तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोपगमात् शङ्खो न पीतः वंशो नोरग इति निश्चयेपि पित्तमण्डूकवसाञ्जनादिदोषवशाच्छङ्खः पीतः वंश उरग इत्यारोपोदयात्तत्र[१] व्यभिचारवारणायाह—**दोषविशेषेति।** दोषसामान्याजन्यत्वनिवेशे भ्रममात्रस्यैव बाधाप्रतिबध्यत्वापत्तिरतो विशेषेति। तथाच पित्तमण्डूकवसाञ्जनादिदोषान् विशिष्योपादाय तदजन्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयमिति भावः। नच पित्तद्रव्यात्मकदोषाजन्यत्वनिवेशो व्यर्थः शङ्खः पीत इति भ्रमे शङ्खांशेऽनुभूयमानस्यैव पित्तद्रव्यपीतिम्न आरोपोपगमेन तदंशेऽपि लौकिकत्वादलौकिकत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदके निवेशादेव तत्र व्यभिचारवारणादिति वाच्यम्। पित्तद्रव्यस्यान्तरानवस्थानदशायामपि तत्पीतिम्नः शङ्खादौ प्रत्यक्षोदयेन स्मर्यमाणारोपस्यैव तत्र नवीनैः स्वीकारात्तदंशे तस्यालौकिकत्वात् तथा सति शङ्खः पीत इति प्रत्यक्षोत्तरं पीतं साक्षात्करोमीति साक्षात्कारित्वग्रहानुपपत्तिस्तद्व्यञ्जकलौकिकविषयतायास्तत्राभावादिति तु न लौकिकविषयताया इव दोषविशेषजन्यत्वस्यापि साक्षात्कारित्वव्यञ्जकत्वादन्यथायमुरग इति स्मर्यमाणारोपे साक्षात्कारित्वग्रहानुपपत्तेः शङ्खो न पीत इत्यादितदिन्द्रिय[२]जन्यबाधबुद्ध्युत्तरं पित्तादिदोषवशात्तदिन्द्रिय[३]जन्यः शङ्खः पीत इत्यारोपो यदानुभवसि-

रामरुद्री।

मैव न संभवति प्रतियोगिभ्रमजनकदोषेण प्रतिबन्धादित्यभिप्रायेणोक्तमिति बोध्यम्। दोषविशेषाजन्यत्वनिवेशस्य प्रयोजनमाह—**शङ्खो न पीत इत्यादि। भ्रममात्रस्यैवेति।** दोषं विना भ्रमानुत्पत्तेरिति भावः। **मण्डूकेति।** भेकवसाञ्जनरूपदोषाद्वंशे उरगस्य प्रत्यक्षभ्रमो[४]त्पादादिति भावः। आदिना इन्द्रजालमन्त्रादिदोषाणां संग्रहः। **तद्व्यञ्जकेति।** साक्षात्कारत्वजातिव्यञ्जकेत्यर्थः। यद्यनुभवसिद्धइत्यनेन वस्तुतस्ताह-

---

१ दोषविशेषजन्यशङ्खः पीत इत्यादिभ्रमे. २ चक्षुरिन्द्रियजन्य. ३ चक्षुरिन्द्रियजन्यः. ४ वंशः उरग इति भ्रमोत्पादात.

दिनकरी ।

द्धस्तदा पूर्वोक्तेन्द्रियभेदभिन्नप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावेऽपि दोषविशेषाजन्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदके निवेशनीयमिति ध्येयम् । **ननु** बाधप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकान्यत्वस्य निवेशे बाधनिश्चयोत्तरं लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयापत्तिरिति चेन्न । भूतलं घटवदित्याद्याकारकलौकिकप्रत्यक्षोत्पत्तिकाले स्वातन्त्र्येण कथंचिदुपस्थितस्य घटाभावादेर्भूतले प्रकारतया भानवारणाय समानधर्मितावच्छेदकतत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विपरीतकोटिभानप्रतिबन्धकत्वमवश्यमङ्गीकरणीयम् । तथाच बाधनिश्चयोत्तरमपि नापत्तिर्लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयस्य तत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धिकायाः सत्त्वेन विपरीतकोटिभानासंभवात् । तर्हि क्वापि लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयो न स्यादिति चेदोम्[1] । ज्ञानप्रत्यासत्त्यैव पूर्वोपस्थितकोट्योर्भानसंभवादिति । यत्तु संशयपूर्वं तत्कोट्यंशे लौकिकसन्निकर्षसत्त्वे कथं संशयस्य न लौकिकत्वं कथं वा तत्र संशये विपरीतकोटिभानं तत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धिकायाः सत्त्वादिति तन्न । तत्र लौकिकसन्निकर्षसत्त्वेपि संशयजनकदूरत्वादिदोषस्य लौकिकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकस्य सत्त्वेन लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यभावादुभयोपपत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । कस्य

रामरुद्री ।

शानुभव एव नास्ति किमर्थं समानेन्द्रियस्थलीयप्रतिबध्यतावच्छेदके तन्निवेशनीयमिति सूचितम् । **संशयापत्तिरितीति** । संशयनिश्चयसाधारणतद्वत्ताबुद्धित्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन संशयपृथक्प्रतिबन्धकताया अभावादिति भावः । लौकिकसंनिकर्षजन्यसंशय एव न संभवतीति । एककोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीविरोधिकोटिभानप्रतिबन्धकत्वादन्यथा भूतलं घटवदिति निश्चयकालेपि संशयापत्तेरिति कथं बाधनिश्चयोत्तरं लौकिकसंनिकर्षजन्यसंशयोपपत्तिरिति भावः । समाधत्ते—**भूतलमित्यादि** । **तर्हीति** । एककोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विपरीतकोटिभानप्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः । **क्वापि** बाधनिश्चयानुत्तरमपि । उक्तशङ्कायामिष्टापत्तिमाह—**संशयो न स्यादिति** । दूरस्थस्थाण्वादिसंशयो न स्यादित्यर्थः । **न लौकिकत्वं** न लौकिकसंनिकर्षजन्यत्वम् ।

---

१ ओं इत्यङ्गीकारे.

त्वज्ञानमनुमितिकारणं तद्विरोधितया च बाधसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वाभासत्वमिति युक्तम् अप्रसिद्धसाध्यकानुमित्यनापत्तेः साध्यसंशया-

दिनकरी ।

चिन्मतं दूषयति—**नत्विति** । इति युक्तमित्यनेनान्वयः । नन्वेवं बाधनिश्चयकाले संसृष्टत्वज्ञानाभावादेवानुमित्यभावोपपत्तौ बाधनिश्चयस्य नानुमितिविरोधित्वमिति हेत्वाभासत्वं न स्यादत आह—**तद्विरोधितयेति** । अनुमितिकारणीभूतस्य साध्यसंसृष्टत्वज्ञानविरोधितयेत्यर्थः । नन्वप्रसिद्धसाध्यकानुमितिः कुत्रापि न भवत्येवेत्यत आह—**साध्यसंशयेति** । ननु संशयशून्यकालेपि सिषाधयिषाकालीनसाध्यनिश्चयात्मकं साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमस्त्येवेत्यत आह—**आदीति** । आदिना सिषाधयिषाकालीनसिद्धिपरिग्रहः । नच संशयान्तरोत्पत्त्यैवानुमितिसिद्धिरिति वाच्यम् । सति विशेषदर्शने संशयायोगात् पक्षविशेष्यकसाध्याभाववज्ञानत्वप्रमानिश्चयोऽनुमितिप्रतिबन्धकस्तदभावः कारणमतस्तादृशप्रमा-

रामरुद्री ।

लौकिकसंनिकर्षसत्त्वे कोटिभाने बाधकाभावादिति भावः । **उभयोपपत्तेरिति** । संशये लौकिकसंनिकर्षजन्यत्वस्य विपरीतकोटिभानस्य चोपपत्तेरित्यर्थः । लौकिकसंनिकर्षसत्त्वेपि तस्य दूरत्वदोषेण कोट्यभानकत्वादिति भावः । अन्यत्र विस्तर इत्यनेन संशयजनकदोषसामान्याभावे तु संनिकृष्टकोटेर्निश्चय एवेति सूचितम् । **कस्यचिन्मत इति** । ननु संशयपक्षतावादिन इति भावः । श्रुत्यात्मनिश्चयवतोपि सिषाधयिषयाऽनुमित्युपपत्तये निश्चयसाधारणसाध्यसंसर्गज्ञानत्वेनैवैतन्मते कारणतायाः प्रतिपादितत्वादिति विभावनीयम् । **मूले अप्रसिद्धेति** । पूर्वमगृहीतसाध्यविधेयकेत्यर्थः । तथा च पृथिवीतरत्वव्याप्यभावप्रतियोगिगन्धवती पृथिवीति व्यतिरेकिपरामर्शजन्यसाध्यविशेषणिकायाः पृथिव्यामितरभेद इत्यनुमितेरभावापत्तेरित्यर्थः । उत्तरदूषणमवतारयति—**नन्वप्रसिद्धेति । नभवत्येवेति** । आचार्यमते सर्वत्रान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुव्यतिरेकसहचारेणापि अन्वयव्याप्तिरेव गृह्यते इति तैरङ्गीकारादुभयपरामर्शादनुमितेरसिद्धत्वादन्वयव्याप्तेःसाध्यघटितमूर्तिकत्वेन व्याप्तिज्ञानसमयएव साध्यज्ञानावश्यकत्वादिति भावः । **सिद्धिपरिग्रह इति** । सिद्धिः साध्यनिश्चयः सिद्धिसत्वे सिषाधयिषां विना नानुमितिरतः कालीनान्तम् । तथाच घनगर्जितेन मेघानुमितिस्थले संशयनिश्चययोर्द्वयोरप्यभावेन साध्यवत्ताज्ञानं नानुमितिहेतुरिति भावः । घनगर्जिते

१ व्यापी व्याकपः.

दिकं विनाप्यनुमित्युत्पत्तेश्च एवं साध्याभावज्ञाने प्रमात्वज्ञानमपि न प्रतिबन्धकं मानाभावाद्गौरवाच्च। अन्यथा सत्प्रतिपक्षादावपि त-

दिनकरी।

त्वमेव बाध इति प्राचीनमतं दूषयति—**एवमिति**। प्रमात्वज्ञानमपि प्रमात्वनिश्चयोऽपि। **मानाभावादिति**। ग्राह्याभावानवगाहिनस्तादृशज्ञानस्य विरोधित्वे मानाभावादित्यर्थः। ननु पक्षे साध्याभावज्ञानेऽपि तत्राप्रामाण्यज्ञानकालेऽनुमितेरुदयान्न साध्याभावज्ञानप्रतिबन्धकम्। अस्मन्मते तु तदा साध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयाभावादेवात्रानुमित्युत्पत्तिरत आह—**गौरवादिति**। तथाच तत्रानुमितिनिर्वाहाय संशयनिश्चयसाधारणाप्रामाण्यज्ञानाभाव एव प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ

रामरुद्री।

मेघानुमितिस्थलेपि संशयं कल्पयित्वा क्षणविलम्बेनैवानुमितिरुपेयते अतो नानुपपत्तिरित्याशङ्कते—**नचेति**। संशयोत्पत्त्यैवेति पाठः। **सतीति**। गर्जितश्रवणानन्तरमेव मेघव्याप्यगर्जितवत्तापरामर्शोत्पत्त्या तेन मेघाभावकोटिकसंशयप्रतिबन्धादित्यर्थः। नच विशेषदर्शनेन प्रतिबन्धादभावकोटिभानासंभवान्मनसा निश्चय एवास्त्विति वाच्यम्। तथासति सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वेनानुमित्यनुपपत्तेः कल्प्यत इति चेत् परामर्शस्यैव नाशापत्त्याऽनुमित्यनिर्वाहादिति भावः। अत्राप्यन्तरपदं प्रामादिकमेवोक्तस्थले पूर्वसंशयाभावादिति ध्येयम्। यदि चैतत्पाठे प्रामाण्येप्याग्रहः तदा संशयं विनेत्यादि मूलस्य व्याप्तिस्मरणादि नवा परामर्शोत्पत्तिक्षणे पूर्वं संशयस्य नाशादित्यभिप्रायवतां परिकल्प्य घनगर्जितस्थलेपि संशयोत्पत्त्यनन्तरमेवानुमितिरित्यभिप्रायं च कल्पयित्वैव संशयो योजनीयः। नच साध्याभावज्ञानस्य ज्ञानत्वेन निवेशे संशयधर्मिकप्रमात्वनिश्चयदशायामपि अनुमितिप्रतिबन्धापत्तिरिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः साध्याभावांशे निश्चितप्रामाण्यकस्य संशयस्यापि साध्याभावनिश्चयसमशीलत्वादन्यथोभयत्रापि निश्चयनिवेशेनैव तन्मते गौरवापत्तिरिति भावः। **ग्राह्याभावानवगाहिन इति**। यद्धर्मावच्छिन्नग्राह्यसाध्याभावानवगाहिन इत्यर्थः। तेन साध्याभाववति साध्याभावाभावप्रकारकमित्यप्रामाण्यनिश्चयस्य साध्याभावावगाहित्वेपि नानुपपत्तिः। **न साध्याभावेति**। न साध्याभावनिश्चय इत्यर्थः। प्रतिवादिना साध्याभावनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वोपगमादित्यवधेयम्। **गौरवादिति**। पक्षविशेष्यकत्वापेक्षया पक्षविशेष्यकसाध्याभावज्ञानविशे-

१ साध्याभाववत्ताज्ञानविशेष्यकप्रमात्वप्रकारकं ह्रदो वह्न्यभाववानिति ज्ञानप्रमा इति ज्ञानं.
२ प्रमात्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे. ३ ग्राह्याभावावगाहिनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वमिति भावः.

दभावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वविषयकत्वेन प्रतिबन्धकतापत्तेः किंतु भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितबाधबुद्धेः प्रतिबन्धकता तत्र भ्रमत्वशङ्काविघटनेन प्रामाण्यज्ञानं क्वचिदुपयुज्यते। नच बाधस्थले पक्षे हेतुसत्त्वे

दिनकरी।

निवेश्यते नतु पक्षविशेष्यकसाध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं गौरवादित्यर्थः। यत्र पक्षे साध्याभावज्ञानमस्ति नतु तत्र प्रामाण्यज्ञानं न वाऽप्रामाण्यज्ञानं तत्राप्यनुमितिर्न भवत्येवेति भावः। साध्याभाववत्पक्षघटितप्रमात्वविषयकत्वेऽनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वसत्त्वात्तस्याभासत्वं दुर्वारमिति तु न प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरिव तादृशविशिष्टान्तरघटितत्वेनाभासत्वायोगादिति। नन्वगृहीताप्रामाण्यकसाध्याभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे प्रथमोपस्थितप्रमात्वनिश्चय एव तथा स्यादत आह—**अन्यथेति**। सत्प्रतिपक्षादाविन्यादिनाऽसिद्ध्यादिपरिग्रहः। प्रतिबन्धकत्वापत्तेरित्यस्यानुमित्यादावित्यादिः। ननु साध्याभावज्ञानप्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धस्तदभावे तु नेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमात्वज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमत आह—**किंत्विति**। **क्वचिदुपयुज्यत इति**। तथा चानुमितितत्कार-

रामरुद्री।

ध्यत्वस्य साध्याभावनिश्चयत्वापेक्षया साध्याभाववति साध्याभावप्रकारकत्वनिश्चयत्वस्य चातिगुरुत्वादित्यर्थः। **नन्व**प्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नत्वमेव हि हेत्वाभासलक्षणम् तच्च साध्यवति प्रकृतपक्षसाध्यवत्प्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यसाधारणमेव अधिकं तु प्रविष्टमित्यादिन्यायादिति तादृशाप्रामाण्यस्य हेत्वाभासता तन्मतेतिदुर्वारेत्याशङ्कां निराकरोति—**साध्याभाववत्पक्षेत्यादि**। आभासत्वायोगादित्यत्र पूर्ववाक्यस्थं तस्येत्यनुषज्यते। **प्रथमोपस्थितेति**। उक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्य प्रमात्वाभावघटितत्वेन प्रतियोगिज्ञानविधया प्रमात्मकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मज्ञानात्पूर्वमपेक्षितत्वेन प्रथमोपस्थितत्वलाघवादेव साध्याभावप्रमात्वस्य हेत्वाभासत्वमुचितमिति भावः। **असिद्ध्यादीति**। यद्यपि व्यभिचारीत्येव वक्तुमुचितं तथापि सत्प्रतिपक्षस्येति विरोधस्यापि साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् व्यभिचारादीनां तु अनुमित्यादावित्यादिपदग्राह्यपरामर्श एवेति तथाभिधानमिति ध्येयम्। साक्षादित्यनेन प्रतिबन्धकत्वोपयोगिज्ञान-

व्यभिचारः पक्षे हेत्वभावे स्वरूपासिद्धिरेव दोष इति वाच्यं बाधज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानादेर्भेदात् । किंच यत्र परामर्शानन्तरं बाधबुद्धिस्तत्र व्यभिचारज्ञानादेरकिंचित्करत्वाद्बाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं

दिनकरी ।

णज्ञानान्यतरं प्रति साक्षात्प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयत्वाभावान्न साध्याभावज्ञानप्रमात्वं हेत्वाभास इति भावः । व्यभिचारज्ञानादेरित्यादिनाऽसिद्धिज्ञानपरिग्रहः । **भेदादिति ।** तथाच बाधस्थलेऽसिद्धिव्यभिचारान्यतरनियमेपि बाधज्ञानस्य व्यभिचारादिविषयकत्वाभावेन तस्य हेत्वाभासान्तरत्वमिति[1] भावः । नच हेतुमान् पक्षः साध्याभाववानित्याकारक एव बाधग्रहः कुतो न भवति सामग्रीसत्त्वात् तथाच व्यभिचारात्मिकैव बाधबुद्धिरिति वाच्यं परामर्शात्मकाव्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन बाधबुद्धेर्व्यभिचारविषयकत्वासंभवात् एकत्र हेतौ व्यभिचाराव्यभिचारविषयैकनिश्चयासंभवाच्च । नन्वयोगोलकपक्षकधूमसाध्यकवह्निहेतुके[2] बाधलौकिकप्रत्यक्षवद्व्यभिचारलौकिकप्रत्यक्षमपि सत्यपि भविष्यतीत्यत आह—**किंचेति । अकिंचित्करत्वादिति ।** व्यभिचारज्ञानं ह्यनुमितौ न साक्षात्प्रतिबन्धकं किंतु परामर्शप्रतिबन्धद्वारा तथाच परामर्शोत्तरकालीनं व्यभिचारज्ञानमकिंचित्करमिति तत्र बाधबुद्धिरेव प्रतिबन्धिकेति भावः । व्यभिचाराद्यसङ्कीर्णमपि

रामरुद्री ।

व्यावृत्तिः । **तस्येति** । बाधस्येत्यर्थः । **व्यभिचारविषयकत्वासंभवादिति ।** ननु परामर्शोत्तरं बाधबुद्धेर्व्यभिचारविषयकत्वासंभवेपि परामर्शएव बाधग्रहात्मकोस्तु तथाच साध्यव्याप्यहेतुमान्पक्षः साध्याभाववानिति व्यभिचारविषयकबाधबुद्धिसंभव इत्याशङ्कायामाह—**एकत्रेति ।** प्रतिबन्धकताभावस्य कार्यकालवृत्तित्वेन कारणत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । एकत्र पक्षे साध्यव्याप्यसाध्यभावविषयकज्ञानासंभवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । **बाधलौकिकेति ।** विरोधिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकसंनिकर्षाजन्यत्वनिवेशेनायोगोलकधर्मिकपरामर्शोत्तरमपि तद्धर्मिकबाधबुद्धेरपि तदुत्तरमपि वह्निधर्मिकधूमाभाववदयोगोलकवृत्तित्वरूपव्यभिचारविषयकलौकिकप्रत्यक्षं भविष्यतीत्यर्थस्तथाच बाधबुद्धेर्व्यभिचारविषयकत्वमुपपद्यतएवेति भावः । **तत्रेति ।**

१ असिद्धिव्यभिचारान्यहेत्वाभासत्वमित्यर्थः. २ अयोगोलकं धूमवद्वह्नेरिति स्थले इत्यर्थः.

वाच्यं एवं यत्रोत्पत्तिक्षणावच्छिन्ने[1] घटादौ गन्धव्याप्यपृथिवीत्ववत्ताज्ञानं तत्र बाधस्यैव[2] प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं नच पक्षे घटे गन्धसत्वात् कथं बाध इति वाच्यं पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेनानुमितेरनुभवसिद्धत्वादिति । बाधतद्व्याप्यभिन्ना ये हेत्वाभा-

दिनकरी ।

बाधं प्रदर्शयति—**एवमित्यादिना** । **बाधस्यैवेति** । तत्र पक्षे हेतुसत्त्वेन स्वरूपासिद्धेः प्रतियोगि[3]व्यधिकरणसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपस्य व्यभिचारस्य चाभावादिति भावः । बाधतद्व्याप्यभिन्ना ये हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्ये एवान्तर्भवन्तीति । बाधः साध्याभाववविशिष्टपक्षादिस्तद्व्याप्यः सत्प्रतिपक्षस्तद्भिन्ना व्यभिचारविरुद्धासिद्धा-

रामरुद्री ।

अनुमित्यादावित्यर्थः । **ननु** स्वरूपासिद्ध्यभावेपि व्यभिचारोस्त्येवोत्पत्तिक्षणावच्छेदेन गन्धाभाववति घटे पृथिवीत्वस्य सत्त्वादित्यत आह—**प्रतियोगिव्यधिकरणेति** । व्यभिचारघटकसाध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याप्रवेशे कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादिसद्धेतोरपि व्यभिचारित्वापत्तिरिति भावः । अथोक्तसद्धेतोर्व्यभिचारित्वापत्तिवारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववत्पक्षादिरेव बाधत्वेनाङ्गीकरणीयः एवमुक्तहेतोः सत्प्रतिपक्षितत्ववारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वमप्यङ्गीकरणीयम् । यत्तु साध्यस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितसाध्याभावव्याप्तिमत्ताविरोधाभावेन सत्प्रतिपक्षग्रहस्य साध्यग्रहविरोधित्वासत्त्वात्प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटित एव सत्प्रतिपक्षोऽङ्गीक्रियत इति नोक्तसद्धेत्तोः साध्याभावव्याप्यवत्पक्षत्वमिति । तन्न । तथासति प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटिततदभावव्याप्यज्ञानस्यैव सर्वत्र तद्वत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकत्वमित्याशयात् तथाच पूर्वग्रन्थकारोक्तस्यानुमितिकारणपरामर्शस्य साध्यसंशयप्रतिबन्धकत्वस्यानुपपत्तेः । अनुमितिकारणपरामर्शे प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तेरेव विषयकत्वात् तस्मात्प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितस्यापि साध्याभावव्याप्यस्य साध्यविरोधित्वसंभवेन तस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वमुचितम् । एवंचोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नघटे यत्र गन्धः साध्यते न तत्र बाधः संभवति । गन्धाभावस्य घटे प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति । मैवम् । यत्र देशकालयोः स्वरूपसंबन्धरूपपक्षतावच्छेदकत्वं तत्र

---

१ उत्पत्तिकालीनघटो गन्धवान् पृथ्वीत्वादित्यत्र. २ उत्पत्तिक्षणावच्छिन्नो घटो गन्धाभाववानिति बाधज्ञानस्यैव. ३ कपिसंयोगी एतत्वादित्यत्र एतत्वस्य व्यभिचारित्ववारणार्थं प्रतियोगिवैय्यधिकरण्येति.

यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्[1]साधारणस्तु सः ।

सास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्य एवान्तर्भवन्ति अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यप्रसङ्गात् बाधव्याप्यसत्प्रतिपक्षो भिन्न एव स्वतन्त्रेच्छेन मुनिना पृथगुपदेशात् सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु न प्रतिबन्धक इति प्रघट्टकार्थः । यः सपक्ष इति । सपक्षविपक्षवृत्तिः साधारण इत्यर्थः । सपक्षो निश्चितसाध्यवान् विपक्षः साध्यवद्भिन्नः विरुद्धवारणाय सपक्षवृत्तित्वमुक्तम् । वस्तुतो विपक्षवृत्तित्वमेव वाच्यम् विरुद्धस्य साधारणत्वेपि दूषकताबीजस्य भिन्नतया तस्य पार्थक्यात् ।

दिनकरी ।

स्तद्व्याप्यानां[2] तत्रैवान्तर्भाव[3] इत्यर्थः । व्यभिचारादेरिव व्यभिचारादिव्याप्यस्यापि व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेन पञ्च हेत्वाभासानन्तर्गतत्वे तस्यातिरिक्तहेत्वाभासत्वं स्यादित्यर्थः[4] । **न प्रतिबन्धक इति ।** साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वे मानाभावादिति भावः । **दूषकताबीजस्य भिन्नतयेति ।** साधारणस्याव्यभिचारज्ञाने

रामरुद्री ।

तदवच्छेदेन साध्याभाववत्वस्यापि बाधत्वाङ्गीकारादितिध्येयम् । अत्र न सत्प्रतिपक्षोपि प्रतियोगिव्यधिकरणगन्धाभावव्याप्यस्य घटेऽसंभवादत एवासङ्कीर्णबाधोदाहरणमिदम् । अन्यथा सत्प्रतिपक्षसंकीर्णत्वेन बाधस्य हेत्वाभासान्तरतात्रापि न स्यात् । अन्यथा सत्प्रतिपक्षस्य बाधव्याप्यत्वं नानुपपन्नं व्यापकस्याधिकदेशवृत्तित्वे क्षतिविरहात् । नच गन्धाभावस्य केवलस्य संयोगाभाववत्केवलान्वयिता प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितगन्धाभावव्याप्यवत्वस्यात्रापि संभवेनैवास्यापि सत्प्रतिपक्षसंकीर्णतैवेति वाच्यम् । एतादृशस्य सत्प्रतिपक्षत्वाङ्गीकारे घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादिसद्धेतोरपि दुष्टत्वापत्तिरित्यलम्पल्लवितेन । **इति पाठ इति ।** क्वचित्पुस्तके तत्पदरहितस्य पाठस्य दर्शनादेतदभिहितम् । अग्रेपि विपक्षत्वनिर्वचनेपि साध्याभाववन्मात्रं न विपक्ष इत्येतल्लाभायैव निश्चितत्वांशनिवेश इति भावः । **गृह्यत इति ।** ननु सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपेति शेषः साध्यनिश्चयेत्यादि संभवादित्यन्तं तद्धेतुत्वे हेतुः । **पक्षतेति ।** तथाच मूले पक्षतापरं भावप्रधाननिर्देशत्वादन्यथा आकाशात्यन्ताभावो

---

१ सपक्षवृत्तित्वे सति विपक्षवृत्तित्ववानित्यर्थः. २ व्यभिचारादिव्याप्यानाम्. ३ तत्रैव व्यभिचारादिष्वेव. ४ तथाच सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्चहेत्वाभासा इति विभागव्याघातापत्तिरिति भावः.

यस्तूभयस्माद्व्यावृत्तः[1] स त्वसाधारणो मतः ॥ ७३ ॥
तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः।

यस्तूभयस्मादिति । सपक्षविपक्षव्यावृत्त इत्यर्थः। सपक्षः साध्यवत्तया[2] निश्चितः विपक्षः साध्यशून्यतया निश्चितः शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा शब्देऽनित्यत्वस्य संदेहस्[3]तदा सपक्षत्वं घटादीनामेव तद्[4]व्यावृत्तं च शब्दत्वमिति तदा तदसाधारणम्। यदा तु शब्देऽनित्यत्वनिश्चयस्तदा नासाधारणम्। इदं[5] तु प्राचां मतम्। नवीनमतं तु पूर्वमुक्तम्। **केवलान्वयीति**। सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ

दिनकरी।

विरुद्धस्य सामानाधिकरण्यग्रहे प्रतिबन्धकत्वादिति भावः। असाधारण्यघटकं सपक्षत्वं निश्चयगर्भं नतु साध्यवत्त्वमात्रमित्याह—**सपक्ष इति**। एवमग्रेपि । सपक्षत्वविपक्षत्वयोर्निश्चयत्वनिवेशस्य फलमाह—**शब्द इत्यादिना। पूर्वमुक्तमिति**। असाधारणः साध्यासमानाधिकरणो हेतुरित्यादिनोक्तमित्यर्थः । **केवलान्वयिपक्षक इति**। अत्र पक्षता साध्यसंशयरूपा ग्राह्या तेन सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ यदा सिद्धिः सिषाधयिषा च तदा साध्यनिश्चयसंभवेन सामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिग्रहसंभवात्तस्य सद्धेतोरलक्ष्यतया सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य तदा केवलान्वयित्वेपि तत्र नातिव्याप्तिः। अनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वमुपपादयति—**सर्वमभिधेयमित्यादिना**। सामानाधिकरण्यग्रहस्थलान्तराभावादिति। संशयोत्पत्तिक्षणे निश्चयवारणाय निश्चयं प्रति संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यं वाच्यतया

रामरुद्री।

नित्यो ध्वंसप्रागभावत्वादित्यादेरनुपसंहारित्वाभावेवानुपपत्तेरिति ध्येयम् । ननु संशयस्य निश्चयाप्रतिबन्धकत्वेन सर्वत्र साध्यसंदेहसत्वेपि क्वचित् साध्यनिश्चयसंभवेन सामानाधिकरण्यनिश्चयो न दुर्घट इत्यत आह—**संशयोत्पत्तीति** । तदानीमपि

---

१ सपक्षविपक्षावृत्तिः. २ निश्चयान्वयिप्रकारत्वं तृतीयार्थः तथाच साध्यवत्वप्रकारकनिश्चयविशेष्य इत्यर्थः. ३ शब्दोऽनित्यो न वेति संदेहः. ४ विपक्षव्यावृत्तम्. ५ यस्तूभयस्माद्व्यावृत्त इति मतम्.

यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥ ७४ ॥

सर्वस्यैव पक्षत्वात् सामानाधिकरण्यग्रहस्थलान्तराभावान्नानुमितिः[1] इदं तु न सम्यक्पक्षैकदेशे सहचारग्रहेपि[2] क्षतेरभावात् अस्तु वा सहचाराग्रहः तावताप्यज्ञानरूपासिद्धिरेव न हेत्वाभासत्वं तस्य तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमित्युक्तम् । यः साध्यवतीति । एवकारेण साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेत्वभावो बोधितः तथाच साध्य-

दिनकरी ।

प्रकृते सर्वत्र साध्यसन्देहसत्त्वे तत्पूर्वं तत्सामग्र्याः सत्त्वेन साध्यनिश्चयस्य कुत्राप्यसंभवेन व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टप्रमेयत्वादिरूपव्याप्तिग्रहानुत्पादान्न तत्रानुमितिरित्यनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वमिति भावः । **क्षतेरभावादिति** । तदानीमपि केवलान्वयिपक्षताकत्वस्यानुपसंहारित्वस्य क्षतेरभावादित्यर्थः । तथाच तत्रानुपसंहारित्वस्य सत्त्वात्तस्य व्याप्तिज्ञानानुत्पादप्रयोजनकत्वाभावाद्धेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः । नच संशयसामग्र्याः सत्त्वात् कथं पक्षैकदेशे साध्यनिश्चय इति वाच्यम् । सर्वत्वधर्मितावच्छेदकसंशयसामग्रीसत्त्वेपि घटत्वादिधर्मितावच्छेदकसाध्यनिश्चयोत्पादे बाधकाभावात् समानप्रकारकत्वेनैव विरोधादसमानविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वेप्याह—**अस्तु वेति** । तस्य सहचाराग्रहस्य तस्य स्वरूपसत एव विरोधित्वेन तज्ज्ञा-

रामरुद्री ।

घटोभिधेय इत्यादिनिश्चयदशायामपीत्यर्थः । **क्षतेरभावादितीति** । तादृशनिश्चयकालेपि सर्वमभिधेयं न वेति संशयसंभवात्सर्वत्रावच्छेदेन निश्चयाभावादिति भावः । ननु किमेतावतेत्यत आह—**तथाचेति** । **सामानप्रकारकत्वेनैवेति** । तद्धर्मितावच्छेदकसंशयसामग्र्या एव तद्धर्मितावच्छेदकनिश्चयप्रतिबन्धकत्वेन घटत्वावच्छिन्ने चाभिधेयत्वव्याप्यघटपदवाच्यत्ववत्तानिश्चयसत्त्वेन तदवच्छिन्ने संशयसामग्र्यभावादिति भावः । समानविषयकत्वेऽपि तद्विशेष्यकसंशयसामग्र्याः तद्विशेष्यकनिश्चयप्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः । **ननु** सर्वमभिधेयमित्यादौ साध्याभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धावपि संशयविषयकसाध्यादेरेवाभासत्वमस्तु इत्यत आह—**अन्यत्रेति** । पर्वतो वह्निमानित्यादौ हेत्वाभासवारणाय यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितद्रूपावच्छिन्नस्यैव हेत्वाभासत्वेनाङ्गीकरणीयतया साध्यादेरतथात्वादिति भावः । **ननु** धूमइतिप्रतीतेरपि विशिष्टधूमत्वादिविषयकत्वं शुद्धस्य विशिष्टानतिरिक्तत्वादतस्तदर्थमाह—**स्वेति**।

---

१ दृष्टान्ताभावादित्यर्थः. २ सामानाधिकरण्यग्रहेऽपि.

आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥ ७५ ॥
पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ।
ह्रदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥ ७६ ॥
व्याप्यत्वासिद्धिरपरानीलधूमादिके भवेत् ।
विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ॥ ७७ ॥

व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तदर्थः । असिद्धिं विभजते—**आश्रयासिद्धिरित्यादि । पक्षासिद्धिरिति** । आश्रयासिद्धिरित्यर्थः । **अपरेति** । स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । **नीलधूमादिक इति** । नीलधूमत्वादिकं गुरुतया न हेतुतावच्छेदकं स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात् धूमप्रागभावत्वसंग्रहाय स्वसमानाधिकरणेति । **विरुद्धयोरिति** । कपि-

दिनकरी ।

नस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वाभावादिति भावः । नच तत्र सहचाराग्रहप्रयोजकः संशय एव हेत्वाभासस्तस्यापि स्वरूपसत एव विरोधित्वात् नच संशयविषयस्य साध्याभावविशिष्टपक्षादेरेव तत्राभासत्वमिति वाच्यं सर्वमभिधेयमित्यादावभिधेयत्वाभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः । **तदर्थ इति** । तेनासाधारणे नातिव्याप्तिरिति भावः । **धूमप्रागभावत्वेति** । तस्य व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वघटितत्वेन तत्सङ्ग्रहो न स्यादिति भावः । स्वस्य स्वाविषयप्रतीतिविषयत्वरूपस्वाघटितत्वाभावाद्धर्मान्तरेति । नच नीलधूमत्वस्यापि तादृशधर्मान्तराघटितत्वमस्त्येव धूमत्वस्य नीलधूमत्वभिन्नत्वाभावादिति वाच्यं स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य स्वपर्याप्तावच्छेदकतानिरूपकप्रकारतानिरूपितावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वपर्यवसितस्य तदर्थत्वात् शुद्धधूम-

रामरुद्री ।

तदर्थत्वात् । अन्तरपदार्थत्वात् । पर्याप्तेः प्रत्येकवृत्तित्वे तु पर्याप्तिसंबन्धेन ताद-

१ स्वं नीलधूमत्वं तत्समानाधिकरणधर्मांतरं धूमत्वं तद्घटितत्वं नीलधूमत्वस्य. २ धूमप्रागभावत्वसंग्रहः.

संयोगतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शेऽपि न सत्प्रतिपक्षत्वमत उक्तं विरुद्धयोरिति तथा च स्वसाध्यविरुद्धसाध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्श-

दिनकरी ।

त्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वनीलत्वादिविशिष्टधूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वयोर्भेदात् । नन्वेवं वह्निमदन्यावृत्तित्वस्य वह्निव्याप्यतावच्छेदकतानुपपत्तिस्तस्य वह्नित्वरूपतादृशधर्मान्तरघटितत्वात् धूमान्यान्यत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तिभिया धर्मान्तरस्य विशेष्यविधयाऽघटकत्वविवक्षणस्याशक्यत्वादिति चेन्न स्वसमानाधिकरणपदेन स्वव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात् वह्नित्वस्य वह्निमदन्यावृत्तित्वाव्यापकत्वाद्धूमत्वस्य धूमान्यान्यत्वव्यापकत्वाच्चोक्तदोषासंभवात् । स्वव्यापकत्वं च धर्मान्तरस्य स्वघटकसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वेन अन्यथा धूमालोकान्यतरत्वस्य वह्निव्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तेः धूमत्वालोकत्वयोः प्रत्येकमन्यतरत्वाव्यापकत्वादिति । विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोरित्यत्र विरुद्धयोर्हेत्वोः परामर्श इति भ्रमवारणायाह—**स्वसाध्येति** । स्वं सत्प्रतिपक्षत्वेनाभिमतो हेतुः तत्साध्यविरुद्धो यः साध्याभाव इत्यर्थः । ननूत्पत्तिकालीनघटइत्यादिमूलोक्तमयुक्तं तत्र पक्षे घटे गन्ध-

रामरुद्री ।

शावच्छेदकत्वावच्छिन्नत्वमेव पर्याप्त्यनधिकरणत्वस्थाने वक्तव्यं प्रत्येकमुभयभिन्नत्वस्येव केवलधूमत्वे विशेषणविशेष्योभयपर्याप्त्यवच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदसत्त्वादिति ध्येयम् । **वह्निमदन्यावृत्तित्वस्येति** । पर्वतो वह्निमान् वह्निमदन्यावृत्तेरिति सन्न्यायप्रयोगस्य सर्वसंमतत्वेनेष्टापत्त्यसंभवादिति भावः । **ननु** धर्मान्तराघटितत्वं विशेष्यविधयाधर्मान्तरघटितं यत्तदन्यत्वमेव विशेष्यविधया नीलधूमत्वघटकत्वेऽपि वह्निमत्त्वस्य तथाऽघटकत्वमिति न तस्य व्याप्यतानवच्छेदकतापत्तिरित्यत आह—**धूमान्यत्वादेरिति** । साध्यसंबन्धितावच्छेदकत्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वेन स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतादृशधर्मवत्त्वमेव व्यापकत्वमिति भावः । **इतिभ्रमेति** । यथार्थत्वे पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यपाषाणमयत्वस्य परामर्शदशायां सत्प्रतिपक्षानुपपत्तेः प्राचीनैः तत्रापि सत्प्रतिपक्षाङ्गीकारादिति भावः । साध्यसाध्याभावयोरविरोधस्थले तूभयपरामर्शसत्त्वेऽपि न सत्प्रतिपक्षव्यवहार इति मन्तव्यम् । **गन्ध-**

१ स्वं नीलधूमत्वं.

साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः।
उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥ ७८ ॥

कालीनसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्शे विषय इत्यर्थः। **साध्यशून्य इति।** पक्षः पक्षतावच्छेदकविशिष्ट इत्यर्थः । तेन घटे गन्धसत्त्वेपि न क्षतिः । एवं मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्यत्रापि बोध्यम् । **इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यामनुमानखण्डम् ॥**

दिनकरी।

शून्यत्वाभावादत आह । पक्षतावच्छेदकेति । कालस्येवदेशस्यापि पक्षतावच्छेदकत्वे बाधसम्भवात्तदप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनतां परिहर्तुमाह— **एवमिति । बोध्यमिति ।** तत्र पक्षे वृक्षे संयोगसत्त्वेपि पक्षतावच्छेदकमूलावच्छेदेन संयोगाभावादिति भावः ॥ **इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रबालकृष्णभट्टात्मजमहादेवभट्टविरचिते मुक्तावलीप्रकाशेऽनुमानखण्डं समाप्तम् ॥**

रामरुद्री।

शून्यत्वाभावादिति। निरवच्छिन्नवृत्तिकगन्धाभावविरहादित्यर्थः । तेनोत्पत्तिकालावच्छेदेन घटे गन्धाभावसत्त्वेपि न क्षतिः पक्षपदस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टार्थत्वे तूत्पत्तिकालीनत्वे विशिष्टघटनिरूपितगन्धाभावनिष्ठाधेयतानिरवच्छिन्नेन भवति तादृशगन्धाभावतद्विशिष्टपक्षो बाध इति भावः । अथवा गन्धशून्यत्वाभावाद्गन्धाभावाभावादित्यर्थः। गन्धसत्त्वादिति यावत् । तथाच प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववत्पक्षस्यैव बाधत्वेन कथमत्र बाध इति भावः। पक्षपदस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टार्थकत्वे च देशकालयोः पक्षतावच्छेदकत्वस्थले पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाववत्त्वस्यापि पृथक् बाधतया न बाधानुपपत्तिरिति भावः । **इति दिनकरीतरङ्गिण्यामनुमानतरङ्गः ॥**

उपमितिखण्डम् ३

ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम्।
सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात्सा करणं मतम्॥ ७९॥

उपमितिं व्युत्पादयति—**ग्रामीणस्येति**। यत्रारण्यकेन केनचिद्ग्रामीणायोक्तं गोसदृशो गवयपदवाच्य इति पश्चाद् ग्रामीणेन क्वचिदरण्यादौ गवयो दृष्टः तत्र गोसादृश्यदर्शनं यज्जातं तदुपमितिकरणं तदनन्तरं गोसदृशो गवपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थ-

दिनकरी।

अवसरसङ्गतिमभिप्रेत्याह—**उपमितिमिति**। तत्र गवये, सादृश्यदर्शनं सादृश्यप्रत्यक्षम्। **तदुपमितिकरणमिति**। नवीनमतेनैतत् अतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधः करणमतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं सहकारीति। सांप्रदायिकमतं तु सहकारितयावश्यकसादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्यैव करणत्वं युक्तमित्युपेक्षितम्।

रामरुद्री।

अवसरसङ्गतिमिति। प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्त्या अनन्तरवक्तव्यत्वमवसरः प्रकृते चानुमानोपमानयोर्द्वयोरपि प्रत्यक्षोपजीवकत्वेप्यनुमानस्य बहुवादिसंमतत्वेन निरसनीयाल्पवादिविप्रतिपत्तिकत्वेन सुगमतया अनुमानएव प्रायशो व्युत्पित्सोः प्रथमतो जिज्ञासा जायत इत्यनुमाननिरूपणेन प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्त्या अवश्यवक्तव्यत्वमुपमानस्येत्यवसरसङ्गत्याऽनुमाननिरूपणानन्तरमुपमाननिरूपणमिति भावः। **सादृश्यप्रत्यक्षमिति**। सादृश्यज्ञानस्य प्रत्यक्षान्यस्यैवोपमितिकरणत्व उपमानस्य प्रत्यक्षोपजीवकत्वमेव न संभवति सादृश्यविषयकलौकिकप्रत्यक्षानन्तरमेवोपमितिरनुभूयते चेत्यभिप्रायेण ज्ञानपदं प्रत्यक्षपरतया व्याख्यातमिति बोध्यम्। **एतदिति**। गवयधर्मिकगोसादृश्यप्रत्यक्षस्य करणत्वाभिधानमित्यर्थः। सांप्रदायिकमतमुपदर्शयति—**अतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोध इति**। **वाक्यार्थस्मरणमिति**। व्यापारद्वारा तज्जन्यस्यापि तद्व्यापारत्वोपगमादिति भावः। नन्वेवमुद्बोधकान्तरवशाद्यत्रातिदेशवाक्यार्थस्मरणं तत्र सादृश्यपिण्डदर्शनं विनाप्युपमितिप्रसङ्ग इत्यत आह—**सादृश्यविशिष्टेति**। साम्प्रदायिकमतोपेक्षायां बीजमाह—**सहकारितयेति**। **युक्तमिति**। तदतिरिक्तस्य कारणान्तरस्य कल्पने गौरवादिति भावः। **ननु** सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्योपमानत्वेऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य तद्व्यापारत्वानुपपत्तिः तज्जन्यत्वे सति

स्मरणं यज्जायते तदेव व्यापारः । तदनन्तरं गवयो गवयपदवाच्य

दिनकरी ।

स्मरणं यज्जायत इति । सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्योद्बोधकविधया तादृशवाक्यार्थस्मारकत्वादिति भावः । **तदेव व्यापार इति** । एतेन सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनोत्तरं यत्रातिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधस्तत्रातिदेशवाक्यार्थस्मरणापेक्षाभावान्नातिदेशवाक्यार्थस्मृतिव्यापारकं सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं करणं किंतु सादृश्यज्ञानमात्रं करणं विशेषणज्ञानविधया तज्जन्यमतिदेशवाक्यार्थज्ञानं सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं चोभयं व्यापार इति कस्यचिन्मतं प्रत्युक्तम् । यत्र सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनोत्तरमतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधस्तत्रोपमित्यनभ्युपगमात् किंतु तदुत्तरं पुनः सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं ततोऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणं तदुत्तरमेवोपमितिरिति भावः । गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं यज्जायत इति । एतेनोपमितिर्न प्रमित्यन्तरं किन्तु शाब्दबोधात्मिकैव गोसदृशो

रामरुद्री ।

तज्जन्यजनकस्यैव व्यापारत्वात् स्मरणस्य च स्वसमानप्रकारकानुभवजन्यत्वनियमादिति मूलोक्तमतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य व्यापारत्वमसंगतमित्याशङ्कां निराकुरुते—**सादृश्येति** । तथाचातिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य पूर्वतनशाब्दबोधजन्यत्वेपि तत्रोद्बोधकविधया सदृशपिण्डदर्शनमपि कारणमेवेति नानुपपत्तिरिति भावः । **एतेनेति** । अतिदेशवाक्यार्थस्मरणव्यापारकसदृशपिण्डदर्शनस्यैवोपमितिकरणत्वोपवर्णनेनेत्यर्थः । **बोध इति** । शाब्दबोध इत्यर्थः । **अभावादिति** । अनुभवात्मकातिदेशवाक्यार्थस्यैव सत्त्वादिति भावः । नन्वेतादृशस्थले किं कारणं को व्यापारः शाब्दबोधस्य सदृशपिण्डदर्शनाजन्यत्वेन तद्व्यापारत्वासंभवादित्याशङ्कायामेकदेशिमतानुसारेण व्यापारौ प्रदर्शयति—**किंत्वित्यादि** । **सादृश्यज्ञानमात्रमिति** । मात्रपदेन गवयत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वांशस्य प्रतिक्षेपः । **प्रत्युक्तमिति** । उभयोरपि विशेषणज्ञानविधया सादृश्यज्ञानजन्यत्वात् सदृशपिण्डदर्शनमतिदेशवाक्यार्थज्ञानं च विनोपमितेरनुदयेन तयोरुपमितिकरणत्वाच्च विनिगमनाविरहादिति भावः । एतेनेत्यनेनोक्तमर्थं प्रकटयति—**यत्रेत्यादि** । **अनभ्युपगमादिति** । नन्वेवं तादृशस्थलेप्युपमितेरनुभवसिद्धतयाऽनुभवापलापप्रसङ्ग इत्यत आह—**किंत्विति** । तदुत्तरमेवेति । तथाच क्षणद्वयविलम्बेनोपमितिरुपपादनसंभवान्नानुभवापलापापत्तिरिति भावः । **गवयो गवयपदवाच्य इतीति** । पिण्डे चक्षुःसंयोगानन्तरं योग्यवृत्तितया गवयत्वजातेरपि प्रत्यक्षेण ग्रहणात्तदवच्छिन्नधर्मिकमेव गोसादृश्यज्ञानं गोपदवाच्यत्वप्रकारिकोपमितिरपि नानुपपन्नेति मूलाभिप्रायः।

वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते ।
गवयादिपदानां तु शक्तिधीरुपमाफलम् ॥ ८० ॥

इति ज्ञानं यज्ञायते तदुपमितिः न त्वयं गवयपदवाच्य इत्युपमितिः

दिनकरी ।

गवय इत्यत्र सदृशपदेनोपस्थितसादृश्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वग्रहस्य गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारस्यैवोपमितिस्वरूपत्वादित्यपास्तम् । गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वविषयिण्या उपमितेर्गवयपदजन्यगवयत्वविशिष्टोपस्थितिं विना शाब्दबोधरूपत्वासंभवादिति । नच गोसादृश्यस्य गवयत्वस्य च प्रत्यक्षेणोपस्थितौ कथं गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वोपमितिर्नतु सादृश्यावच्छेदेनेति वाच्यम् । उपस्थितेस्तौल्येपि गवयत्वजात्यपेक्षया गोसादृश्यस्य गौरवज्ञानेन तदवच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वोपमितेरनुदयात् । गवयपदाद् गवयत्वप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तेश्च तत्प्रकारकशाब्दबोधे तदवच्छेदेन शक्तिग्रहस्य हेतुत्वात् । नच द्रव्यत्वविशिष्टे सादृश्यज्ञानात् गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वोपमि-

रामरुद्री ।

यत्तु गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यारण्यकवाक्याज्जायमानः शाब्दबोध एवोपमितिः नतु प्रमित्यन्तरम् । नचैवं गोसादृश्यस्यैव गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वमुपमितिविषयो नतु गवयस्यैवेति वाच्यम् । इष्टत्वादित्याह तन्मतं दूषयति—**एतेनेति** । उपमितेर्गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारकत्वेनेत्यर्थः । **गवयत्वविशिष्टोपस्थितिं विनेति** । **उक्तवाक्यार्थघटकगवयपदश्रवणेति** । तदानीं गवयत्वजातेरेव प्रत्यक्षतया तद्विशिष्टे शक्तिग्राहकप्रमाणाभावेन च वृत्त्या गवयपदजन्यगवयत्वावच्छिन्नोपस्थितेरसंभवेन तदवच्छिन्नधर्मिकगोपदवाच्यत्वप्रकारकशाब्दबोधासंभवेन तादृशोपमितेः प्रमित्यन्तरत्वावश्यकत्वादिति भावः । **ननु** गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वप्रकारिकोपमितिः नतु गोसादृश्यावच्छेदेनेत्यत्रैव प्रमाणं न पश्यामोऽत उपमितेः प्रमित्यन्तरतावश्यकी स्यादित्याशङ्कते—**नचेति** । त्वन्मत इति शेषः । स्वमते तु गवयत्वजातिप्रत्यक्षात्पूर्वमेव शाब्दबोधात्मकोपमितेरुपगमादिति ध्येयम् । **अनुदयादिति** । ननु प्रत्यक्षेण गवयत्वोपस्थित्यनन्तरं गौरवज्ञानेन प्रतिबन्धात् गोसादृश्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वज्ञानासंभवेपि तत्प्रत्यक्षात्पूर्वमेवारण्यकपुरुषवाक्यात्तादृशशाब्दबोधोत्पत्तौ बाधकाभाव इत्यत आह—**गवयपदादिति** । अनुभूयते च गवयपदात्तादृश एव शाब्दबोध इति भावः । नन्वस्तु गवयपदाद्गवयत्वप्रकारकशाब्दबोधोपपत्तये गवयपद-

दिनकरी ।

तेरनुदयात् तद्धर्मविशिष्टे सादृश्यज्ञानं तद्धर्मावच्छेदेनोपमितिजनकं वाच्यम् । तथाच यदा गवयत्वादिजात्यनुपस्थितिस्तदा सादृश्यज्ञानस्य संस्थानादिगुरुधर्मविशिष्टे ग्रहात्तदवच्छेदेन गवयादिपदवाच्यत्वोपमित्यापत्तिरिति वाच्यं इष्टापत्तेः । तस्याः भ्रमत्वेन तादृशगुरुधर्मावच्छेदेन गवयादिपदवाच्यत्वासाधकत्वादिति । इदमुपलक्षणं वैधर्म्यविशिष्टपिण्डदर्शनं करणं जलादिविधर्मगुणवती पृथिवीत्यतिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः पृथिवीत्वावच्छेदेन पृथिवीपदवाच्यत्वोपमितिः फलमित्यपि बोध्यम् । ननूपमानस्य प्रमाणान्तरत्वे मानाभावः । नच प्रत्यक्षादिप्रमितिविजातीयप्रमितिकरणत्वात् तस्य प्रमाणान्तरत्वम् उपमितेः प्रत्यक्षादिप्रमितितो विजातीयत्वाभावादिति चेन्न । चक्षुरादिव्यापारविगमेपि उपमितेरुत्पादेन चाक्षुषत्वाद्यसंभवान्न वा मानसत्वम् मानसोत्तर-

रामरुद्री ।

वाच्य इत्युपमित्या गवयत्वस्य गवयपदवाच्यत्वावच्छेदकत्वसिद्धिः तथाप्यतिदेशवाक्याद् गोसादृश्यसामानाधिकरण्येनैव गवयपदवाच्यत्वावगाहिशाब्दबोध इत्यत्र मानाभावः गोसादृश्यावच्छेदेनापि गवयपदवाच्यत्वावगाहिशाब्दबोधोत्पत्तौ बाधकाभावात् । नच गवयत्वावच्छिन्ने गवयपदवाच्यत्वावगाहिज्ञानसामग्र्येव तत्र बाधिकेति वाच्यम् । तादृशज्ञानं प्रति गवयत्वावच्छिन्नधर्मिकगोसादृश्यज्ञानस्य कारणत्वेन प्रत्यक्षेण गवयत्वानुपस्थितिदशायां तादृशज्ञानघटितोपमितिसामग्र्या असंभवात्तथाचोक्तशाब्दबोधबलादेव गोसादृश्यस्यापि गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेत्याशङ्कते—**नचेति । ग्रहादिति ।** शाब्दबोधात्मकग्रहादित्यर्थः । तादृशशाब्दबोधोत्पत्तावपि गोसादृश्यस्य गुरुत्वेन तत्र गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वस्य बाधितत्वात् । बाधितार्थविषयकत्वेन तस्या भ्रमत्वात् न तया विषयसिद्धिरिति समाधत्ते—**इष्टापत्तेरित्यादि ।** सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनमिव वैधर्म्यविशिष्टपिण्डदर्शनमपि क्वचिदुपमितौ करणम् । अत्र जलादिवैधर्म्यवती पृथिवीपदवाच्येत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः । पृथिवी पृथिवीपदवाच्येत्युपमितिरित्याह—**इदमुपलक्षणमिति** । ननु नोपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं गवयो गवयपदवाच्य इत्युत्तानाभिषिक्तस्य चाक्षुषस्यैवोपगमसंभवात् । नच चक्षुर्व्यापारोपरमेऽप्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणेनोपमितिदर्शनात् न तत्र चाक्षुषत्वसंभव इति वाच्यम् । एवमप्यलौकिकमानसप्रत्यक्षत्वसंभवेनोपमितिर्विजातीयप्रमितित्वे मानाभावादित्याशङ्क्योपमिनोमीत्यनुव्यवसायसाक्षिकीं विलक्षणप्रमितिं व्यवस्थाप्य तत्करणत्वेनो-

गवयान्तरे शक्तिग्रहाभावप्रसङ्गात् ॥ इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यामुपमानखण्डम् ॥

दिनकरी ।

मनुत्पद्यमानाया उपमिनोमीति प्रतीतेर्विषयत्वात् उपमित्यनन्तरं साक्षात्करोमीति प्रतीतेरनुदयेन तत्र प्रत्यक्षत्वसत्त्वे प्रमाणाभावाच्च अन्यथानुमितेरपि मानसत्वापत्तेः । नाप्यनुमितिः व्याप्त्यादिज्ञानं विनाप्युदयात् । न शाब्दं पदज्ञानाजन्यत्वात् । न स्मृतिः अननुभूतार्थस्य स्मरणायोगादिति **संक्षेपः ॥ इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रबालकृष्णभट्टात्मजमहादेवभट्टविरचिते मुक्तावलीप्रकाशे उपमानखण्डं समाप्तम् ॥**

रामरुद्री ।

पमानस्य प्रमाणान्तरत्वं व्यवस्थापयति—**नन्वित्यादि । साक्षात्करोमीति प्रतीतेरनुदयेनेति ।** ननु लौकिकविषयतैव साक्षात्कारत्वव्यञ्जिका मनसस्तु बहिर्विषये लौकिकसंनिकर्षाभावेन लौकिकविषयत्वाभावात् उपमितेर्मानसप्रत्यक्षेपि तदुत्तरं न साक्षात्करोमीति प्रतीतिसंभवः व्यञ्जकाभावादन्यथा स्वर्गविषयकालौकिकमानसोत्तरमपि स्वर्गं साक्षात्करोमीति प्रतीतेरुपपत्तेः इत्थं चोपमिनोमीति प्रतीतेरपि सादृश्यज्ञानोत्तरमानसमेव विषयोस्तु नतु विजातीयप्रमितिरित्यस्वरसादाह—**अन्यथेति । अनुमितेरपीति ।** व्याप्तिज्ञानोत्तरमानसस्यैवानुमिनोमीति प्रतीतिविषयकत्वसंभव इति भावः। तथाचानुमिनोमीत्यनुव्यवसायविषयीभूतानुमितिर्यथाप्रमित्यन्तरं तथोपमिनोमीतिविलक्षणानुव्यवसायभूतोपमितिरपीति भावः। **ननु** गवयो गवयपदवाच्यः गोसदृशत्वाद्यन्नैवं तन्नैवमिति व्यतिरेक्यनुमितिरूपैवोपमितिरस्तूपमिनोमीति प्रतीतेरपि शक्तिविधेयकानुमितिरिव विषयोस्त्वित्याशङ्कां निराचष्टे—**नापीति । संक्षेप इति ।** नानुमिनोमि न शृणोमि न स्मरामि किंतूपमिनोमीति प्रतीतेरपि प्रतीत्यन्तरमेवोपमितिरिति भावः ॥

इति श्रीमद्रामरुद्रसूरिविरचितायां दिनकरीतरङ्गिण्यामुपमानतरङ्गः ॥

शब्दखण्डम् ४

पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः ।
शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥ ८१ ॥

शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति—**पदज्ञानं त्विति** । नतु ज्ञाय[1]मानं पदं करणम् पदाभावेपि मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधात् । **पदार्थधीरिति** । पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः । अन्यथा[2] पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः । तत्रापि वृत्त्या पदजन्यत्वं[3] बोध्यम् । अन्यथा[4] घटादिपदात् समवायसंबन्धेनाकाशस्मरणे[5] जाते आकाशस्यापि शाब्दबोधापत्तेः वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धः अत्रैव शक्तिज्ञानस्योपयोगः पूर्वं शक्तिग्रहाभावे पदज्ञानेऽपि तत्संबन्धेन स्मरणानुपपत्तेः पदज्ञानस्य हि एक-

दिनकरी ।

उपजीव्योपजीवकभावसङ्गतिमभिप्रेत्याह—**मूले पदज्ञानं त्विति** । एवकारार्थकस्य मूलस्थतुशब्दस्यऽव्यवच्छेद्यं स्पष्टयति—**मुक्तावल्यां नतु ज्ञायमानमिति** । मौनिश्लोकादावित्यादिना द्वित्वादिबोधकविजातीयहस्तचेष्टादेः संग्रहः । अन्यथा पदार्थज्ञानमात्रस्य व्यापारत्वे । तत्रापि पदजन्यपदार्थोपस्थितावपि घटकत्वं सप्तम्यर्थः । अन्यथा वृत्त्येत्यस्यानुपादाने । ननु वृत्तिर्यदि शक्तिस्तदा गङ्गापदात्तीरादेर्बोधो न स्यात् तत्र शक्त्या पदजन्यतीरोपस्थितेरभावादत आह—**वृत्तिश्चेति** । अन्यतरसंबन्धः अन्यतरात्मकः संबन्धः । **अत्रैव** पदजन्यपदार्थोपस्थितावेव । **सा चेति** । यद्यपीश्वरेच्छाया ऐक्याद् घटशब्दाद् घटो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छा पटेऽप्यस्तीत्यतिप्रसङ्गः । एवं गङ्गापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकेच्छायास्तीरेपि सत्त्वाच्छक्त्यैव तीरबोधोपपत्तेर्लक्षणोच्छेदापत्तिस्तथापि गङ्गापदवाच्यत्वव्यवहारस्य तीरेऽभावाद्गङ्गादिपदजन्यबोधविषयतात्वा-

---

१ श्रावणज्ञानविषयम्. २ पदजन्यत्वानुक्तौ. ३ तथाच पदधर्मिकवृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिरित्यर्थः. ४ वृत्त्या पदजन्यत्वानुक्तौ. ५ एकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धिस्मारकमिति रीत्येत्यादिः.

संबन्धिज्ञानविषयास्मारकत्वम्। शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य संबन्धः स चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येव एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादितीश्वरेच्छायाः सत्वात् [1]आधुनिकसङ्केतिते तु न शक्तिरिति संप्रदायः। नव्यास्तु [2]ईश्वरेच्छा न शक्तिः किंत्विच्छैव[3] तेनाधुनिकसङ्केतितेपि शक्तिरस्त्येवेत्याहुः। शक्तिग्रहस्तु व्याकरणादितः। तथाहि—"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः"। धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति। क्वचित् सति बाधके त्यज्यते यथा वैयाकरणैराख्यातस्य कर्तरि शक्तिरुच्यते चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्रा सह चैत्रस्याभेदान्वयस्तत्र गौरवात् त्यज्यते किंतु कृतौ शक्तिर्लाघवात् कृतिश्चैत्रादौ प्रकारीभूय भासते। नच कर्तुर-

दिनकरी।

वच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेनेश्वरेच्छैव गङ्गादिपदानां शक्तिः तीरादिनिष्ठविशेष्यताया गङ्गादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितत्वेऽपि न तस्यास्तादृशविषयतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वमपि तु शुद्धविषयतात्वेनेति नातिप्रसङ्गो नवा लक्षणोच्छेद इति। आधुनिके नाम्नि। आधुनिकैः पित्रादिभिरेकादशेऽहनि सङ्केतिते नाम्नि। इतीश्वरेच्छाया इति। एकादशाहकालीनपित्रुच्चारणविषयनामत्वेन सामान्यरूपेणेत्यर्थः। आधुनिकसङ्केतिते तु आधुनिकमात्रसङ्केतिते नदीवृद्ध्यादिपदे तु संप्रदायमतेऽस्वरसं हृदि निधाय नवीनमतं दर्शयति—नव्यास्त्विति। न शक्तिरिति। तथा सत्याधुनिकसङ्केतितान्नद्यादिपदाच्छाब्दबोधो न स्यादिति भावः। मतद्वयेप्यपभ्रंशगिर्यादिपदे शक्तिभ्रमादेव बोध इत्यवधेयम्। व्याकरणादिति। भू सत्तायाम् वर्तमानेलडित्यादि[4]व्याकरणादित्यर्थः। लाघवादिति। कृतित्वजातेः शक्य-

१ आधुनिकमात्रसंकेतविषये डित्थादिपदादौ. २ ईश्वरेच्छात्वेन शक्तिः न. ३ इच्छात्वेन शक्तित्वं. ४ आदिना कर्मणिद्वितीयादेः परिग्रहः.

नभिधानाच्चैत्रपदोत्तरं तृतीया स्यादिति वाच्यम्। कर्तृसंख्यानभिधानस्य तत्र तन्त्रत्वात् संख्याभिधानयोग्यश्च कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः कर्मत्वादीत्यस्येतरविशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वमर्थः। तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ नचैत्रे संख्यान्वयः। यत्र

दिनकरी।

तावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः। नच कर्तुरनभिधानादिति अनभिहितइत्यधिकारीयेण कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनेनानभिहितकर्तरि तृतीयाविधानादिति भावः। **तत्र** तृतीयायाम्। **तन्त्रत्वात्** प्रयोजकत्वात्। **ननु** कर्तृसंख्याभिधान एव किंप्रयोजकं इत्याशङ्क्य तत्प्रयोजकं दर्शयति— **संख्याभिधानेति**। चैत्रः पचति तण्डुलं इत्यादौ कर्मत्वादिलाक्षणिकप्रथमान्तपदोपस्थाप्यतण्डुलादिव्युदासायाह— **कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इति**। ननु चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्राख्यातेनैकवचनत्वरूपेणोक्तायाः संख्यायाश्चैत्रेऽन्वयः स्यात् कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाच्च। किंच पक्वमन्नं भुज्यत इत्यादावन्नादौ संख्यान्वयानुपपत्तिः पाककर्मत्वस्यान्नेऽन्वयेन कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वाभावादत आह— **कर्मत्वादीत्यस्येति**। तथाच कर्मत्वपदमितरपरमनवरुद्धत्वं च विशेषणतया विवक्षितत्वम्। वस्तुत इतरस्यापि न विवक्षा अविशेषणत्वमात्रस्य विवक्षितत्वात् अविशेषणत्वं प्रकारताशून्यत्वं तस्य च शाब्दबोधात् पूर्वं चैत्रादावपि सत्त्वात् चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ चैत्रेपि संख्यान्वयापत्तिः। नच चैत्रीयं सादृश्यमित्यवान्तरवाक्यार्थबोधस्य पूर्वं सत्त्वात् कथमविशेषणत्वं चैत्रस्येति वाच्यम्। यत्र खलेकपोतन्यायेन बोधस्तत्र चैत्रीयं सादृश्यमित्यवान्तरवाक्यार्थबोधस्य पूर्वमभावादतो विशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वपर्यन्तानुधावनम्। नच चैत्र एव पचति चैत्रश्चैत्रं पश्यतीत्यादावेवकारार्थेऽन्यस्मिन् कर्मादौ च चैत्रस्य विशेषणत्वात् कथं तत्र संख्यान्वय इति वाच्यम् विशेषणत्वमात्रेण तात्पर्याविषयत्वस्य विवक्षितत्वात् चैत्रस्योक्त-

१ कर्तरिशक्तौ हि कर्तृत्वं शक्यतावच्छेदकं स्यात् कृतिरूपस्य आनन्त्यात् गौरवं कृतित्वं तु जातिरूपं एकमिति लाघवम्.

कर्मादौ न विशेषणत्वे तात्पर्यं तद्वारणाय प्रथमान्तेति। यद्वा धात्वर्थातिरिक्ताविशेषणत्वं प्रथमदलार्थः[1] तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्र चैत्रादेर्वारणम्। स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकादेर्वारणाय द्वितीयदलम्[2] तस्य द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वाद्वारणमिति। एवं व्यापारेपि

दिनकरी।

स्थले विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यां तात्पर्यविषयत्वात् तत्र संख्यान्वयोपपत्तिः। यदि च चैत्र इव मैत्र इत्यादौ चैत्रादेर्यदा न विशेषणत्वं तदा चैत्रेपि संख्यान्वयापत्तिः। नच शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वान्नैवमिति वाच्यम्। नानार्थातिरिक्तस्थले शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावादित्युच्यते तदा विशेषणत्वं विशेषणत्वमात्रप्रयोजकप्रथमान्ततत्तत्पदानुपस्थाप्यत्वं बोध्यम्। न विशेषणत्वे तात्पर्यं न विशेषणत्वमात्रे तात्पर्यम्। तथाच तण्डुलं पचतीत्यादौ यदि विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यां तण्डुलबोधे तात्पर्यं तत्र तण्डुले संख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तेत्यादीति भावः। इदमुपलक्षणम् चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ धात्वर्थस्वापादौ संख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्यावश्यकत्वात्। द्वितीयदलस्य प्रकारान्तरेण प्रयोजनं वक्तुमन्यथा प्रथमदलार्थमाह— **यद्वेति। चैत्रादेर्वारणमिति। तस्य** सादृश्ये विशेषणत्वादिति भावः। **द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वादिति**। प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाभावादित्यर्थः। अत्र कल्पे चैत्र एव पचतीत्यादौ चैत्रे संख्यान्वयोपपादनं सुधीभिर्विभावनीयम्। इदं त्ववधेयम्—संख्यान्वयबोधं प्रति न स्वातन्त्र्येण प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं हेतुः आख्यातेन भावनानवगाहि[3]संख्यान्वयबोधस्य कुत्राप्यजननात् संख्यान्वयबोधत्वव्यापकभावनान्वयबोधत्वावच्छिन्नहेतुभूततादृशप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वरूपकारणविरहेणैव[4] प्रथमान्तपदानुपस्थाप्ये संख्यान्वयापत्त्यसंभवात्। नच निरुक्तप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्य जन्यतावच्छेदकं भावनान्वयबोधत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहः

१ कर्मत्वाद्यनवरुद्धेत्यस्यार्थः. २ प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वम्. ३ भावनाऽविषयकः. ४ प्रथमान्तपदजन्य उपस्थितिविषयत्वरूपकारणविरहेणैव.

न शक्तिगौरवात् रथो गच्छतीत्यादौ तु व्यापारे आश्रयत्वे वा लक्षणा जानातीत्यादौ त्वाश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ तु प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा। उपमानाद्यथा शक्तिग्रहस्तथोक्तम्। एवं कोशादपि

दिनकरी।

संख्यान्वयमविषयीकृत्यापि भावनान्वयबोधस्यानुभवसिद्धतया भावनान्वयबोधत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वावच्छेदकत्वेन संख्यान्वयबोधत्वस्य तथात्वे मानाभावात्। लकारसामान्यस्य व्यापारोऽर्थ इति मीमांसकमतं दूषयति—**गौरवादिति**। जन्यत्वादिघटितस्य व्यापारत्वजात्यपेक्षया गुरुत्वादिति भावः। नन्वाख्यातस्य न यत्नार्थकत्वं रथो गच्छतीत्यादौ तदभावेऽप्याख्यातपदप्रयोगादत आह—**रथ इति**। रथो गच्छतीत्यत्र गमनानुकूलव्यापारस्य न बोधः किंतु गमनाश्रयत्वस्यैवेति नवीनमतमाश्रित्याह—**आश्रयत्वे वेति**। **लक्षणा** निरूढलक्षणा। क्वचित्तथैव पाठः। चक्षुर्जानातीत्यादौ व्यापारे जनकत्वे वा लक्षणास्वीकारात् जानातीत्यादावाख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणानियमो न संभवतीत्यत आह—**आदाविति**। आदिना इच्छति यतते इत्यादेः संग्रहः। इदमत्र बोध्यम्—तण्डुलं पचति चैत्र इत्यादौ कर्मत्वं द्वितीयार्थस्तत्र तण्डुलस्याधेयतयान्वयः कर्मत्वस्य पाके पाकस्याख्यातार्थकृतौ तस्याश्चैत्र इति तण्डुलकर्मकपाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति बोधः। चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र कृतिस्तृतीयार्थस्तस्यामाधेयतया चैत्रादेरन्वयस्तस्याश्च धात्वर्थपाके तस्यात्मनेपदार्थफले तस्य चाश्रयतासंबन्धेन तण्डुले इति चैत्रवृत्तिकृतिजन्यपाकजन्यफलाश्रयस्तण्डुल इत्यन्वयबोधः। कृतां तु कर्ता कर्म चार्थः चैत्रः पक्ता तण्डुलः पक्व इत्यादावभेदान्वयानुरोधान्नामार्थयोर्भेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वादित्यन्यत्र विस्तरः। **तथोक्तमिति**। उपमाननिरूपणावसर इति शेषः। **शक्तिग्रह इति**। भवतीति शेषः। **को-**

---

१ व्यापारेशक्तौ प्रतियोग्यभावाविति न्यायेन नगच्छतीत्यादौ आश्रयत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यापाराभावोवक्तव्यः आश्रयत्वस्य वृत्त्यनियामकतया तदसंभवादाह आश्रयत्वेवेति. २ निरूढलक्षणा इत्येव पाठः. ३ पाककृतिमदभिन्नश्चैत्र इति बोधः. ४ पाकनिरूपितकर्मतावदभिन्नस्तण्डुल इति बोधः.

शक्तिग्रहः सति बाधके क्वचित्त्यज्यते यथा नीलादिपदानां नीलरूपादौ नीलविशिष्टे च शक्तिः कोशेन व्युत्पादिता तथापि लाघवान्नीलादावेव शक्तिः नीलादिरूपविशिष्टे तु लक्षणा इति । एवमाप्तवाक्यादपि यथा कोकिलः पिकशब्दवाच्य इत्यादिशब्दात् पिकादिशब्दानां कोकिले शक्तिग्रहः । एवं व्यवहारादपि यथा प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्तं तच्छ्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन घट आनीतस्तदवधार्य पार्श्वस्थो बालो घटानयनरूपं कार्यं घटमानयेति शब्दप्रयोज्यमित्यवधारयति ततश्च घटं नय गामानयेत्यादिवाक्यादावापोद्वापाभ्यां घटादिपदानां कार्यान्वितघटादौ शक्तिं गृह्णाति इत्थंच भूतले नीलो घट इत्यादि शब्दान्न शाब्दबोधः घटादिपदानां

दिनकरी ।

शेन व्युत्पादितेति । गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीति कोशस्योभयत्र[1] शक्तिग्राहकत्वादिति भावः । लाघवादिति । नीलादिमत्त्वापेक्षया नीलत्वादिजातेर्लघुतया शक्यतावच्छेदकत्वादिति भावः । नीलत्वादिविशिष्टे तु लक्षणेति । गुणवचनान्मतुपो लुगिष्ट इति स्मरणाल्लुप्तेन मतुपैव विशिष्टार्थबोधसंभवेऽलं लक्षणयेत्यपि वदन्ति । तत् घटानयनं नतु व्यवहारेणानयनादिनानुमितघटानयनादिधर्मिककार्यताज्ञाने पदानां कारणत्वं लाघवात्पदत्वावच्छेदेनैव गृहीतम् । एवंच साक्षात्परम्परया वा कार्यत्वान्वितविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति पदत्वेन कारणतेति कार्यकारणभावः पर्यवसितः । इयमेव कार्यान्विते पदानामानुभाविकी शक्तिः । एवंच कार्यत्वान्वितविषयकशाब्दत्वव्यापकीभूतकार्यताविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजनककार्यतावाचकलिङादिपदाभावात् कथं कोशादितः शक्तिग्रह इति प्रभाकराक्षेपं तन्मतदूषणेन दूषयितुं तन्मतसिद्धमर्थं प्रदर्शयति—इत्थं चेत्यादिना । एतेन स्मारकशक्तिप्रसङ्गे आनुभाविकशक्तिप्रदर्शनमनुचितमित्याशङ्का निरस्ता । ननु भूतले नीलो घट इत्यादितः कार्यताविषयकबोधापत्तिः तत्र तादृशप-

१ गुणवाचकाः शुक्लादयः पुंसि गुणवद्वाचकाः शुक्लादयः गुणिलिङ्गा इति तदर्थः.

कार्यान्वितघटादिबोधे सामर्थ्यावधारणात् कार्यताबोधं प्रति लिङादीनां सामर्थ्यात्तदभावान्न शाब्दबोध इति केचित् तन्न। थमतः कार्यान्वितघटादौ शक्त्यवधारणेऽपि लाघवेन पश्चात्तस्य रित्यागौचित्यात्। अतएव चैत्र पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिण्यां त्यादौ मुखप्रसादमुखमालिन्याभ्यां सुखदुःखे अनुमाय तत्कारण त्वेन परिशेषाच्छाब्दबोधं निर्णीय तद्धेतुतया तं शब्दमवधारयति तथाच व्यभिचारान्न कार्यान्विते शक्तिः। नच तत्र तं पश्येत्यादि शब्दान्तरमध्याहार्यं मानाभावात् चैत्र पुत्रस्ते जातो मृतश्चेत्याद तदभावाच्च। इत्थंच लाघवादन्वितघटेऽपि शक्तिं त्यक्त्वा घट

दिनकरी।

दानां सामर्थ्यावधारणादिति त्वयैवोक्तत्वादित्यत आह—कार्यताबो प्रतिचेति। सामर्थ्यात्तदभावादिति। कार्यताबोधं प्रति लिङादि पदानां स्वजन्यकार्यत्वोपस्थितिद्वारा हेतुत्वम्। घटादिपदानां कार्यत्वा नुभवं प्रति हेतुत्वेपि घटादिपदेषु कार्यत्वास्मारकशक्त्यभावेन स्मारक शक्त्या कार्यत्वोपस्थापकलिङादिपदाभावान्न भूतले घट इत्यादितः शा ब्दबोध इति भावः। लाघवेनेति। कार्यत्वान्वितघटशाब्दत्वापेक्षया घ टशाब्दत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे लाघवेनेत्यर्थः। अतएव कार्यत्वाविष यकबोधं प्रति पदानां हेतुत्वादेव। तत्कारणत्वेन सुखदुःखयोः कारणत्वेन तद्धेतुतया तादृशशाब्दबोधहेतुतया। व्यभिचारादिति। घटादिपदैः का र्यताविषयक एव बोधो जन्यते इति नियमे व्यभिचारादित्यर्थः। कार्य त्वाविषयकबोधस्य चैत्र पुत्रस्ते जात इत्यादिपदैर्जननादिति भावः। अध्याहार्यमिति। तथाच तत्रापि लोडादिजन्यकार्यत्वोपस्थितेः स त्त्वेन कार्यताविषयकबोधस्यैवोत्पादान्न तादृशनियमे व्यभिचार इति भावः। तदभावाच्चेति। तं पश्येत्यादिकार्यताबोधकपदाध्याहारासंभ वाच्चेत्यर्थः। भट्टमतं प्रक्षिपन्स्वमतमुपसंहरति—इत्थंचेति। लाघ वादिति। अन्वितघटे शक्तिकल्पनापेक्षया घटमात्रे तत्कल्पने लाघवा

१ कार्यान्वितघटादौ शक्त्यवधारणानन्तरं. २ शक्त्यवधारणस्य. ३ अध्याहाराभावात ४ अन्वितघटे संबद्धघटे.

दस्य घटमात्रे शक्तिमवधारयति । एवं वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः यथा यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घशूकविशेषे आर्याणां प्रयोगः कङ्गौ तु म्लेच्छानां तत्र हि अथान्या ओषधयो म्लायन्तेऽथैते मोदमानास्तिष्ठन्ति इति वाक्यशेषाद्दीर्घशूके[1] शक्तिर्निर्णीयते कङ्गौ तु शक्तिभ्रमात्[2] प्रयोगः नानाशक्तिकल्पने गौरवात् हर्यादिपदे तु विनिगमकाभावान्नानाशक्तिकल्पनम् । एवं विवरणादपि शक्तिग्रहः। विवरणं तु तत्समानार्थकपदान्तरेण तदर्थकथनं यथा घटोस्तीत्यस्य कलशोस्तीत्यनेन विवरणात् घटपदस्य कलशे शक्तिग्रहः। एवं पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यनेन विवरणात् आख्यातस्य यत्नार्थकत्वं कल्प्यते । एवं प्रसिद्धपदस्य सान्निध्यादपि श-

दिनकरी।

दित्यर्थः। यवपदस्येत्यस्य देहलीदीपकन्यायेनान्वयः । तत्र हि तादृशद्विविधव्यवहारेण कङ्गौ दीर्घशूके वा यवपदस्य शक्तिरिति सन्देहे सति। **यवपदस्येति**। वाक्यशेषाद्दीर्घशूके शक्तिर्निर्णीयते इत्यन्वयः। नन्वस्तु यवपदस्य वाक्यशेषाद् दीर्घशूके शक्तिः कङ्गावपि शक्तिसत्त्वे बाधकाभाव इत्यत आह—**नानाशक्तीति**। कथं तर्हि हर्यादिपदे नानाशक्तिकल्पनेत्यत आह—**हर्यादिपदे त्विति**। **विनिगमकाभावादिति**। तत्र कोशस्योभयत्र[3] तुल्यत्वात्। प्रकृते च वाक्यशेषस्यैव विनिगमकत्वादिति भावः। **आख्यातस्य यत्नार्थकत्वमिति** । नच विवरणस्य कथं शक्तिग्राहकत्वम् तद्वाचकपदाभावादिति वाच्यम्। आख्यातं यत्नत्वविशिष्टे शक्तं यत्नत्वविशिष्टशक्तिं करोति प्रतिपादितार्थप्रतिपादकत्वादित्यनुमानविधया तस्य शक्तिग्राहकत्वात् । **प्रसिद्धपदस्येति**। प्रसिद्धार्थकपदस्येत्यर्थः । तिङर्थधर्मिणि नामार्थान्वयाव्युत्पन्नतया नेदं शक्तिग्रहस्योदाहरणमिति तु न, यो यः शूद्रस्य पचति द्विजोऽन्नं सोतिनिन्दित इत्यादौ तिङर्थधर्मिणि तथान्वयदर्शनेन तादृशनियमस्यासिद्धेः।

---

१ दीर्घशूकविशिष्टः यवपदवाच्य इति शक्तिनिर्णयः. २ कङ्गुः यवपदवाच्य इति शक्तिभ्रमः. ३ हरौ शुकादौ च. ४ यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र.

क्तिग्रहः यथा इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौतीत्यादौ पिकशब्दस्य कोकिले शक्तिग्रह इति तत्र जातावेव शक्तिग्रहः नतु व्यक्तौ व्यभिचारादानन्त्याच्च व्यक्तिं विना जातिभानस्यासम्भवाद् व्यक्तेरपि भानमिति केचित् तन्न[1]। शक्तिं विना व्यक्तिभानानुपपत्तेः नच व्यक्तौ लक्षणानुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापि व्यक्तिबोधात्[2] नच व्यक्तिशक्तावानन्त्यं सकलव्यक्तावेकस्या एव शक्तेः स्वीकारात्

दिनकरी।

प्रसङ्गात्परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमते जात्यादिविशिष्टे शक्तिं व्यवस्थापयितुं मीमांसकमतमाह—**जातावेवेति**। जातिविशिष्टे शक्तिस्वीकारे जातावपि शक्तिग्रहस्यावश्यकता नागृहीतविशेषणन्यायात् तथाच जातावेव शक्तिर्लाघवात्। तदुक्तं विशेष्यं नाभिधागच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे इति भावः। यस्यां कस्यांचिद्व्यक्तौ शक्तिः सर्वासु वेति विकल्प्य आद्ये दोषमाह—**व्यभिचारादिति**। अगृहीतशक्तिकव्यक्तावपि शाब्दबोधोदयेन तत्र शक्तिज्ञानाभावाद् व्यभिचार एवेति भावः। द्वितीये तमाह—**आनन्त्यादिति**। व्यक्तिभेदेन शक्तिभेदाच्छक्त्यानन्त्यमित्यर्थः। **असंभवादिति**। जातिभासकसामग्र्या एव व्यक्तिभासकत्वादिति भावः। इदमेव कथमिति चेद्व्यक्तिविशेष्यकजातिप्रकारकशाब्दबोधे जातिविषयकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वात् नच तादृशबोधे व्यक्तिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमुपगम्य व्यक्तावेव शक्तिः किं नाङ्गीक्रियत इति वाच्यम् तथा सति उक्तानन्त्यादिदोषप्रसङ्गादिति। **शक्तिंविनेति**। पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधं प्रति हेतुतया व्यक्तिशक्तिंविना तज्ज्ञानानिर्वाहादिति भावः। **लक्षणेति**। तावतैव वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्निर्वाहादिति भावः। **अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापीति**। गामानयेत्यादौ गोत्वजातेरानयनान्वयानुपपत्त्या गोपदस्य गवि लक्षणास्वीकारेपि गौरस्तीत्यादौ गोत्वजातेरस्तित्वाद्यन्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबीज-

१ जातिशक्तिवादं निषेधति—तत्रेति. २ अन्वयानुपपत्तेस्तात्पर्यानुपपत्तेर्वा लक्षणाबीजस्य तत्रासत्वान्न लक्षणेति भावः.

नचाननुगमः गोत्वादेरेवानुगमकत्वात्। किंच गौः शक्येतिशक्तिग्रहो यदि तदा व्यक्तौ शक्तिः। यदि गोत्वं शक्यमिति शक्तिग्रहस्तदा गोत्वप्रकारकपदार्थस्मरणं शाब्दबोधश्च न स्यात् समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानस्य पदार्थस्मरणं शाब्दबोधं प्रति च हेतुत्वात्। किंच गोत्वे

दिनकरी।

स्याभावेन लक्षणायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वादिति भावः। स्वमते पूर्वोक्तदोषमाशङ्क्य वारयति—**नचेत्यादिना। एकस्या इति।** ईश्वरेच्छारूपायास्तस्या एकत्वादित्यर्थः। **नचाननुगम इति।** गोव्यक्तीनामननुगततया विषयतासंबन्धेन शक्तिज्ञानकारणतायामवच्छेदकत्वासंभव इत्यर्थः। **गोत्वादेरेवेति।** तथाच गोशाब्दबोधे गोत्वविशिष्टविषयकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वान्नोक्तदोष इति भावः। ननु सर्वत्र पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वे मानाभावः। कथमन्यथा शाब्दबोधे संसर्गज्ञानम्। नचैवं पदानुपस्थितघटादेरपि भानापत्तिरिति वाच्यम्। गोविशेष्यकगोत्वप्रकारकशाब्दबोधं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्योक्तत्वादेतादृशातिप्रसङ्गविरहादित्यत आह—**किंचेति। तदा व्यक्तौ शक्तिरिति।** गौः शक्येति विशिष्टज्ञानं प्रमात्मकमेव त्वन्मतेऽन्यथाख्यात्यभावात् प्रमायाश्च वस्तुसाधकत्वादिति भावः। **समानप्रकारकत्वेनेति।** ईदृशशक्तिज्ञानस्य गोत्वप्रकारकत्वाभावेन गामानयेत्यादौ गोत्वप्रकारकस्मरणशाब्दबोधयोरनुपपत्तिरित्यर्थः। नच गोपदं गोत्वे शक्तमित्येतादृशशक्तिग्रहस्यैव शाब्दबोधे हेतुत्वात् तस्य च शक्त्यंशे गोत्वप्रकारकत्वात् न तत्प्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम्। शक्तिग्रहे यदंशे गोत्वादिप्रकारकत्वं शाब्दबोधस्यापि तदंशे गोत्वादिप्रकारकत्वमित्येतादृशसमानप्रकारकत्वस्य परमते सिद्धान्तितत्वात्। अतएवापूर्ववादेऽपूर्वस्य पूर्वमनुपस्थितत्वात् कथं तत्र शक्तिग्रह इत्याशङ्क्य कार्यत्वेन घटादिषु शक्तिग्रहात् योग्यतया शाब्दबोधेऽपूर्वभानमित्युक्तं तैरिति। **ननु कार्य-**

१ तथाच शक्यतावच्छेदकगोत्वैक्येन शक्तिरेकेति भावः. २ तथाच गोत्वप्रकारकपदार्थस्मरणंप्रति तादृशशाब्दबोधंप्रति गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानं कारणमिति कार्यकारणभावः.

यदि शक्तिस्तदा गोत्वत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम् । गोत्वत्वं तु गवेतरासमवेतत्वे सति सकलगोसमवेतत्वम् । तथाच गोव्यक्तीनां शक्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशात् तवैव[1] गौरवम् । तस्मात् तत्तज्जात्याकृतिविशिष्टतत्तद्व्यक्तिबोधानुपपत्त्या कल्प्यमाना शक्तिर्जात्याकृतिवि-

दिनकरी ।

त्वाद्युपाधिप्रकारकशाब्दबोधस्थले तादृशसमानप्रकारकत्वस्य तदनुमतत्वेपि जातिप्रकारकशाब्दबोधस्थले तादृशसमानप्रकारकत्वं न तदनुमतमत आह—**किंचेति । शक्यतावच्छेदकं वाच्यमिति** । गोत्वधर्मिकशक्यत्वज्ञानस्य पदधर्मिकगोत्वादिशक्तिज्ञानस्य वा शाब्दबोधे हेतुत्वे गोत्वत्वावच्छिन्नगोत्वविषयताया निवेश आवश्यकः । निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानस्य गोत्वाद्यंशे निष्प्रकारकशक्तिज्ञानस्य वा विपरीतज्ञानाविरोधिनः शाब्दबोधाहेतुत्वात् तथाच गोत्वत्वे शक्यतावच्छेदकत्वावगाहितादृशप्रमाया विषयसाधकत्वाद्गोत्वत्वे शक्यतावच्छेदकत्वसिद्धिरिति भावः । **तवैव गौरवमिति** । नच गोत्वत्वावच्छिन्नविषयकशक्तिज्ञानस्य कारणत्वेऽपि संभ्रमो नतु तस्य विषयसाधकत्वमिति वाच्यम् । तथा सति प्रतीतेः कारणतावच्छेदकत्वाद्यंशेऽपि भ्रमत्वस्य वक्तुं शक्यतया कारणतावच्छेदकत्वादीनां कुत्रापि सिद्धिर्न स्यात् । मास्तु वा गोत्वत्वादीनामवच्छेदकत्वं तथापि गवेतरासमवेतत्वादिघटितगोत्वत्वादेर्धर्मितावच्छेदकताद्यात्मकं विषयतायाः शाब्दबोधकारणतावच्छेदककोटिप्रवेशप्रयुक्तगौरवं दुर्वारमेवेति । स्वमतमुपसंहरति—**तस्मादिति । व्यक्ताविति** । जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तावेव । अवयवसंस्थानविशेषरूपाया आकृतेः शक्यत्वेऽपि न जातिवत्तदवच्छेदकत्वम् । सामानाधिकरण्यसंबन्धस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवात् । अत्र च परस्परपरित्यागेन परस्परस्य बोधाभावात् त्रिष्वेकैव शक्तिरेतद्बोधनायैव सूत्रे जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्येकवचनमिति संप्रदायः । नव्यास्तु संस्थानानुपस्थितावपि गोत्वादिना गवाद्यन्वयबोधाज्जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिः सं-

१ जातिशक्तिवादिन एव.

शिष्टव्यक्तौ विश्राम्यतीति ॥ शक्तं पदं तच्चतुर्विधम् क्वचिद्यौगिकं क्वचिद्रूढं क्वचिद्योगरूढं क्वचिद्यौगिकरूढं । तथाहि यत्रावयवार्थ एव बुध्यते तद्यौगिकं यथा पाचकादिपदं । यत्रावयवशक्तिनैरपेक्ष्येण

दिनकरी ।

स्थाने च पृथगेव शक्तिः व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च संस्थानव्यक्त्योरेकपदार्थयोरपि परस्परमन्वयबोधः । सौत्रं[1] पदार्थ इत्येकवचनं तु जातिव्यक्त्योरेकशक्तिलाभायैवेत्याहुः । तच्छब्दस्य वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकीभूतघटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः । अथ घटत्वादीनां शक्यतावच्छेदकत्वे[2] शक्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तिभेदापत्तिः । नच शक्यतावच्छेदकभेदेपि शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्यैक्यान्न शक्तिभेद इति वाच्यम् । तस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वे शाब्दबोधे तद्भानापत्तेरिति चेन्न । बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् उपलक्षणस्य च शाब्दबोधे भानानङ्गीकारात् घटत्वादेश्च शक्यतावच्छेदकत्वं विशेषणत्वेनैव । अतस्तस्य शाब्दबोधे भानं विशेषणत्वं च तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिविषयत्वं उपलक्षणत्वं च तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्त्यविषयत्वमिति । एवमिदं पदादिष्वपि । तत्रापीदमेतदोः प्रत्यक्षबुद्धिविषयेऽदसः परोक्षबुद्धिविषये शक्तिः । अतएव तेषां विभिन्नार्थकत्वम् । एवं तदोपि । 'इदमः प्रत्यक्षगतं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीया'दित्यपि वदन्ति । किंपदस्य जिज्ञासाविषयत्वविशिष्टे शक्तिः सर्वपदस्य व्यापकत्वे सर्वे घटा रूपवन्त इत्यादौ घटत्वव्यापकं रूपवत्त्वमिति बोधात् त्वंपदस्य तत्कालीनसंबोध्यचैत्रत्वादिशक्यतावच्छेदकम् एवमहंपदस्य तत्कालीनस्वतन्त्रोच्चारयितृचैत्रत्वादिस्वातन्त्र्योक्त्या च वाच्यस्त्वया मद्वचनात् स राजेत्यादौ न मत्पदात् कवेर्बोध इत्यास्तां विस्तरः । इति शक्तिग्रन्थः ॥ शक्तं पदं विभजते—**शक्तं पदमिति । क्वचिदिति ।** किंचिदित्यर्थः । एवम-

---

१ सौत्रं जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति सूत्रस्थम्. २ घटपदशक्यतावच्छेदकत्वे.

समुदायशक्तिमात्रेण बुध्यते तद्रूढं यथा गोमण्डलादिपदं। यत्र तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तद्योगरूढं यथा पङ्कजादिपदम्। तथाहि पङ्कजपदमवयवशक्त्या[1] पङ्कजनिकर्तृरूपमर्थं बोधयति समुदायशक्त्या[2] च पद्मत्वेन रूपेण पद्मं बोधयति। नच केवलया अवयवशक्त्या कुमुदे प्रयोगः स्यादिति वाच्यं। रूढिज्ञानस्य केवलयौगिकार्थज्ञाने प्रतिबन्धकत्वादिति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु समुदायशक्त्युपस्थितपद्मेऽवयवार्थपङ्कजनिकर्तुरन्वयो लक्षणयेति। गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थेऽप्रवाहरूपे घोषस्यान्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वा[3][4] प्रतिसन्धीयते तत्र भवति सान्नि-

दिनकरी।

ध्येऽपि। मण्डलादीत्यत्र बहुपुस्तकेषु मण्डपादीति पाठः स प्रामादिकः। **प्रतिबन्धकत्वादिति**। नच रूढिज्ञानस्य यौगिकार्थबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वे पद्मेपि योगार्थस्य पङ्कजनिकर्तृत्वस्य बोधो न स्यादिति वाच्यम्। पद्मत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वानिरूपितपङ्कजपदयोगजन्यपङ्कजनिकर्तृत्वावच्छिन्नविषयताशालिबोधं प्रति रूढिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन पद्मधर्मिकयोगार्थबुद्धेः प्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति विरोधिविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं जनकज्ञानविघटकत्वेनैवेति नियमभङ्गमस्वरसं प्राञ्च इत्यनेन सूचयन् मणिकारमतमाह—**वस्तुतस्त्विति**। **सान्निध्यादिति**। रूढ्यर्थस्य संनिहितोपस्थितिकत्वादित्यर्थः। व्यक्तिवचनानां संनिहितविशेषपरत्वनियमादिति भावः। व्यक्तिवचनानां किंचिद्व्यक्तितात्पर्यकाणां संनिहितपदत्वमुपस्थितविशेषपरत्वमित्यर्थः। तथाच पद्मे तात्पर्यसत्त्वेन रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परान्वयबोधजनकसामग्र्यन्तरसत्त्वेन च रूढ्यर्थ एव योगार्थान्वयो न कुमुदादाविति न रूढिज्ञानस्य यौगिकार्थबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वम्। एवं रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परान्वय-

---

१ अवयवाः पङ्कः जनि इत्यादयः. २ समुदायः पङ्कज इति. ३ सप्तम्यन्तार्थगङ्गावृत्तित्वस्य घोषेऽनन्वयादिति भावः. ४ तात्पर्यं तु गङ्गापदात् गङ्गातीरबोधो भवत्विति इच्छा, गङ्गापदात्तीरबोधो भवतु इति इच्छा वा.

लक्षणा शक्यसंबन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः।
आसत्तिर्योग्यताकाङ्क्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते ॥ ८२ ॥

ध्यात्। यत्र तु रूढ्यर्थस्य बाधः प्रतिसन्धीयते तत्र लक्षणया कुमुदादेर्बोधः। यत्र तु कुमुदत्वेन रूपेण बोधे न तात्पर्यज्ञानं पद्मत्वस्य च बाधस्तत्र चावयवशक्तिमात्रेण निर्वाह इत्याहुः। यत्र तु स्थलपद्मादाववयवार्थबाधस्तत्र समुदायशक्त्या पद्मत्वेन रूपेण बोधः। यदितु यौगिकार्थरूढ्यर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तद्यौगिकरूढम् यथोद्भिदादिपदम्। तत्र हि उद्भेदनकर्ता तरुगुल्मादिरपि बुध्यते या[1]गविशेषोपीति। लक्षणा शक्यसंबन्ध इति। लक्षणया तीरस्य बोध इति। सा च शक्यसंबन्धरूपा तथाहि प्रवाहरूपशक्यार्थसंबन्धस्य तीरे गृहीतत्वात् तीरस्य स्मरणम् ततः शाब्दबोधः[2] परंतु यद्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्तदा यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ लक्षणा न

दिनकरी।

बोधसामग्रीस्थलएव न कुमुदादेः पङ्कजपदाद्बोधो यत्र तु तयोः परस्परसमन्वयबोधसामग्रीविरहस्तत्र कुमुदादेर्बोधो भवत्येव परंतु कुमुदत्वेन रूपेण कुमुदत्वविशिष्टपङ्कजनिकर्तृत्वेन वा लक्षणया शुद्धपङ्कजनिकर्तृत्वे नतु शक्त्येत्याह—**यत्र तु रूढ्यर्थेत्यादिना**। प्रतिसन्धीयत इत्यनन्तरं कुमुदत्वेन बोधे च तात्पर्यमिति पूरणीयम्। **लक्षणयेति**। पङ्कजनिकर्तृकुमुदत्वेन बोधो लक्षणयेत्यर्थः। रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परसामग्रीविरहोपलक्षणमेतत् तेन रूढ्यर्थबाधप्रतिसन्धानासत्त्वेपि यत्र सामग्र्यन्तरविरहस्तत्रापि लक्षणया कुमुदादेर्बोधो भवत्येव। **अवयवशक्तिमात्रेणेति**। मात्रपदेन लक्षणानादरः सूचितः। **निर्वाहः** पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदशाब्दबोधनिर्वाह इत्यर्थः। पद्मत्वेन बोधः पद्मत्वेनैव बोधः। **लक्षणयैवेति**। रूढ्यर्थतावच्छेदकपद्मत्वजातेस्तत्राभावेन रूढ्या तद्बोधनासंभवादिति भावः। लक्षणा द्विविधा जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था च तत्राद्यां प्रदर्शयति—**गङ्गायामिति**। वक्ष्यमाणास्वरसादाह—**तात्पर्या-**

१ उद्भिन्नामको यागविशेषः. २ गङ्गातीरवृत्तिर्घोषः इति शाब्दबोधः.

स्यात् यष्टिषु प्रवेशान्वयस्यानुपपत्तेरभावात् तेन तत्प्रवेशे[1] भोजनतात्पर्यानुपपत्त्या यष्टिधरेषु लक्षणा[2]। एवं काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ काकपदस्य दध्युपघातके लक्षणा सर्वतो[3] दधिरक्षायास्तात्पर्यविषयत्वात्। एवं छत्रिणो यान्तीत्यादौ छत्रिपदस्यैकसार्थवाहित्वे लक्षणा। इयमेवाजहत्स्वार्था लक्षणेत्युच्यते एकसार्थवाहित्वेन रूपेण छत्रितदन्ययोर्बोधात्। यदि चान्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात् तदा क्वचिद् गङ्गापदस्य तीरे क्वचिद्घोषपदस्य मत्स्यादौ लक्षणेति नियमो न[4] स्यात्। इदं तु बोध्यम्—शक्यार्थसंबन्धो यदि तीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तीरत्वेन तीरबोधः। यदि तु गङ्गातीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तेनैव रूपेण स्मरणम्। अतएव लक्ष्यतावच्छे-

दिनकरी।

नुपपत्तिर्वेति। सा च लक्षणा च। द्वितीयां प्रदर्शयति—एवं काकेभ्य इति। दध्युपघातके काकबिडालादिसाधारणदध्युपघातकत्वविशिष्टे। एकसार्थवाहित्वे एकसार्थवाहित्वविशिष्टे। छत्रिपदलक्षणाभिधानं च वाक्यलक्षणावादिमताभिप्रायेण। न्यायमते तु छत्रपदस्यैवैकसार्थवाहित्वे लक्षणा प्रत्ययार्थश्च संबन्धी। तथा चैकसार्थवन्तो गच्छन्तीत्यन्वयः। एकसार्थवाहित्वं चैकसार्थ एव न त्वेकसार्थगन्तृत्वं नैराकाङ्क्ष्येण यान्तीत्यस्यानन्वयापत्तेः। नचाजहत्स्वार्थतोक्तिर्विरुद्धेतेति वाच्यं। वाक्यलक्षणावादिमतेनैव तदभिधानादिति क्वचिद्गङ्गापदस्य तीरे तात्पर्यग्रहस्थले क्वचिद् घोषपदस्य मत्स्यादौ तात्पर्यग्रहस्थले। तेनैव रूपेणेति। नच गङ्गायामित्यादौ गङ्गातीरत्वेन बोधे जहत्स्वार्थत्वहानिरिति वाच्यम्। तीरत्वेन लक्षणायामेव जहत्स्वार्थत्वस्य सर्वसंमतत्वात् गङ्गातीरत्वेन भाने त्वजहत्स्वार्थैव लक्षणेति। एवं पूर्वोक्तस्थले यष्टीः प्रवेशय मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादावपि यष्टिधरत्वमञ्चस्थत्वादिना बोधेऽजहत्स्वार्थैव लक्षणेति ध्येयम्। अतएव तद्धर्मविशिष्टे लक्षणाग्रहस्य तेन रूपेणोपस्थि-

१ यष्टिप्रवेशे. २ तथाच यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र यष्टिधरान् प्रवेशयेतिबोधः. ३ दध्युपघातकत्वावच्छिन्नादित्यर्थः. ४ गङ्गातीरवृत्तिर्घोषः इति शाब्दबोधस्य गङ्गावृत्तिमीन इति बोधस्य वाऽबाधादिति भावः.

दकेन लक्षणा तत्प्रकारकबोधस्य तत्र लक्षणां विनाप्युपपत्तेः परं त्वेवंक्रमेण शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तिर्न स्यात् तत्प्रकारकशक्यार्थस्मरणं प्रति तत्पदस्य सामर्थ्यमित्यस्य सुवचत्वादिति विभावनीयम्। यत्रतु शक्यार्थस्य परम्परासंबन्धरूपा लक्षणा सा लक्षितलक्षणेत्युच्यते यथा द्विरेफादिपदे रेफद्वयसंबन्धो भ्रमरपदे ज्ञायते भ्रमरपदस्य च संबन्धो भ्रमरे ज्ञायते तत्र लक्षितलक्षणा किंतु लाक्षणिकं पदं नानुभावकम्। लाक्षणिकार्थस्य शाब्दबोधे तु पदान्तरं कारणम् शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धेनेतरपदार्थान्वितस्वशक्यार्थशाब्द-

दिनकरी।

तिशाब्दबोधौ प्रति हेतुत्वादेव। एवंच पदानुपस्थाप्यस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकस्य शाब्दे भानं सुकरम् अतिप्रसङ्गस्य तद्धर्मविशिष्टेत्यादिनैव वारणादिति भावः। इदमुपलक्षणं गङ्गापदशक्यप्रवाहसंबन्धस्य तीरत्वे बाधादित्यपि द्रष्टव्यम्। लक्षितलक्षणाया आधिक्यमाशङ्क्य जहत्स्वार्थायामन्तर्भावमाह—**यत्रत्विति। परम्परासंबन्धरूपेति।** स्ववाच्यरेफद्वयघटितपदवाच्यत्वादिरूपा। नच द्वौ रेफौ यत्रेति व्युत्पत्त्या द्विरेफपदेन स्वशक्यरेफद्वयसंबन्धिभ्रमरपदं लक्ष्यते भ्रमरपदेन च शक्त्या भ्रमर उपस्थाप्यत इत्येतावतैव सामञ्जस्येऽलं द्विरेफपदस्य भ्रमरे परम्परासंबन्धरूपलक्षणया। एवंच लक्षितेन लक्षणाज्ञापनमिति लक्षितलक्षणाशब्दार्थोऽप्यस्त्विति वाच्यम्। तथासति द्विरेफमानयेत्यादितः कर्मत्वादौ भ्रमरपदार्थान्वयानुपपत्तेः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वादिति। **ननु** तच्छाब्दबोधे तच्छक्तपदज्ञानत्वेन हेतुत्वाल्लाक्षणिकशाब्दबोधः कथं स्यादित्यत आह—**किंत्विति। पदान्तरम्** समभिव्याहृतं शक्तं पदम्। **शक्तिलक्षणेति।** अन्यतरसंबन्धेन य इतरपदार्थस्तदन्वितो यः स्वार्थः। कुमतिः पशुरित्यादिसर्वलाक्षणिकस्थले शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धतया लाक्षणिकार्थस्याप्यानुभावकत्वमिति नव्याः।

---

१ तीरत्वादौ. २ तीरत्वप्रकारकबोधस्य. ३ घट इत्यादौ घटत्वप्रकारकशक्यार्थ(घट)स्मरणं प्रति (घट इति) स्मरणं प्रति. ४ तत्पदस्य घटपदस्य.

बोधं प्रति पदानां सामर्थ्यावधारणात् वाक्येतु शक्तेरभावात् शक्यसंबन्धरूपा लक्षणापि नास्ति। यत्र गभीरायां नद्यां घोष इ-

दिनकरी।

ननु शक्यसंबन्धो न लक्षणा तथा सति वाक्यस्य शक्याप्रसिद्ध्या तत्र लक्षणा न स्यादिति मीमांसकाक्षेपमिष्टापत्त्या निराकुरुते—**वाक्येत्विति**। ननु गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यादौ नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणास्वीकारे गम्भीरपदार्थस्यैकदेशान्वयापत्त्या पदलक्षणाया असंभवेन वाक्यलक्षणावश्यकीत्यत आह—**यत्र गम्भीरेति**। **क्वचिदिति**। चैत्रस्य गुरुकुलमित्यादावित्यर्थः। **स्वीकृतत्वादिति**। पदभेदेन व्युत्पत्तिभेदात् प्रकृते तथा व्युत्पत्त्यकल्पनादिति भावः। **नदीपदस्येति**। नच विनिगमनाविरहेण गम्भीरपदस्य लक्षणा नदीपदं तात्पर्यग्राहकमित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् कथं नदीपदमात्रे लक्षणाभिधानमिति वाच्यम्। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरुत्तरपदएव लक्षणाया उक्तत्वात्। अत्र मीमांसकमतानुयायिनः। वाक्यलक्षणयैवोपपत्तौ गम्भीरपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वकल्पनमयुक्तम् नच वाक्ये शक्त्यभावात् शक्यसंबन्धरूपा लक्षणापि न संभवतीति वाच्यम्। स्वबोध्यसंबन्धस्यैव लक्षणापदार्थत्वात् गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदबोध्यस्य प्रवाहस्य संबन्धस्तीरे इति तत्र लक्षणा। गम्भीरायां नद्यामिति वाक्यस्य बोध्या गम्भीराभिन्ना नदी तत्संबन्धस्तीरे इति वाक्येपि लक्षणा। एवं समासात्मके चित्रगुरिति वाक्येपि चित्रगुपदस्यावयवशक्त्या चित्राभिन्ना गौः स्वबोध्या स्वजन्यबोधविषयस्यैव स्वबोध्यत्वात् तत्संबन्धस्य स्वामिनि सत्त्वादित्याहुस्तन्न। स्वबोध्यत्वं हि न स्वजन्यबोधविषयत्वम् गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गायामित्यस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तेरतस्त्वेन बोधकत्वं वाच्यं। नच तावतापि निर्वाहः। अपभ्रंशस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तेरतस्त्वावच्छिन्ना या शक्त्यवच्छिन्ना बोधकता सैव निवेश्या तथाच कथं वाक्यस्य लक्षकत्वम्। वस्तुतस्तु स्वबोध्यत्वं यदि स्वजन्यशाब्दबोधविषयत्वं तदा गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदे लक्षणानुपपत्तिः गङ्गाप-

त्युक्तं तत्र नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणा गभीरपदार्थस्य। नद्या सहाभेदेनान्वयः क्वचिदेकदेशान्वयस्यापि स्वीकृतत्वात्। यदि तत्रैकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा नदीपदस्य गभीरनदीतीरे लक्षणा गभीरपदं तात्पर्यग्राहकम्[२]। बहुव्रीहावप्येवम्। तत्र हि चित्रगुपदादौ यदैकदेशान्वयः स्वीक्रियते तदा गोपदस्य गोस्वामिनि लक्षणा गवि चित्राभेदान्वयः। यदि त्वेकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा

दिनकरी।

देन तत्र प्रवाहशाब्दबोधाजननेन प्रवाहस्य गङ्गापदबोध्यत्वाभावात् किंतु शक्त्या स्वजन्यज्ञानविषयत्वं तद्वाच्यम् नच शक्त्येत्यधिकम्। समवायेन घटपदस्मारिताकाशस्यापि स्वबोध्यत्वापत्त्या तत्संबन्धज्ञानाद्घटपदेन पटादेः शाब्दबोधप्रसङ्गात्। एवंच शक्यसंबन्धापेक्षया शक्त्या स्वबोध्यसंबन्धस्य गुरुत्वान्न तस्य लक्षणात्वमिति। किंच गम्भीरायां नद्यामिति सप्तम्यन्तस्य गम्भीरनदीतीरलक्षकत्वे घोषे तादृशतीराधेयताबोधानुपपत्तिः आधेयताबोधकपदाभावात् नामार्थयोर्भेदसंबन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नतयाधेयतासंबन्धेनापि तीरस्य घोषादावन्वयासंभवात् गम्भीरायां नदीतिसप्तमीशून्यस्य तीरे लक्षकत्वे सप्तम्यर्थाधेयत्वादौ तादृशतीरादेरनन्वयापत्तिः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः गम्भीरायां नदीतिभागस्य सप्तमीप्रकृतित्वाभावात्। नच गम्भीरायां नद्यामिति सप्तम्यन्तस्य गम्भीरनदीतीरवृत्तित्वे लक्षणास्त्विति शंक्यम्। तादृशतीरवृत्तित्वस्य गोषादावन्वयानुपपत्तेः नामार्थयोर्भेदसंबन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् सप्तम्यन्तभागस्य तादृशतीरवृत्तौ लक्षणामुपगम्य तस्याभेदेन घोषादावन्वय इत्यपि न अभेदेनान्वयबोधे समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वादित्यास्तां विस्तरः। एवं अवयवलक्षणैव नतु वाक्ये लक्षणेत्यर्थः। **गोपदस्येति**। प्रत्ययार्थान्वयानुरोधेनोत्तरपदलक्षणाया युक्तत्वादिति भावः। **गोमति** गोस्वामिनि। **न स्वीक्रियत इति**। गोधर्मिकान्वयबोधे गोधर्मिकवृत्तिज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वात्। अन्यथा चित्रत्र-

---

१ साकाङ्क्षस्थले. २ नदीपदं गभीरनदीतीरबोधकं भवतु इति तात्पर्यग्राहकं गभीरपदमित्यर्थः.

गोपदस्य चित्रगोस्वामिनि लक्षणा चित्रपदं तात्पर्यग्राहकम्[1]। एवमारूढवानरो वृक्ष इत्यत्र वानरपदे वानरावेशकर्मणि लक्षणा, आरूढपदं च तात्पर्यग्राहकम्। एवमन्यत्रापि। तत्पुरुषे तु पूर्वपदे लक्षणा। तथाहि राजपुरुषादिपदे राजपदार्थेन पुरुषादिपदार्थस्य साक्षान्नान्वयो निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात्, अन्यथा[2] राजा पुरुष इत्यत्रापि तथान्वयबोधः[3] स्यात्। पटो न घट इत्यादौ घटपटाभ्यां नञः साक्षादेवान्वयान्निपातातिरिक्तेति नीलो घट इत्यादौ नामार्थयोरभेदसंबन्धेनान्वयाद्भेदेनेति। नच राजपुरुष इत्यादौ लुप्तविभक्तेः स्मरणं कल्प्यमिति[4] वाच्यम्। अस्मृतविभक्तेरपि ततो बोधोदयात्। तस्माद् राजपदादौ राज-

दिनकरी ।

जोस्तीत्यादावपि व्रजपदार्थस्य गोस्थानरूपस्यैकदेशे गवि चित्रान्वयप्रसङ्गात्। यद्यपि घटशून्यमित्यादावेकदेशान्वयो दृश्यते तथापि तादात्म्येन तथान्वयो न स्वीक्रियते इति हृदयम्। **निपातातिरिक्तेति**। निपातमव्ययस्याप्युपलक्षकम्। तेन चन्द्र इवेत्यादाविवार्थसादृश्ये चन्द्रस्य प्रतियोगितयान्वयोपपत्तिः। अन्यथा अव्ययनिपातातिरिक्तनामार्थयोरपि भेदेनान्वयबोधस्वीकारे। **तथान्वयबोध इति**। भेदेनान्वयबोधः स्यादित्यर्थः। साक्षादेव प्रत्ययार्थमद्वारीकृत्यैव भूतले घट इत्यादावाधेयतासंसर्गेणापि घटभूतलयोरन्वयात् साक्षादित्यस्यापि व्युत्पत्तौ निवेशादिति भावः। नञः नञर्थान्योन्याभावस्य। **स्मरणं कल्प्यमिति**। तथा चात्रापि प्रत्ययार्थद्वारैव राजपुरुषयोरन्वयान्नोक्तव्युत्पत्तिविरोध इति भावः। परे तु राजपुरुष इत्यादि तत्पुरुषे न लक्षणा व्युत्पत्तिवैचित्र्येण स्वत्वादिसंसर्गेणैव राज्ञः पुरुषादावन्वयबोधस्वीकारात् अन्यथा 'दृशैते राजमातङ्गास्तस्यैवामी तुरङ्गमा' इत्यादौ तच्छब्देन राज्ञः परा-

---

१ गोपदं चित्रगोस्वामिबोधकं भवतु इति तात्पर्यग्राहकं चित्रपदं. २ निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयस्वीकारे. ३ भेदसंबन्धेन. ४ तथाच लुप्तषष्ठ्यर्थः स्वत्वं तत्र राजपदार्थान्वयः स्वत्वस्य पुरुषेऽन्वयः एवंच राजनिरूपितस्वत्ववान् पुरुष इति वाक्यार्थः स्यादिति भावः.

संबन्धिनि लक्षणा तस्य च पुरुषेण सहाभेदान्वयः[1]। द्वन्द्वे तु धवखदिरौ छिन्धीत्यादौ धवः खदिरश्च विभक्त्यर्थद्वित्वप्रकारेण बुध्यते तत्र न लक्षणा। नच साहित्ये लक्षणेति वाच्यम्। साहित्यशून्ययोरपि द्वन्द्वदर्शनात्। नचैकक्रियान्वयित्वरूपं[2] साहित्यमस्तीति वाच्यम्। क्रियाभेदे धवखदिरौ पश्य छिन्धीत्यादिदर्शनात् साहित्यस्यानुभवाच्च। तस्मात् साहित्यादिकं नार्थः। अतएव राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामित्यत्र लक्षणाभावादद्वन्द्व आश्रीयते। किंतु वास्तवो भेदो यत्र तत्र द्वन्द्वः। नच नीलघटयो-

दिनकरी।

मर्शो न स्यात् तस्यैकदेशत्वादित्याहुः। द्वन्द्वे तु धवखदिरावित्यत्र धवत्वं खदिरत्वं च प्रत्येकं नोद्देश्यतावच्छेदकम् सुपामुद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यसंख्याबोधकत्वस्याकाशावित्यादिवाक्ये प्रामाण्यापत्तिभिया क्लृप्तत्वेन धवद्वयस्य खदिरद्वयस्य वा बोधापत्तेः। परंतु खदिरपदस्य धवखदिरसाहित्याश्रये लक्षणोपगम्यते। एवंचोद्देश्यतावच्छेदकीभूततादृशसाहित्यव्याप्यत्वं न धवद्वयवृत्तिद्वित्वस्य नवा खदिरद्वयवृत्तिद्वित्वस्यापि तु धवखदिरोभयवृत्तिद्वित्वस्येति न धवद्वयादेर्बोध इति मीमांसकमतं शङ्कते—**नच साहित्ये इति**। साहित्याश्रये इत्यर्थः। सहवृत्तित्वरूपं साहित्यं लक्ष्यमुतैकक्रियान्वयित्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति—**साहित्यशून्ययोरपीति**। द्वितीयं शङ्कते—**नचैकेति**। **अननुभवाच्चेति**। वस्तुगत्यैकक्रियान्वयित्वस्य धवखदिरयोः सत्वेप्येकक्रियान्वयित्वस्य शाब्दबोधाभावादित्यर्थः। इदमुपलक्षणम्, चैत्रमैत्रौ गच्छत इत्यादौ चैत्रादिपदस्य यदि साहित्यविशिष्टे लक्षणा तदा साहित्यस्य व्यासज्यवृत्तितया तदवच्छेदेनाव्यासज्यवृत्तेर्गमनकर्तृत्वस्यान्वयासंभव इत्यपि बोध्यम्। **ननु** यदि द्वन्द्वे न लक्षणा तदा कर्मधारयाद्द्वन्द्वस्य को विशेष इत्यत आह—**किंत्विति**। चार्थे द्वन्द्व इत्यनुशासनं तत्र चार्थश्च-

१ तथाच राजसंबन्ध्यभिन्नः पुरुष इति वाक्यार्थः. २ एका या च्छेदनक्रियातदन्वयित्वरूपं साहित्यं धवखदिरौ छिन्धि इत्यत्राप्यस्तीति भावः.

रभेद इत्यादौ कथमिति वाच्यम् । तत्र नीलपदस्य नीलत्वं घटपदस्य घटत्वम्, अभेद इत्यस्य चाश्रयाभेद इत्यर्थात् । समाहारद्वन्द्वे तु यदि समाहारोऽप्यनुभूयत इत्युच्यते तदाऽहिनकुलमित्यादौ

दिनकरी ।

त्वारः समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारभेदात् । तत्र समुच्चयान्वाचययोः सामर्थ्याभावान्न समासः इतरेतरसमाहारयोः सामर्थ्यसत्त्वात्तत्र समासः तत्र चार्थस्य भेदव्याप्यत्वाद् भेदे द्वन्द्व इत्याशयः । इत्यादाविल्यादिपदेन प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रपरिग्रहः । **कथमिति** । यदि समासघटकपदार्थयोर्यत्र भेदस्तत्रैव द्वन्द्वस्तदा नीलघटयोर्भेदाभावात्कथं द्वन्द्वः एवं प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रे आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयमिति सूत्रोपात्तद्वादशविधप्रमेयान्तर्गतमनोबुद्धीन्द्रियाणां प्रमाणत्वेन प्रमाणप्रमेययोर्भेदाभावात् कथं द्वन्द्व इत्यर्थः । **लक्षणेति** । तथाच तयोर्भेदसत्त्वाद् द्वन्द्व इति भावः । नन्वभेद इत्यसङ्गतं नीलत्वघटत्वयोरभेदाभावादत आह—**अभेद इत्यस्येति** । केचित्तु पदार्थत्वं पदजन्यप्रतीतिविषयत्वम्, तथाच क्वचित्पदार्थभेदात्क्वचित्पदार्थतावच्छेदकभेदाद्द्वन्द्वः प्रकृते च नीलत्वघटत्वयोः पदार्थतावच्छेदकयोर्भेदाद् द्वन्द्वः । अस्तु वा पदार्थतावच्छेदकभेदएव द्वन्द्वः । नचैवं घटा इत्यादौ द्वन्द्वस्याप्रसक्तत्वेन तदपवादकः सरूपैकशेषो न स्यादिति वाच्यं इष्टापत्तेः । तत्र घटपदोपस्थापितेषु बहुत्वान्वयादेव बहुघटबोधसंभवात् सकृदुच्चरित इत्यादिव्युत्पत्तौ मानाभावात् सरूपैकशेषविधेर्हरी इत्यादौ सार्थकत्वात् । अस्तु वा सकृदित्यादिव्युत्पत्तिः परन्तु सकृदित्यर्थपदार्थैकदेशे वृत्तौ विशेषणम् । वस्तुतो बोधविशेषणमेव तदिति न दोष इत्याहुः । **समाहार इति** । अहिनकुलमित्यादौ अहिनकुलयोः समाहार इति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वमित्यर्थः । वस्तुतस्तत्राहिनकुलमात्रप्रतीतेर्नोत्तरपदे समाहारलक्षणा न वा शक्तिरि-

पर[1]पदेऽहिनकुलसमाहारे लक्षणा। पूर्व[2]पदं तात्पर्यग्राहकम्। नच भेरीमृदङ्गं वादयेत्यत्र कथं समाहारस्यान्वयः, अपेक्षाबुद्धिविशेषरूपस्य त[3]स्य वादनासंभवादिति वाच्यम्। परम्परासंबन्धेन तदन्वयात्। एवं पञ्चमूलीत्यादावपि। परे त्वहिनकुलमित्यादावहिर्नकुलश्च बुध्यते प्रत्येकमे[4]कत्वान्वयः, समाहारसंज्ञा च। यत्रैकत्वं नपुंसकत्वं च प्राणितूर्येत्यादिसूत्रेणोक्तं तत्रैव, अन्यत्रैकवचनमसाध्विति वदन्ति। पितरौ श्वशुरावित्यादौ पितृपदे जनकदम्पत्योः श्वशु-

दिनकरी।

त्यभिप्रेत्योक्तं—**यदीति**। **पूर्वपदमिति**। प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेर्विनिगमकत्वादिति भावः। **कथमिति**। कथं समाहारबोध इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—**वादनासंभवादिति**। अभिघाताख्यसंयोगावच्छिन्नक्रियाया एव वादनपदार्थतया धात्वर्थतावच्छेदकीभूततादृशाभिघाताख्यसंयोगस्य समाहारेऽसंभवेन वादनकर्मत्वासंभवादित्यर्थः। **परम्परासंबन्धेन** स्वाश्रयवृत्तित्वरूपेण। **तदन्वयात्** वादनकर्मत्वान्वयात्। **एवमिति**। उत्तरपदे समाहारलक्षणेत्यर्थः। नव्यमतमाह—**परेत्विति**। बुध्यत इत्यस्य नतु समाहारोऽपीति शेषः। ननु यदि समाहारो न बुध्यते तदैकत्वस्य कुत्रान्वयः समाह्रियमाणयोरेकत्वाभावादत आह—**प्रत्येकमिति**। तत्रैकवचनं साधुत्वार्थमित्यपि वदन्ति। ननु पाणिपादमित्यादेः समुदायस्य समाहारबोधकत्वाभावे कथं तस्य समाहारसंज्ञेत्यत आह—**समाहारसंज्ञेति**। **तत्रैवेति**। तथाच पारिभाषिक्य एव सान्वर्थत्वेऽन्यत्रातिप्रसङ्गादिति भावः। ननु तादृशसंज्ञायाः किं प्रयोजनमत आह—**अन्यत्रेति**। समाहारातिरिक्तद्वन्द्वे इत्यर्थः। तथाच नित्यैकवचनक्लीबलिङ्गत्वादिपदसंस्कारार्थत्वान्न तस्या वैयर्थ्यमिति भावः। **पितरौ श्वशुरावित्यादाविति**। चैत्रस्य पितरावित्यादौ विरूपैकशेषस्थले इत्यर्थः। **लक्षणेति**। एकस्य चैत्रादेः पितृद्वयासंभवेन तत्र विरूपैकशेषं विना गत्यभावादिति भावः। विरूपैकशेषत्वेऽपि तत्र लुप्तमा-

१ नकुलपदे. २ अहिपदम्. ३ समाहारस्य. ४ एकवचनार्थ एकत्वान्वयः.

रपदे स्त्रीजनकदम्पत्योर्लक्षणा । एवमन्यत्रापि । घटा इत्यादौ तु न लक्षणा घटत्वेन रूपेण नानाघटोपस्थितिसंभवात् । कर्मधारयस्थले तु नीलोत्पलमित्यादावभेदसंबन्धेन नीलपदार्थ उत्पलपदार्थे प्रकारस्तत्र च न लक्षणा[1], अतएव[2] निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र न तत्पुरुषो लक्षणापत्तेः किंतु कर्मधारयो लक्षणाभावात् । नच निषादस्य सङ्करजातिविशेषस्य वेदानधिकाराद् याजनासंभव इति वाच्यम् । निषादस्य विद्याप्रयुक्तेस्तत[3] एव कल्पनात् । लाघवेन मुख्यार्थस्यान्वये तदनुपपत्त्या[4] कल्पनायाः[5] फल-

दिनकरी।

त्रादिशब्दस्मरणेनैव शाब्दबोधान्न लक्षणेत्यन्ये । एवमन्यत्रापीति । पुमान्स्त्रियेत्यनेन यत्रैकशेषस्तत्र दम्पती पूजाप्रकरणे ब्राह्मणावानयेत्यादौ शिवौ नमस्कुर्यादित्यादौ भ्रातरौ पुत्रावित्यत्रापि प्रमाणान्तरेण स्त्रीपरत्वज्ञाने भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यामिति विरूपैकशेषाद् मातृपदे भ्रातृस्वस्रोः पुत्रपदे च पुत्रदुहित्रोर्लक्षणेत्यर्थः । न लक्षणेति । बहुत्वान्वययोग्यानेकोपस्थितेः शक्तित एव संभवादिति भावः । न तत्पुरुष इति । स्वीक्रियत इति शेषः । वेदानधिकारादिति । स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामित्यनेन निषेधादिति भावः । याजनासंभव इति । अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावादिति भावः । तत एवेति । श्रुतिबोधितयाजनानुपपत्त्यैवेत्यर्थः । ननु निषादस्य विद्याकल्पने गौरवमत आह—लाघवेनेति । ननु स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामिति श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिभिया लाघवमकिंचित्करं शूद्रपदस्य निषादेतरशूद्रपरत्वे निषादस्य वेदान्तराध्ययनप्रसङ्गः अध्ययनपदस्य यागोपयुक्ताध्ययनेतराध्ययनपरत्वे च शूद्रान्तरस्यापि यागोपयुक्ताध्ययनप्रसङ्ग इति चेन्न । विशेषतः प्राप्ताध्ययनेतराध्ययनपरत्वादध्ययनपदस्य तेन निषादस्य यागोपयुक्ताध्ययनेतरा-

---

१ स्वारसिकलक्षणा नेति भावः । तेन नीलोत्पलमित्यत्र नीलरूपाश्रये नीलपदस्य निरूढलक्षणासत्त्वेपि नासंगतिः. २ अतएव लक्षणापत्तिरूपदोषकथनादेव. ३ निषादस्थपतिं याजयेदितिश्रुतिबलादेव. ४ मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्या. ५ विद्याप्रयुक्तिकल्पनायाः.

मुखगौरवतयाऽदोषत्वादिति । उपकुम्भमर्धपिप्पलीत्यादौ परपदे तत्संबन्धिनि लक्षणा पूर्वपदार्थप्रधानतया चान्वयबोध इति, इत्थं च समासे न क्वापि शक्तिः पदशक्त्यैव निर्वाहादिति। आसत्ति-

दिनकरी।

ध्ययननिषेधः शूद्रान्तरस्य त्वध्ययनमात्रनिषेधः सिध्यतीति। अदोषत्वादिति। ननु लक्षणाकल्पनेऽपि न दोषः शक्यसंबन्धरूपलक्षणायाः क्लृप्तत्वात्। नच शाब्दबोधं प्रति लक्षणाज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनमधिकमिति वाच्यम्। निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या निषादसंबन्ध्यभिन्नस्थपत्यनुभवस्य लौकिकवाक्ये क्लृप्तत्वात् तदनुरोधेन लक्षणाज्ञानहेतुत्वस्य सर्वसिद्धत्वेन वेदेऽधिकस्याकल्पनादिति चेन्न। शक्यसंबन्धरूपलक्षणाज्ञानस्य शक्तिज्ञानं विनाऽसंभवेन शक्तिज्ञानस्य तत्रोभयसिद्धतया भवन्मते वैदिकवाक्यजन्यशाब्दबोधात् पूर्वं लक्षणाज्ञानव्यक्तिकल्पनागौरवस्य वज्रलेपत्वादिति । उपकुम्भमर्धपिप्पलीत्यादाविति। अत्र कुम्भस्य समीपमित्यस्य पदविग्रहः। अव्ययीभावस्य नित्यसमासत्वात्। पूर्वपदार्थप्रधानतयेति। कुम्भपदलक्षितस्य कुम्भसंबन्धिन उपपदार्थसमीपेऽभेदान्वयात् कुम्भसंबन्ध्यभिन्नसमीपमित्युपपदार्थविशेष्यकोऽन्वयबोध इत्यर्थः। केचित्तु उपपदार्थः सामीप्यं नतु समीपम्। समीपे उपपदलक्षणास्वीकारे तु पदद्वयलक्षणापेक्षया कुम्भपदस्यैव कुम्भसमीपे लक्षणा उपपदं तात्पर्यग्राहकं कुम्भसमीपमिति चान्वयबोध इत्याहुः। अत्र यद्यप्यर्धपिप्पलीति तत्पुरुषे शक्तिनिराकरणं पुनरुक्तं पूर्वं तत्पुरुषे तन्निरासात् तथापि पूर्वमुत्तरपदार्थप्रधानराजपुरुषादौ तन्निराकरणं पूर्वपदलक्षणया इह च पूर्वपदार्थप्रधानेऽर्धपिप्पलीत्यादितत्पुरुषे उत्तरपदलक्षणया तन्निराकरणमिति भेदादपौनरुक्त्यमिति ध्येयम् । वैयाकरणमतं दूषयति—इत्थंचेति। पदशक्त्यैवेति । समासघटकीभूतपदशक्तिलक्षणाभ्यामित्यर्थः। आसत्तिर्योग्यताकाङ्क्षेति मूलादासत्तेः स्वरूपसत्या एव कारणत्वं लभ्यते नतु योग्यताज्ञानादिवदासत्तिज्ञानस्य ज्ञानपदस्य

१ कुम्भपदे पिप्पलीपदे च.

रित्यादि । आसत्तिज्ञानं योग्यताज्ञानमाकाङ्क्षाज्ञानं तात्पर्यज्ञानं च शाब्दबोधे कारणम् । आसत्तिपदार्थमाह—**संनिधानंत्विति**। यत्पदार्थस्य यत्पदार्थेनान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः कारणम् । तेन गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादौ न शाब्दबोधः, नीलो घटो द्रव्यं घट इत्यादावासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोधः । आसत्ति-

दिनकरी ।

समासघटकत्वेन समासाघटकासत्तिपदार्थेनानन्वयात् स्वरूपसत्याश्चासत्तेः कारणत्वं न संभवति गिरिर्भुक्तमित्यादौ गिरिपदाग्निमत्पदयोरव्यवधानभ्रमेण शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारादतो मूलस्थमासत्तिपदमासत्तिज्ञानपरतया व्याचष्टे—**आसत्तिज्ञानमिति** । आसत्तियोग्यतेति विसर्गशून्यपाठस्तु ऋजुरेव । ननु संनिधानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते इति मूलोक्तस्यासत्तिलक्षणस्य गिरिर्भुक्तमित्यत्रातिव्याप्तिः तत्रापि गिरिपदभुक्तपदयोरव्यवधानसत्त्वादतो व्याचष्टे—**यत्पदार्थेति** । अपेक्षितस्तात्पर्यविषयः । **तयोरिति** । तयोः पदयोरित्यर्थः । तादृशपदयोरव्यवधानमासत्तिस्तदुपस्थितिः कारणमित्यर्थः । तथाच गिरिपदार्थभुक्तपदार्थयोरन्वयो न तात्पर्यविषयोऽपितु गिरिपदार्थाग्निमत्पदार्थयोरेवेति तयोरव्यवधानाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः । **तेन** एतादृशयत्तत्पदगर्भासत्तिनिर्वचनेन । **ननु** नीलो घटो द्रव्यं पट इत्यत्र नीलपदार्थपटपदार्थयोर्यत्रान्वयो वक्तुस्तात्पर्यविषयो ननु नीलपदार्थघटपदार्थयोस्तत्र नीलपदघटपदयोरासत्तिर्न स्यात् तत्तदर्थान्वयस्य तात्पर्यविषयत्वाभावात् अतस्तत्रेष्टापत्तिमाह—**नीलो घट इत्यादिना** । तर्हि तत्र नीलो घट इति कथं शाब्दबोध इत्यत आह—**भ्रमाच्छाब्दबोध इति** । तथाच भ्रमाच्छाब्दबोधमात्रं नतु तत्रासत्तिरिति भावः । **ननु** तत्र यद्यासत्तिभ्रमस्तदा शाब्दबोधो भ्रमात्मकः स्यात् । नचेष्टापत्तिः घटे नीलस्य सत्त्वेन विषयबाधाभावादासत्तिभ्रमाच्छाब्दप्रमाङ्गीकारे चासत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रम इति प्राचीनगाथाविरोध इत्यत आह—**आसत्तिभ्रमेणेति** । **न क्षतिरिति** । आसत्तिभ्रमस्य न शाब्दभ्रमप्रयोजकत्वं किंतु

भ्रमाच्छाब्दभ्रमाभावेऽपि न क्षतिः । ननु यत्र छत्री कुण्डली वासस्वी देवदत्त इत्युक्तं तत्रोत्तरपदस्मरणेन पूर्वपदस्मरणस्य नाशादव्यवधानेन तत्तत्पदस्मरणासंभव इति चेन्न । प्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्कारैश्चरमतावद्विषयकस्मरणस्याव्यवधानेनोत्पत्तेः । नानासंनिकर्षैरेकप्रत्यक्षस्येव नानासंस्कारैरेकस्मरणोत्पत्तेरपि संभवात् । तावत्प-

दिनकरी ।

योग्यताभ्रमस्य आसत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रम इति प्राचीनगाथा तु निर्युक्तिकत्वादश्रद्धेयेति भावः । क्वचित्पुस्तके न शाब्दबोध इत्यनन्तरं नीलो घट इत्यतः पूर्वं तात्पर्यगर्भासत्तिरिति पाठः स च यत इत्यादिपूरणेन यतस्तात्पर्यगर्भात् तात्पर्यविषयीभूतान्वयबोधविषयीभूतार्थबोधकपदान्वयरूपा पूर्वनिरुक्तासत्तिरतो न शाब्दबोध इत्यर्थकतया व्याख्येयः । **पाठान्तरं काल्पनिकमिति ।** नचोक्ताया आसत्तेः श्लोकेऽभावाद्विशेषदर्शनेन पदाव्यवधानभ्रमस्यापि तत्राभावाच्छाब्दबोधो न स्यादिति वाच्यम् । श्लोकादौ योजनावाक्यादेवान्वयबोधोपगमात् । नव्यास्तु उक्तासत्तिर्मौनिश्लोके न संभवति तत्र पदाभावेन पदाव्यवधानासंभवात् उक्तासत्तिज्ञानविलम्बेन शाब्दबोधविलम्बाभावाच्च किंत्वव्यवधानेन वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिस्तत्राप्यव्यवधानांशो न निवेश्यते शाब्दबोधं प्रति पदजन्यपदार्थोपस्थितेः कारणतया व्यवधानेनैव तत्संभवात् तस्माद्वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिरित्याहुः । **नन्वव्यव-** धानेन पदोपस्थितिः शाब्दबोधे कारणमित्ययुक्तम् अनेकपदघटितवाक्यस्थलेऽव्यवधानेन पदोपस्थित्यसंभवादित्याशङ्कते—**नन्विति**—**अव्यवधानेनोपपत्तेरिति ।** अभेदेऽप्यव्यवधानसंभवादिति भावः । **ननु** तद्विशेष्यकतत्प्रकारकस्मृतिं प्रति तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारत्वेन जनकत्वात् कथं प्रत्येकपदसंस्कारैर्नानापदविशेष्यकस्मरणं भिन्नविषयकत्वादत आह—**नानासंनिकर्षैरिति । संभवादिति ।** तथाच यथा घटचक्षुःसंयोगस्य घटप्रत्यक्षांशे कारणत्वाभावेऽपि घटचक्षुःसंयोगपटचक्षुः-

---

१ छत्री कुण्डली वासस्वी इत्यादिपदानां ये संस्काराः तावत्संस्कारसहितेत्यर्थः.

दसंस्कारसहितचरमवर्णज्ञानस्योद्बोधकत्वात्। कथमन्यथा नानावर्णैरेकपदस्मरणम्, परंतु तावत्पदार्थानां स्मरणादेकदैव खलेकपोतन्यायात् तावत्पदार्थानां क्रियाकर्मभावेनान्वयबोधरूपः शाब्दबोधो भवतीति केचित्। "वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत्पतन्ति। तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति"। अपरे तु "यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं संनिधानं प्रपद्यते। तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरे-

दिनकरी।

संयोगाभ्यामेकं प्रत्यक्षं तथा तत्तत्पदगोचरसंस्कारस्य भिन्नविषयकत्वांशेऽजनकत्वेऽपि तत्तत्संस्कारजन्यस्मरणमेकमेव जायते बाधकाभावादिति भावः। **अन्यथा** नानासंस्काराणामेकस्मरणजनकत्वाभावे। **नानावर्णैरिति**। नानावर्णानां प्रत्येकसंस्कारैरित्यर्थः। एकस्मरणं नानावर्णगोचरमेकस्मरणं पदस्मरणवदाशुतरविनाशिनां क्रमिकाणां पदजन्यपदार्थोपस्थितीनामपि मेलनासंभवात् सर्वत्र शाब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितिः समूहालम्बनात्मिकैव कारणम्। एवंच सर्वत्र युगपदेव सकलपदार्थानां विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनैव शाब्दबोधो नतु विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्या तज्जनकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य पूर्वमभावादिति प्राचीनमतं दर्शयति—**परंत्वित्यादिना**। **एकदैवेति**। ननु घटमानयेत्यादौ प्रथमं घटीया कर्मतेत्येवं बोधस्तदनन्तरं च घटकर्मकानयनेत्यादिबोध इत्यादिक्रमेणेत्यर्थः। वृद्धा युवान इत्यस्य तदाहुरित्यादिः। अत्र वृद्धयुवशिशुभिः कपोतैश्चिरतरचिरसंनिहितकालोक्तानां पदार्थानां साम्यं बोध्यं। केचिदित्यनेन सूचितमस्वरसं प्रकाशयन् मतान्तरमाह—**परेत्विति**। **यद्यदिति**। स्वार्थाकाङ्क्षितं स्वार्थयोग्यं यद्यत्सन्निधानं प्रपद्यते स्वार्थोपस्थितिविषयो भवति तेनतेनैवान्वितः स्वार्थः पदैः प्रथममनुभाव्यतेऽनन्तरं च महावाक्यार्थबोध इत्यर्थः। एवंच पूर्वोक्तसमूहालम्बनात्मकं पदार्थस्मरणं विनापि निर्वाह इति भावः।

---

१ खलेकपोतन्यायमाह—वृद्धा इति.

वावगम्यते।" तथाच खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं तथैव पदार्थस्मृत्या महावाक्यार्थबोध इत्यप्याहुः। एतेन तावद्वर्णाभिव्यङ्ग्यः पदस्फोटो[1]ऽपि निरस्तः। तत्तद्वर्णसंस्कारसहितचरमवर्णोपलम्भेन तद्व्यञ्जकेनैवोपपत्तेरिति। इदं तु बोध्यम्। यत्र[2] द्वारमित्युक्तं तत्र पिधेहीति पदस्य ज्ञानादेव[3] बोधः नतु पिधानादिरूपार्थज्ञानात्

दिनकरी।

नच घटमानयेत्यादौ चरमपदार्थस्मृतिकाले घटादिपदार्थस्मृतेर्नाशात् समूहालम्बनस्मृतिरावश्यकीति वाच्यम्। तत्र घटस्मरणनाशेऽपि घटीया कर्मतेत्याकारकावान्तरबोधस्यैव पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन तेनैव घटकर्मकानयनमित्यादिमहावाक्यार्थबोधनिर्वाहात्। नहि पदजन्यपदार्थस्मृतित्वेन शाब्दबोधं प्रति हेतुत्वमपितु शाब्दबोधसाधारणतादृशोपस्थितित्वेनैवेति। एवंचैतन्मते खण्डवाक्यार्थबोधपूर्वक एव महावाक्यार्थबोधः। अतएव सर्वत्र खण्डवाक्यार्थबोधरूपस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य पूर्वं सत्त्वाद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्यैव महावाक्यार्थबोध उत्पद्यत इति यत्र खण्डवाक्यार्थबोधनाशोत्तरं महावाक्यार्थबोधस्तत्रापि खण्डवाक्यार्थसमानाकारं स्मरणं कल्पयित्वा विशिष्टवैशिष्ट्यबोधनिर्वाह इत्याह—**तथैव पदार्थस्मृत्येति**। अत्रेदं बोध्यम्—यत्र खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं चरमपदस्मृतिस्तदुत्तरं तदर्थस्मृतिस्तत्र खण्डवाक्यार्थानुभवस्य नाशात् समूहालम्बनस्मरणमावश्यकम्। एवंच यत्र न विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्री तत्र विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव बोधः यत्र तत्सामग्री तत्र विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्येत्यन्यत्र विस्तरः। अवान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकमहावाक्यार्थबोधेऽवान्तरवाक्यार्थस्मरणमेव कारणं नतु समूहालम्बनस्मृतिः। नहि शाब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितिः कारणं लाघवेन पदार्थोपस्थितेरेव हेतुत्वात् अतएव द्वारमित्यादौ न पिधेहीति पदाध्याहारः किंत्वर्थाध्याहार एवेति प्राभाकरमतं दूषयति—

---

१ स्फुटति अर्थोऽस्मादिति स्फोटः. २ द्वारमित्यादौ पिधेहीति अर्थाध्याहारवादिमतनिरासायाह—यत्रेति. ३ तथाच शब्दाध्याहार एवेति भावः.

पदजन्यतत्तत्पदार्थोपस्थिते[1]स्तत्तच्छाब्दबोधे हेतुत्वात् किंच क्रियाकर्मपदानां तेन तेनैव रूपेणाकाङ्क्षितत्वात् तेन क्रियापदं विना कथं बोधः स्यात्[2] तथा पुष्पेभ्य[3] इत्यादौ स्पृहयतीत्यादिपदाध्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तेः पदाध्याहार आवश्यकः। योग्यतां निर्वक्ति—

दिनकरी।

इदंतु बोध्यमित्यादिना। पदजन्येति पदार्थोपस्थितिमात्रस्य हेतुत्वे प्रत्यक्षादिनोपस्थितस्यापि शाब्दबोधापत्तिरिति भावः। ननु प्रत्यक्षोपस्थितिकपटादेः शाब्दबोधाभावस्तात्पर्याभावात्तत्सत्त्वे त्विष्टापत्तिरत आह— किंचेति। तेनैवेति। द्वारं कर्मत्वं पिधानं कृतिरिति वाक्यात् द्वारकर्मकपिधानान्वयबोधानुदयात् द्वारं पिधेहीत्यानुपूर्वीरूपाकाङ्क्षाज्ञानहेतुत्वस्यावश्यं वाच्यतया तादृशाकाङ्क्षाज्ञानार्थं पिधेहीति पदाध्याहार आवश्यक इति भावः। ननु द्वारकर्मकपिधानानुकूलकृतिबोधे आनुपूर्वीविशेषस्य द्वारपदोत्तराम्पदरूपस्य पिधेहीत्याकारस्य वा ज्ञानं कारणमतो न द्वारं कर्मत्वं पिधानं कृतिरित्यस्माच्छाब्दबोधापत्तिः। तथाच द्वारमित्युक्ते पिधेहीति पदस्य नाध्याहारः। नच तादृशानुपूर्व्याः परस्परं व्यभिचारः अव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेशात्। नच यत्र द्वारं पिधानं कृतिरिति द्वारकर्मत्वं पिधेहीति चोक्तं तत्रापि द्वारकर्मकपिधानानुकूलकृतेः शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः प्रत्यक्षानुमानादिनोपस्थितस्येव निराकाङ्क्षपदेनोपस्थितस्यापि बोधे बाधकाभावादत आह—तथा पुष्पेभ्य इति। स्पृहयतीत्यादीत्यादिना क्रुध्यति द्रुह्यति असूयति ईर्ष्यतीत्यादिपरिग्रहः। चतुर्थ्यनुपपत्तेरिति। कर्मत्वार्थकचतुर्थ्याः स्पृहयतियोग एवानुशासनेन बोधनादिति भावः। अत्रेदं चिन्त्यम्—अस्त्वेवं रीत्या क्वचित्पदाध्याहारस्तावतापि तज्जन्योपस्थितित्वेन न शाब्दबोधहेतुत्वं लाघवेन पदार्थोपस्थितित्वस्यैव जनकता-

१ पदधर्मिकवृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेः. २ अत्रद्वारमित्यादौ पिधेहि इति शब्दाध्याहार इति भावः. ३ 'स्पृहेरीप्सित' इति सूत्रेण चतुर्थी। तथाच स्पृहयतीत्यस्याभावे कथं चतुर्थी अतः शब्दाध्याहारः.

कारणं सन्निधानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते।
पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥ ८३ ॥

पदार्थे—इति । एकपदार्थेऽपरपदार्थसंबन्धो योग्यतेत्यर्थः । तज्ज्ञानाभावाच्च[1] वह्निना सिञ्चतीत्यादौ न शाब्दबोधः । नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं शाब्दबोधात् प्राक् सर्वत्र न संभवति वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादिति चेन्न तत्तत्पदार्थस्मरणे सति क्वचित्संशयरूपस्य क्वचिन्निश्चयरूपस्य योग्यताया ज्ञानस्य संभवात् । नव्यास्तु योग्यताज्ञानं न शाब्दबोधहेतुः वह्निना[2] सिञ्चतीत्यादौ सेके वह्निकरणकत्वाभावरूपायोग्यतानिश्चयेन प्रतिबन्धान्न शाब्दबोधः तदभावनि-

दिनकरी।

वच्छेदकत्वात् तथाच द्वारमित्यादौ कथंचिदुपस्थितस्य पिधानादेर्बोधे बाधकाभावादर्थाध्याहारपक्ष एवोचित इति । मूले पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तितेत्यनेन तत्पदार्थे तत्तत्पदार्थवत्त्वं योग्यतेत्युक्तं तच्चायुक्तं अनुपयुक्तं च । स्वस्मिन् स्वाधिकरणकत्वाभावात् तज्ज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुत्वाभावाच्चेत्यतः प्रथमं तत्पदमेकपदार्थपरं द्वितीयं च तत्पदमपरपदार्थपरमित्यभिप्रायेण व्याचष्टे—**एकपदार्थ इति** । योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे मानमाह—**तज्ज्ञानाभावाच्चेति** । **अपूर्वत्वादिति** । सर्वत्र शाब्दबोधात् पूर्वमनिश्चितत्वादित्यर्थः । **क्वचित्संशयस्येति** । संशयनिश्चयसाधारणयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वादिति[3] भावः । अतएव निश्चयमपि दर्शयति—**क्वचिदिति** । **भूतले घट इति** प्रात्यक्षिकनिश्चयोत्तरभाविनि शाब्दबोध इत्यर्थः । **नव्यास्त्विवति** । ननु अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे तदभावत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् । तदपेक्षया लाघवेन योग्यताज्ञानहेतुत्वस्यैवोचितत्वादत आह—**तदभावनि-**

---

१ योग्यताज्ञानाभावात्. २ तर्हि अयोग्यतानिश्चयकाले कथं न बोध इत्यत आह—प्रतिबन्धादिति । तथाच शाब्दबोधंप्रति अयोग्यतानिश्चयरूपप्रतिबन्धकसद्भावान्न शाब्दबोध इति भावः. ३ तथाच शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति योग्यताज्ञानत्वावच्छिन्नं कारणमिति कार्यकारणभावः.

यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेत् ।
आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम् ॥ ८४ ॥

अयस्य लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतज्ज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वात् शाब्दबोधं प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वं सिद्धं योग्यताज्ञानविलम्बाच्च शाब्दबोधविलम्बोऽसिद्ध इत्याहुः । आकाङ्क्षां निर्वक्ति—यत्पदेनेत्यादि । येन पदेनविना यत्पदस्यान्वयाननुभावकत्वं

दिनकरी ।

अयस्येति । बाधनिश्चयकालेऽपि लौकिकसंनिकर्षजन्यतद्विशिष्टबुद्धेरुदयादत आह—**लौकिकसंनिकर्षाजन्येति** । शङ्खो न पीत इति निश्चयोऽपि पित्तादिदोषवशात् पीतः शङ्ख इति प्रत्यक्षोदयाद् दोषविशेषाजन्येत्युक्तम् । शुक्तौ नेदं रजतमिति ज्ञानोत्तरं दोषजन्यस्येदं रजतमिति भ्रमस्य वारणाय विशेषेति पित्तमण्डूकवसाञ्जनादिदोषेत्यर्थः । **तज्ज्ञानमात्रे** तद्विशिष्टबुद्धिमात्रे । **सिद्धमिति** । तथा चायोग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वस्य क्लृप्तत्वात् तेनैव निर्वाहेऽयोग्यताज्ञानस्यातिरिक्तप्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते इति भावः । ननु यत्र नायोग्यताज्ञानं तत्र शाब्दबोधापत्तिरित्यत आह—**योग्यताज्ञानविलम्बाच्चेति** । तथाचेष्टापत्तिरिति भावः । आहुरित्यस्वरसः तद्बीजं तु यद्विषयकमनुमित्यादिकं न जातं शाब्दबोध एव जातः तद्विशिष्टबुद्धावयोग्यताज्ञानाभावत्वापेक्षया लाघवेन योग्यताज्ञानत्वेनैव हेतुतासिद्धिः । एवंच यद्विशेषयोरिति व्याप्तिबलाच्छाब्दसामान्ये योग्यताज्ञानत्वेन हेतुतासिद्धिर्दुर्वारेति । एवमिच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेनायोग्यताज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्य विशेषे पर्यवसानात् क्लृप्तप्रतिबध्यतावच्छेदकस्यानुमितित्वादेः शाब्दबोधसाधारण्याभावात् शाब्दबोधे त्वयोग्यत्वनिश्चयस्यातिरिक्तप्रतिबन्धकताकल्पने गौरवात् लाघवेन योग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वं युक्तमिति । नच योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽप्रामाण्यनिश्चयाभावस्तत्र विशेषणं

---

१ विनापदार्थः अभाववान् अभावान्वयिप्रतियोगित्वं तृतीयार्थः । तथाच यत्पदाभावविशिष्टयत्पदस्य शाब्दबोधाजनकत्वं तत्पदोत्तरतत्पदत्वं आकाङ्क्षेत्यर्थः.

तेन पदेन सह तस्याकाङ्क्षेत्यर्थः । क्रियापदं विना कारकपदं नान्वय-

दिनकरी ।

तदपेक्षयाऽप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टायोग्यतानिश्चयाभावस्य हेतुत्वे लाघवमिति वाच्यम् । योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वे तदभाववति तत्प्रकारकमित्येकविधाप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशेन लाघवात् अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे तु तदभावाभाववति तदभावप्रकारकं तद्वति तदभावप्रकारकमिति द्विविधाप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशेन प्रतियोगितासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाववत्यभावे प्रतियोगितासंबन्धेन तत्प्रकारकमित्यप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशेन च गौरवाद्बाधनिश्चयस्यैव तदभावव्याप्यतदभावावच्छेदकनिश्चययोः प्रतिबन्धकत्वेनातिगौरवाच्चेति । एवं योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधाजनकत्वे शाब्दसामग्रीकाले योग्यताज्ञानाभावविशिष्टात्वमानसवारणाय तत्र शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमिति गौरवात् योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधजनकत्वे तु तत्र योग्यताज्ञानाभावरूपविषयाभावादेव न तादृशमानसमिति तत्र शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते इति लाघवमित्याद्यवसेयम् । **तेन पदेन सह तस्येति ।** तत्पदविशिष्टत्वं तत्पदस्येत्यर्थः । घटमानयेत्यत्र घटपदं विना अम्पदस्यान्वयाननुभावकत्वात्[1] घटपदविशिष्टत्वमम्पदे आकाङ्क्षा[2] घटः कर्मत्वमित्यादौ कर्मत्वपदे घटपदवत्त्वं तु नाकाङ्क्षा कर्मत्वपदे घटीया कर्मतेति शाब्दबोधाननुभावकत्वस्य घटपदविरहाप्रयुक्तत्वात् अत्र चाननुभावकत्वं तादृशपदपरिचायकं नत्वाकाङ्क्षास्वरूपान्तर्गतम्[3] । यद्वा अननुभावकत्वमप्याकाङ्क्षास्वरूपान्तर्गतम् शाब्दबोधे तस्य स्वरूपत एवोपयोगस्तेन जनितान्वयबोधकाद्वाक्यान्न पुनरन्वयबोधापत्तिः एकपदे परपदवत्त्वांशश्च ज्ञात एवोपयुज्यते । **तेन** क्रियापदेन । **तस्य** कारकपदस्य । अत्रैकपदेऽपरपदवत्त्वमपरपदाव्यवहितोत्तरत्वं तत्र चाव्यवधानांशस्यासत्त्यैव लाभः । आसत्तेः पदाव्यवधानरूपतायाः पूर्वमुपवर्णि-

१ शाब्दबोधाजनकत्वात्. २ घटीयं कर्मत्वमिति बोधजनिकाकाङ्क्षा. ३ तथाच एकपदे अपरपदवत्त्वमेवाकाङ्क्षेति सिद्धम्.

बोधं जनयति तेन तस्याकाङ्क्षा। वस्तुतस्तु क्रियाकारकपदानां संनिधानमासत्त्या चरितार्थं परंतु घटकर्मताबोधं प्रति घटपदोत्तरं द्वितीयारूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणं तेन घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ न शाब्दबोधः अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यादौ तु पुत्रेण सह राजपदस्य तात्पर्यग्रहसत्त्वात्तेनैवान्वयबोधः पुरुषेण सह तात्पर्यग्रहे तु तेन सहान्वयबोधः स्यादेव। तात्पर्यं निर्वक्ति—

दिनकरी।

त्वात् उत्तरत्वं च क्रियाकारकपदयोर्नापेक्षितम्। चैत्रः पचति पचति चैत्र इति वाक्यद्वयादप्यन्वयबोधादतः क्रियाकारकपदयोराकाङ्क्षा नास्त्येव किंतु प्रकृतिप्रत्यययोरेव तत्राप्यव्यवधानांशस्यासत्त्या लाभात् प्रत्यये प्रकृत्युत्तरत्वरूमाकाङ्क्षाज्ञानं कारणमित्याह—**वस्तुतस्त्वित्यादिना।** नन्वयमेति पुत्रो राज्ञ इत्यादावजनितान्वयबोधदशायां राजपदस्य पुत्रपदेनेव पुरुषपदेनाप्याकाङ्क्षासत्त्वाद्राज्ञः पुरुष इत्यन्वयबोधः स्यादत आह—**अयमेतीति।** तथाच राजपदपुरुषपदयोराकाङ्क्षायाः सत्त्वेऽपि तात्पर्याभावान्न तथान्वयबोध इति भावः। **स्यादेवेति।** भवत्येवेत्यर्थः। ननु पुरुषेण पुत्रेण च राजपदस्य तात्पर्यज्ञानेऽपि पुत्रपदराजपदयोरेव यत्रैकवाक्यतानिश्चयः पुरुषपदराजपदयोरेकवाक्यत्वाभावनिश्चयश्च तत्र पुरुषपदेन सह निरुक्ताकाङ्क्षायाः सत्वाद्राज्ञः पुरुष इति बोधापत्तिरिति चेन्न। यत्पदं विनेत्यस्य समभिव्याहृतयत्पदं विनेत्यर्थकतया समभिव्याहारस्याप्याकाङ्क्षाशरीरे प्रवेशात् समभिव्याहारश्चेदंपदमेतत्पदेन सहान्वयं बोधयत्विति पदतात्पर्यं प्रकृते च तद्ज्ञानाभावात्तद्घटिताकाङ्क्षाज्ञानाभाव इति समभिव्याहारस्य नाकाङ्क्षाशरीरे प्रवेशः किंतु स्वातन्त्र्येण तद्ज्ञानं शाब्दबोधे कारणमित्यन्ये। नव्यास्तु अर्थतात्पर्यज्ञानस्य राजपदं पुरुषविषयकराजसंसर्गकप्रतीतीच्छयोच्चरितमित्याकारकज्ञानत्वादिना हेतुत्वादेवातिप्रसङ्गाभावे समभिव्याहारज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावः निरुक्ततात्पर्यनिश्चये पूर्वोक्तसमभिव्याहारस्य पदतात्पर्यरूपस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वा भवत्येव शाब्दबोध इत्याहुरित्यन्यत्र विस्तरः। **इदंतु**

वक्तुरिच्छेति। यदि तात्पर्यज्ञानं कारणं न स्यात् तदा सैन्धवमानयेत्यादौ क्वचिदश्वस्य क्वचिल्लवणस्य बोध इति न स्यात्। नच तात्पर्यग्राहकाणां प्रकरणादीनां शाब्दबोधे कारणत्वमस्त्विति वाच्यं तेषामननुगमात् तात्पर्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे तु तात्पर्यज्ञा-

दिनकरी।

बोध्यम्। आकाङ्क्षालक्षणे तत्पदं तत्पदज्ञानपरं मौनिश्लोकानुरोधादत एवाध्याहृतपदेनाप्याकाङ्क्षानिर्वाहः। अध्याहारश्चाश्रुतपदानामनुसन्धानं अतएव सर्वापेक्षया जघन्यत्वं तस्य यतः स्वस्थानस्थितस्य पुनरनुसन्धानमावृत्तिः तदीयस्थानान्तरस्थितस्यानुसन्धानमनुषङ्गो दवीयस्थानान्तरस्थितस्यानुसंधानमनुवृत्तिः। इयं च सिंहावलोकितमण्डूकप्लुतिगङ्गास्रोतवत्रिधेति निराकाङ्क्षत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं न त्वाकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुत्वमिति तु न सत्। तथा सत्याकाङ्क्षाभावतद्व्याप्यतदवच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वे गौरवादित्यलम्। इत्याकाङ्क्षा॥ वक्तुरिच्छेति। घटमानयेत्यादौ कर्मत्वविशेष्यकाधेयतासंसर्गकघटप्रकारकप्रतीतीच्छा[3] वक्तुस्तात्पर्यं तादृशेच्छयोच्चरितमिदं वाक्यमित्याकारकं श्रोतुस्तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधे कारणमित्यर्थः। तत्र युक्तिमाह—सैन्धवेति। आदिना श्वेतो धावतीत्यादिपरिग्रहः। तत्र कदाचित् श्वेतगुणविशिष्टस्य कदाचित् कुक्कुरादेर्बोधस्य तात्पर्यज्ञाननियम्यत्वात् क्वचिल्लवणस्येति क्वचित्तदुभयोरित्यपि बोध्यम्। इति न स्यादिति। इति नियमो न स्यादित्यर्थः। इदमुपलक्षणं तात्पर्यसंशये व्यतिरेकनिश्चये वा शाब्दबोधानुदयाच्छाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानं कारणं तत्संशय इति व्याप्तेरित्यपि बोध्यम्। प्रकरणेति। आदिना संयोगवियोगसाहचर्यादीनां परिग्रहः। प्रकरणादीनां क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिताकत्वेनानन्यथासिद्धित्वमात्रकल्पने लाघवादिति भावः। अननुगमादिति। तथाच परस्परजन्यशाब्दबोधे परस्परव्य-

१ आदिना विशेषणपरिग्रहः। तथाच सशङ्खचक्रो हरिः इत्यत्र हरिशब्दस्यानेकार्थत्वात् हरिशब्देन कस्य ग्रहणमित्याकाङ्क्षायां निर्णायकं सशङ्खचक्र इति विशेषणम्. २ प्रकरणादीनां
३ द्वितीयान्तघटपदं आधेयतासंबंधेन घटविशिष्टकर्मत्वविषयकशाब्दबोधजनकं भवत्वितीच्छा.

नमेव लाघवात् कारणमस्तु । इत्थंच वेदस्थलेऽपि तात्पर्यज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते नच तत्राध्यापकतात्पर्यज्ञानं कारणमिति वाच्यम्। सर्गादावध्यापकाभावात्। नच प्रलय एव नास्ति कुत्र सर्गादिरिति वाच्यं प्रलयस्यागमेषु प्रतिपाद्यत्वात् । इत्थंच शुकवाक्येऽपीश्वरीयतात्पर्यज्ञानं कारणं विसंवादिशुकवाक्ये तु शिक्षयितुरेव तात्पर्यज्ञानं कारणं वाच्यम्। अन्येतु नानार्थादौ क्वचिदेव तात्पर्यज्ञानं कारणं तथा च शुकवाक्ये विनैव तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधः वेदे त्वनादिमीमांसापरिशोधिततर्कैरर्थावधारणमित्याहुः ॥ इति शाब्दखण्डं समाप्तम् ॥ ४ ॥

दिनकरी।

भिचारेण न हेतुत्वसंभव इति भावः । इत्थंचेति । शाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे चेत्यर्थः । एवमग्रेपि। प्रलयस्य कार्यद्रव्यानधिकरणकालविशेषात्मकखण्डप्रलयस्य । आगमेष्विति। "नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्नासीत्तमो ज्योतिरभून्न चान्य" दित्याद्यागमेष्वित्यर्थः। शुकवाक्ये विसंवादिशुकवाक्यजन्यबोधेऽपि । शिक्षयितुरेवेति । ईश्वरेच्छाया विसंवादित्वाभावादिति भावः। अन्येत्विति। क्वचिदित्यस्य विवरणं नानार्थादाविति। गृहीतनानार्थवृत्तिकादावित्यर्थः। तेन गृहीतनानार्थशक्तिकस्य गृहीतनानार्थलक्षणकस्य गृहीतविभिन्नार्थशक्तिलक्षणकस्य च संग्रहः । आदिना एकार्थगृहीतलक्षणकस्य संग्रहः। मीमांसा लाघवज्ञानात्मकस्तर्कः। परिशोधितेति। सहकृतेत्यर्थः । तर्कोऽनुमानम्। आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु गृहीतनानार्थवृत्तिकपदजन्यानुभवत्वापेक्षया लाघवेन पदजन्यानुभवत्वस्यैव तात्पर्यज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वमुचितमित्यन्यत्राधिकमनुसन्धेयम्। इति शाब्दपरिच्छेदः समाप्तः ॥ ४ ॥

स्मरणनिरूपणम् ५

पूर्वमनुभवस्मरणभेदाद्बुद्धेर्द्वैविध्यमुक्तं तत्रानुभवप्रकारा दर्शिताः स्मरणं तु सुगमतया न दर्शितं तत्र[१] हि पूर्वानुभवः कारणम् । अत्र केचित् अनुभवत्वेन न कारणत्वं किंतु ज्ञानत्वेनैव[२] अन्यथा[३] स्मरणोत्तरं स्मरणं न स्यात् समानप्रकारकस्मरणेन पूर्वसंस्कारस्य विनष्टत्वात् । मन्मते तु[४] तेनैव स्मरणेन संस्कारान्तरद्वारा स्मरणान्तरं जन्यत इत्याहुस्तन्न । यत्र समूहालम्बनोत्तरं घटपटादीनां क्रमेण स्मरणमजनिष्ट सकलविषयकस्मरणं तु नाभूत् तत्र फलस्य संस्कारनाशकत्वाभावात् कालस्य रोगस्य वा चरमफलस्य वा संस्कारनाश-

दिनकरी ।

सुगमतयेति । सुगमस्य स्वयमप्यूहितुं शक्यतया दुरूह एवादौ सुधियां जिज्ञासोदयादिति भावः । तथा चावसरसङ्गत्याऽनुभवानन्तरं स्मरणनिरूपणमिति भावः । **तत्र हि** स्मरणे हि । **स्मरणं न स्यादिति** । अनुभवस्य नष्टत्वादिति भावः । ननु अनुभवस्य व्यापारद्वारा कारणत्वं तच्च कार्याव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिस्वस्वव्यापारान्यतरकत्वं तच्चानुभवनाशेऽपि तज्जन्यसंस्कारस्य सत्त्वान्निराबाधमत आह—**समानप्रकारकेति** । **विनष्टत्वादिति** । तथाच तादृशमपि कारणत्वमनुभवे न संभवतीति भावः । तेनैव संस्कारनाशकेन समानप्रकारकस्मरणेनैव न **संस्कारान्तरद्वारेति** । स्मरणस्य तृतीयक्षणे नाशेन स्वरूपतो हेतुत्वासंभवादिति भावः । फलस्य प्रत्येकविषयकक्रमिकस्मरणरूपस्य । संस्कारनाशकत्वाभावादिति, समानप्रकारकत्वाभावादिति भावः । **कालस्य रोगस्य वेति** । अन्यथा उक्तसमूहावलम्बनसंस्कारस्यानाशप्रसङ्गादिति भावः । नचेष्टापत्तिः जन्यभावत्वेन विनाशित्वनियमात् । ननु कालादेः कालत्वादिना नाशकत्वे संस्कारमात्रस्य क्षणिकत्वापत्तिस्तद्व्यक्तित्वेन तथात्वे गौरवमत आह—**चरमफलस्य वेति** । चरमफले वैजात्यं कल्पयित्वा

१ स्मरणे. २ तथाच स्मृतित्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानत्वावच्छिन्नं कारणमिति कार्यकारणभावः. ३ स्मृतित्वावच्छिन्नंप्रति ज्ञानत्वावच्छिन्नं कारणमिति कार्यकारणभावास्वीकारे. ४ स्मृतिं प्रति ज्ञानं कारणमिति मते.

कत्वं वाच्यम् । तथाच न क्रमिकस्मरणानुपपत्तिः । नच पुनः पुनः स्मरणाद् दृढतरसंस्कारानुपपत्तिरिति वाच्यम् । झटित्युद्बोधकसमवधानस्य दार्ढ्यपदार्थत्वात् । नच विनिगमनाविरहा[१]देव ज्ञानत्वेनापि जनकत्वं स्यादिति वाच्यम् । विशेष[२]धर्मेण व्यभिचाराज्ञाने सामान्य[३]धर्मेणान्यथासिद्धत्वात् कथमन्यथा दण्डस्य भ्रमिद्वारा द्रव्यत्वेन रूपेण न कारणत्वम् । नचान्तरालिकस्म[४]रणानां संस्कारनाशकत्वसंशयाद्व्यभिचारसंशय इति वाच्यम् । अनन्तसंस्कारतन्नाशकल्पनापेक्षया चरमस्मरणस्यैव संस्कारनाशकत्वकल्पनेन व्यभिचारसंशयाभावात् ॥

इति स्मृतिप्रक्रिया ॥ ५ ॥

दिनकरी ।

तेन रूपेण नाशकत्वं वाच्यमिति भावः । न क्रमिकेति न स्मरणोत्तरस्मरणमित्यर्थः । **दार्ढ्यपदार्थत्वादिति** । तथाच पुनःपुनः स्मरणान्न दृढतरसंस्कारोत्पत्तिः किंतु विद्यमानसंस्कारस्यैव पुनःपुनः स्मरणेन झटित्युद्बोधकसमवधानं जायते उद्बुद्धाच्च तस्मात् स्मरणान्तरमिति भावः । **व्यभिचारसंशय इति** । अनुभवत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारसंशय इत्यर्थः । तथाच न विशेषधर्मेण व्यभिचारज्ञानमिति भावः । **व्यभिचारसंशयाभावादिति** । सकृदनुभूतस्थले संस्कारनाशकचरमस्मृतेस्तदानीमभावेन संस्कारनाशाभावादनुभवत्वेन हेतुत्वेऽपि न व्यभिचारसंदेह इति भावः । यद्यप्यनन्तसंस्कारतन्नाशकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेन न दोषत्वम् अन्यथा विशिष्टज्ञानकल्पनागौरवभियानुमितिं प्रति विशिष्टज्ञानत्वेन हेतुताविलयप्रसङ्गात् तथापि ज्ञानत्वेन हेतुत्वे उपेक्षात्मकतत्तत्स्मृतिव्यक्तिभेदस्य कारणतावच्छेदककोटिनिवेशेन गौरवमनुभवत्वेन स्मृतिहेतुत्वे तु तत्तत्स्मृतिव्यक्तिभेदानिवेशे लाघवमिति लाघवज्ञानरूपोत्तेजकसत्त्वाद्व्यभिचारशङ्काऽकिंचित्करीत्यत्र तात्पर्यम् । **इति स्मरणनिरूपणम् ॥५॥**

---

१ स्मृतिंप्रति ज्ञानत्वावच्छिन्नं कारणं अनुभवत्वावच्छिन्नं वा कारणमित्यत्र विनिगमकाभावात्. २ अनुभवत्वेन. ३ ज्ञानत्वेन. ४ अवान्तरस्मरणानाम्.

मनोनिरूपणम् ६

साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते।
अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहोच्यते॥ ८५॥

इदानीं क्रमप्राप्तं मनो निरूपयितुमाह—**साक्षात्कार इति**। एतेन मनसि प्रमाणं दर्शितम्। तथाहि सुखसाक्षात्कारः सकरणकः जन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषसाक्षात्कारवदित्यनुमानेन मनसः करणत्वसिद्धिः। नचैवं दुःखादि साक्षात्काराणामपि करणान्तराणि स्युरिति वाच्यम्। लाघवादेकस्यैव सकलसाक्षात्कारकरणतया सिद्धेः एवं सुखादीनामसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया मनसः सिद्धिर्बोद्धव्या। तत्र मनसोऽणुत्वे प्रमाणमाह—**अयौगपद्यादिति**। ज्ञानानां चाक्षुषरासनादीनां[1]मयौगपद्यमेककालोत्पत्तिर्नास्तीत्यनुभवसिद्धम्। तत्र नानेन्द्रियाणां सत्यपि विषयसन्निधाने यत्संबन्धा[2]देकेन्द्रियेण ज्ञानं जन्यते यद[3]संबन्धाच्च पैरै[4]र्ज्ञानं नोत्पाद्यते तन्मनसो विभुत्वे चासंनिधानं न संभवतीति न विभु मनः। नच तदानीमदृष्टविशेषोद्बोधकविलम्बादेव तज्ज्ञानविलम्ब इति वाच्यम्। तथा सति चक्षुरादीनामप्यकल्पनापत्तेः। नच दीर्घशष्कुलीभक्षणादौ नानावधानभाजां च कथमेकदानेकेन्द्रियजन्यज्ञानमिति वाच्यम्। म-

दिनकरी।

जन्यसाक्षात्कारत्वादिति। ईश्वरीयसाक्षात्कारे व्यभिचारवारणाय जन्येति। नन्वतिलाघवात्त्वगिन्द्रियस्य प्राणस्य वा करणत्वमस्त्वत आह—**एवमिति**। **असमवायिकारणसंयोगाश्रयतयेति**। भावकार्यस्य सा समवायिकारणकत्वनियमादिति भावः। **तन्मनसो विभुत्वे चेति**। तदसंनिधानं मनसो विभुत्वे न संभवतीत्यर्थः। **तथा सतीति**। दृष्टसामग्रीसत्त्वेऽप्यदृष्टविलम्बात्कार्यविलम्बाङ्गीकार इत्यर्थः। **चक्षुरादीनामपीति**। चाक्षुषतद्विरहयोरदृष्टतद्विरहाभ्यामुपपत्तेरिति भावः।

---

१ आदिना त्वाचादिपरिग्रहः. २ यस्य मनसः संबन्धात्. ३ यस्य मनसः असंबन्धात्. ४ अन्येन्द्रियैः.

नसोऽतिलाघवाद् झटिति नानेन्द्रियसंबन्धान्नानाज्ञानोत्पत्तेः उत्पलशतपत्रभेदादिव यौगपद्यप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात् । नच मनसः सङ्कोचविकासशालित्वादुभयोपपत्तिरिति वाच्यम् । नानावयवतन्नाशादिकल्पने गौरवाल्लाघवान्निरवयवस्याणुरूपस्यैव मनसः कल्पनादिति संक्षेपः ॥ इति द्रव्यपदार्थो व्याख्यातः ॥

दिनकरी ।

भ्रान्तत्वादिति । अव्यवहितकालोत्पत्तिकत्वस्य दोषत्वादिति भावः । **उभयोपपत्तिरिति ।** मनसः संकोचे एकेन्द्रियमात्रसंबन्धादेकमेव ज्ञानं विकासे तु नानेन्द्रियैर्मनसः संबन्धाद्युगपन्नानाज्ञानानामुपपत्तिरिति भावः । यद्यपि नानेन्द्रियैर्मनःसंनिकर्षकाले चाक्षुषाद्युत्पत्तिकाले रासनाद्यनुत्पादस्य रासनादिकं प्रति चाक्षुषसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेनैवोपपत्तेर्मनसो विभुत्वेऽपि बाधकाभावस्तथापि तथा प्रतिबन्धकत्वे गौरवमित्यभिप्रायः । नच त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानमात्रहेतुत्वाच्चाक्षुषसामग्रीकाले स्पार्शनसामग्र्या नियमतः सत्त्वात्स्पार्शनापत्तिर्मनसोऽणुत्वपक्षेऽपि दुर्वारैवेति वाच्यम् । अनन्यगत्या स्पार्शनं प्रति चाक्षुषादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्वीकारादेवमपि रासनादिप्रत्यक्षे चाक्षुषादिसामग्रीप्रतिबन्धकत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवस्याणुत्वपक्षे निष्प्रत्यूहत्वात्। यद्वा ज्ञानसामान्यं प्रति त्वङ्मनःसंयोगस्याहेतुत्वमित्यभिप्रायः । अतएव तदसंबन्धात्त्वगादिभिः परैर्ज्ञानं नोत्पाद्यते इति उक्तं प्राक् । यथाच त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानसामान्यं प्रत्यजनकत्वेऽपि सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पादनिर्वाहस्तथोपपादितमधस्तात् । एवं मनसो विभुत्वे आत्ममनःसंयोगानुपपत्तिरात्ममनसोः कर्माभावेन कर्मजन्यसंयोगस्य विभुत्ववादिमतेऽसंभवादजन्यसंयोगे मानाभावात् । यदपि भौतिका एव परमाणवो मनांसि अनन्तधर्मिणामतिरिक्तायाश्च जातेः कल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तानामेव धर्मिणां तद्रूपेण हेतुत्वस्य युक्तत्वात् नियमस्त्वदृष्टोपग्रहादिति नव्यैरुक्तं तदपि न । यत्संयोगव्यतिरेकात् सुषुप्तिकाले कार्यानुत्पादस्तस्य मनसोऽवश्यमङ्गीकरणीयत्वात् । नच कालविशेषस्य प्रतिबन्धकत्वादेव सुषुप्तिकाले कार्यानुत्पाद इति

गुणनिरूपणम् ७

अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः।

द्रव्यं निरूप्य[1] गुणान् निरूपयति—अथेत्यादिना॥ गुणत्वजातौ किं मानमिति चेत् द्रव्यकर्मभिन्ने सामान्यवति या कारणता सा किंचिद्धर्मावच्छिन्ना निरवच्छिन्नकारणताया असंभवात्। नहि रूपत्वादिकं सत्ता वा तत्रावच्छेदिका न्यूनाधिकदेशवृत्तित्वादतश्चतुर्विंशत्यनुगतं किंचिद्वाच्यं तदेव गुणत्वमिति। द्रव्याश्रिता इति।

दिनकरी।

वाच्यम्। अनन्तानां कालविशेषाणां प्रतिबन्धकत्वे गौरवात्। नचोदासीनमनःसंयोगस्य सुषुप्तिप्राक्काले सत्वादापत्तिस्तदवस्थैवेत्यदृष्टविशेषाकृष्टं मन एव ज्ञानादिहेतुत्वेन वक्तव्यं तदपेक्षया चादृष्टविशेषाकृष्टभौतिकपरमाणूनामेव तद्धेतुत्वमुचितमिति वाच्यम्। तस्य भौतिकत्वे पृथिवीत्वं जलत्वादिकं वेत्यत्र विनिगमकाभावादुभयकल्पने च जातिसाङ्कर्यं तदेतदभिप्रेत्योक्तं—**संक्षेप इति**। इति द्रव्यपदार्थव्याख्यानम्।

अवसरसङ्गतिमभिप्रेत्याह—**द्रव्यं निरूप्येति**। तस्मिन्निरूपिते प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्तेरिति भावः। इति चेदिदमिति पाठः। ननु रूपत्वस्य सत्ताया वा गुणनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—**नहीति**। रूपत्वादीत्यादिना रसत्वादिपरिग्रहः। यद्यपि गुणत्वजातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रूपादिषु संयुक्तसमवेतसमवायेन गुणत्वप्रत्यक्षसंभवात्तथाप्यतीन्द्रियरूपादौ तत्प्रत्यक्षासंभवेन तत्साधारण्यं गुणत्वस्य न घटत इत्यनुमानं प्रदर्शितम्। नच रूपत्वादिना साङ्कर्यभियातीन्द्रियरूपादौ गुणत्वसिद्धिः गुरुत्वादौ तु धर्मिग्राहकमानेन तत्सिद्धिरित्यनुमानप्रदर्शनं व्यर्थमिति वाच्यं रूपादावप्यापामरसाधारणगुण इति प्रत्यक्षस्याप्रसिद्धेः। इदमत्र बोध्यम्। सकलगुणसाधारणी एका कारणता नास्त्येवेति कथं तदवच्छेदकतया गुणत्वजातिसिद्धिः। नच चतुर्विंशतिगुणेषु प्रत्येकं याः

---

१ द्रव्यनिरूपणोत्तरकालीनद्रव्यनिरूपणसमानकर्तृकगुणकर्मकनिरूपणानुकूलकृतिमान् ग्रन्थकार इति वाक्यार्थः.

यद्यपि द्रव्याश्रितत्वं न लक्षणं कर्मादावतिव्याप्तेः तथापि द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थः । भवति हि गुणत्वं द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं तद्वत्ता च गुणानामिति । द्रव्यत्वं कर्मत्वं वा न द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं गगनादौ द्रव्यकर्मणोरभावात् द्रव्यत्वत्वं सामान्यत्वादिकं वा न जातिरिति तद्व्युदासः । निर्गुणा इति । यद्यपि निर्गुणत्वं कर्मादावपि तथापि सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सति निर्गुणत्वं बोध्यम् । जात्यादीनां न सामान्यवत्त्वं कर्मणो न कर्मान्यत्वं द्रव्यस्य न निर्गुणत्वमिति तत्र नातिव्याप्तिः । निष्क्रिया इति स्वरूपकथनं नतु लक्षणं गगनादावतिव्याप्तेः ।

दिनकरी ।

कारणतास्तासामिव पक्षतया तादृशसकलकारणतावच्छेदकतया गुणत्वजातिसिद्धिरिति वाच्यम् । तथा सति द्रव्यकर्मरूपभिन्नसामान्यवति या कारणता सा किंचिद्धर्मावच्छिन्नेत्यनुमानेन रूपभिन्नत्रयोविंशतिगुणसाधारणवैजात्यस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् पारिमाण्डल्यस्य क्वाप्यकारणतया गुणत्वस्याप्यतिप्रसक्ततयानवच्छेदकत्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः । **कर्मादावतिव्याप्तेरिति** । आदिना सामान्यपरिग्रहः । लक्ष्ये लक्षणसत्त्वं प्रतिपादयति—**भवति हीति** । द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकेत्यस्य फलमाह—**द्रव्यत्वमिति** । जातिपदस्य कृत्यमाह—**द्रव्यत्वत्वमिति** । सत्तारूपजातिमादाय द्रव्यादावतिव्याप्तिवारणाय—**सत्ताभिन्नेति** । तथापि सामान्यवत्त्वेसतीति सत्यन्तयोर्विशेष्यस्य च फलमाह—**जात्यादीनामिति** । तत्र तेषु । **गगनादावतिव्याप्तेरिति** । आदिना कालादिपरिग्रहः । यथाश्रुते चैतत् सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सति कर्मवदवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वेऽतिव्याप्तेरभावात् । वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीय इति पाठः । वेगपदस्य भावनान्यसंस्कारपरत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणं वेगाश्चेत्यत्र चकारेणानुक्तसमुच्चायकेन गुरुत्वस्यापि संग्रहात् । ननु मूर्तगुणत्वं मूर्तवृत्तिगुणत्वं तच्च संख्यादावतिव्याप्तमत

१ द्रव्यत्वाधिकरणं गगनं तद्वृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य द्रव्यत्वे कर्मत्वे वाऽभावादिति भावः.

रूपं रसः स्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम् ॥ ८६ ॥
द्रवत्वं स्नेहवेगाश्च मता मूर्तगुणा अमी ।
धर्माधर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च ॥ ८७ ॥
एतेऽमूर्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्तिताः ।

रूपमिति । वेगा इति । वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीयः । **मूर्तगुणा इति ।** अमूर्तेषु न वर्तन्त इत्यर्थः । लक्षणं तु तावदन्यान्यत्वमेवमग्रेऽपि ॥ **अमूर्तगुणा इति ।** मूर्तेषु न वर्तन्त इत्यर्थः ॥

दिनकरी ।

आह—**अमूर्तेष्विति ।** तथा चामूर्तावृत्तिगुणत्वं प्रदर्शितगुणानां साधर्म्यमित्यर्थः । नचैतदपि मूर्तमात्रवृत्तिसंख्यायामतिव्याप्तमिति वाच्यम् । अमूर्तगुणवृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वस्य मूर्तत्वव्याप्यतावच्छेदकगुणवृत्तिजातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् । अत्र चाद्ये शून्यान्तेन संख्यादेर्बुद्ध्यादेश्च व्युदासः । वेगस्थितिस्थापकोपसंग्रहाय संस्कारत्वान्येति द्वितीयेऽवच्छेदकान्तेन संख्यात्वादेर्वृत्तित्वान्तेन कर्मत्वादेर्व्युदासः । मूले एतेऽमूर्तगुणा इत्यत्राकारप्रश्लेषो बोध्यः । ननु धर्मेत्यादिमूलेनैतेषाममूर्तवृत्तिगुणत्वं साधर्म्यमुक्तम् तत्संख्यादावतिव्याप्तमत आह—**मूर्तेष्विति ।** मूर्तावृत्तिगुणत्वमेव तेषां साधर्म्यमित्यर्थः । नच तथाप्यमूर्तमात्रवृत्तिसंख्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । मूर्तगुणवृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वस्य मूर्तत्वाभावव्याप्यतावच्छेदकपरिमाणावृत्तिजातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् । आद्ये शून्यान्तेन संख्यादिरूपादिव्युदासः सत्तामादायासंभववारणाय **गुणत्वव्याप्येति ।** कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यीभूतगुणत्वस्य निवेशः । द्वितीये परममहत्त्वत्वजातिमादायातिव्याप्तिवारणाय **परिमाणावृत्तीति ।** ननूभयेषां गुणा इति मूलेन संख्यादिपञ्चानामुभयवृत्तिगुणत्वं साधर्म्यमुक्तम् तच्च रूपादावतिव्याप्तमत उभयपदं मूर्तामूर्तपरतया व्याचष्टे—

१ रूपादीनाम्. २ मूर्तत्वाभाववदवृत्तितावच्छेदकमित्यर्थः.

संख्यादयो विभागान्ता उभयेषां गुणा मताः ॥ ८८ ॥
संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिकास्तथा ।
द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः ॥ ८९ ॥
अतः शेषगुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः ।
बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ॥ ९० ॥

उभयेषामिति । मूर्तामूर्तगुणा इत्यर्थः ॥ **अनेकाश्रिता इति** । संयोगविभागद्वित्वादीनि द्विवृत्तीनि त्रित्वचतुष्ट्वादिकं त्रिचतुरादिवृत्तीति बोध्यम् । **अत इति** । रूपरसगन्धस्पर्शैकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दा इत्यर्थः । **बुद्ध्यादीति** । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना इत्यर्थः । **स्पर्शान्ताः** रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः । **द्रवो** द्रवत्वम् । **वैशेषिकाः** विशेषा एव वैशेषिकाः स्वार्थे ठक्[1] । विशेषगुणा इत्यर्थः ॥

दिनकरी ।

मूर्तामूर्तेति । नच मूर्तमात्रवृत्तिसंख्यादावव्याप्तमिति वाच्यम् । कालवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य द्रव्यत्वसमव्यापकतावच्छेदकजातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् । नन्वनेकाश्रितत्वं संयोगादावव्याप्तमनेकपदस्य बहुत्वविशिष्टे शक्तत्वादत आह—**संयोगेति** । तथा चैकत्वभिन्नसंख्याविशिष्टवाचकत्वमनेकपदस्येति न तत्राव्याप्तिरिति भावः । स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावसमानाधिकरणगुणत्वस्य विवक्षितत्वान्न तत्राव्याप्तिरित्यपि केचित् । एकैकवृत्तय इति मूलस्य स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वका इत्यर्थः । यद्वा स्वाश्रयान्योन्याभावव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगिन[2] इत्यर्थः । **स्वार्थे ठगिति** । विनयादिभ्यः स्वार्थे ठग्विधानाद्विशेषशब्दस्य तदन्तर्गतत्वाद्विनयादेराकृतिगणत्वादिति भावः । **विशेषगुणा इत्यर्थ इति** । विशेषगुणत्वं च

---

१ ठस्य इक इति वैशेषिक इति निष्पन्नम्. २ स्वंरूपं स्वाश्रयः घटः तत्प्रतियोगिकोन्योन्याभावः रूपवान्नेति तद्व्यापको सोऽभावः रूपाभावः तत्प्रतियोगित्वं रूपे इति लक्षणसमन्वयः.

अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः।
संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवोऽसांसिद्धिकस्तथा ॥ ९१ ॥

संख्येति। संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वानी-

दिनकरी।

भावनान्यो यो वायुवृत्तिवृत्तिस्पर्शावृत्तिधर्मसमवायी तदन्यत्वे सति गुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्वान्यगुणत्वम्। अत्र जात्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम्। गुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्वयोर्वारणाय गुरुत्वेत्यादि। सांसिद्धिकद्रवत्वसंग्रहायान्येति। संयोगादिवारणाय सत्यन्तम्। भावनायामव्याप्तिवारणायाद्यमन्यान्तं सत्यन्तघटकसमवायिविशेषणम्। सत्तादिकमादायासंभववारणाय स्पर्शसंग्रहाय च स्पर्शावृत्तीति ॥ संख्या आदिर्यस्यापरत्वमन्ते यस्येति व्युत्पत्त्या परिमाणपरत्वयोरेव ग्रहणमिति भ्रमवारणायादिपदग्राह्यगुणान् विशिष्य दर्शयति—**संख्यापरिमाणेत्यादिना।** गुरुत्ववेगावित्यत्र मूले वेगपदं भावनातिरिक्तसंस्कारपरं तेन स्थितिस्थापकस्यापि परिग्रहः। **मूले सामान्यगुणा इति।** तत्त्वं च रूपस्पर्शान्यत्वे सति द्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्यतावच्छेदकसंयोगविभागवेगद्रवत्वावृत्तिजातिशून्यगुणत्वं द्रव्यविभाजकतावच्छेदकं पृथिवीत्वादि तद्व्याप्यतावच्छेदकं च गन्धत्वादि तच्छून्यत्वस्य संख्यादौ सत्वाल्लक्षणसमन्वयः। अत्र जलीयशुक्लरूपे वायोरनुष्णाशीतस्पर्शे च पृथिव्यादिशुक्लरूपस्पर्शव्यावृत्तजातिविशेषे मानाभावाच्छुक्लरूपानुष्णाशीतस्पर्शयोरतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्। शब्दविशेषजनकतावच्छेदकजात्यवच्छिन्नकठिनावयवद्वयविभागे तेजोवेगातिशयेऽत्यन्ताग्निसंयोगनाश्यतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नघृतादिवृत्तिद्रवत्वे चाव्याप्तिवारणायावृत्त्यन्तं जातिविशेषणम्। कर्मादौ तद्वारणाय विशेष्यम्। पृथिवीत्वादिव्याप्यतावच्छेदकतत्तत्संख्यात्वादिशून्यत्वस्य तत्तत्संख्यायामभावादव्याप्तिवारणाय जातिपदं द्रव्यविभाजकतावच्छेदकरूपोपाधेश्च व्यापकत्वं तत्तद्व्य-

---

१ सामान्यगुणत्वं च.

गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकीर्तिताः।
संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च ॥ ९२ ॥
एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अथ स्पर्शान्तशब्दकाः।
बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्या गुरुत्वादृष्टभावनाः ॥ ९३ ॥
अतीन्द्रिया विभूनां तु ये स्युर्वैशेषिका[1] गुणाः।
अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्तिताः ॥ ९४ ॥

त्यर्थः। द्वीन्द्रियेति। चक्षुषा त्वचापि ग्रहणयोग्यत्वात् बाह्येति। रूपादीनां चक्षुरादिग्राह्यत्वात्। विभूनामिति। बुद्धिसुखदुःखे-

दिनकरी।

क्तित्वेन विवक्षितं नतु तादृशोपाधित्वेन अन्यथा संख्यात्वादेरपि तादृशजातित्वादसंभवापत्तेरिति ॥ संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव चेत्यत्र मूले स्नेहपदं वेगस्याप्युपलक्षकम्। स्थितिस्थापकस्य त्वतीन्द्रियत्वं वक्ष्यते। ननु द्वीन्द्रियग्राह्यत्वं रूपादावतिव्याप्तं तेषां मनसापि ग्रहणात् बाह्येन्द्रियद्वयग्राह्यत्वमपि तत्रैवातिव्याप्तम् रूपादीनां चक्षुर्द्वयादिना ग्रहणादतीन्द्रियसंख्यादावव्याप्तं च तत्रेन्द्रियग्राह्यत्वस्यैवाभावादत आह— **चक्षुषा त्वचापीति**। चक्षुस्त्वगुभयग्रहणयोग्यत्वं तदर्थः। चक्षुस्त्वगुभयग्राह्यभावनावृत्त्यन्यधर्मसमवायिगुणत्वमिति तु निष्कर्षः। संस्कारत्वादिकमादाय भावनायामतिव्याप्तिवारणाय भावनावृत्त्यन्येति कर्मादौ तद्वारणाय गुणत्वस्य निवेशः ॥ ननु बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यत्वं संख्यादावतिव्याप्तं तेषामुभयग्राह्यत्वेऽप्येकग्राह्यत्वानपायादव्याप्तं चातीन्द्रियरूपादौ तेषामिन्द्रियग्राह्यत्वस्यैवाभावादत आह—**रूपादीनामिति**। **चक्षुरादीति**। चक्षुरादिनैवेत्यर्थः। तथाचैकैकमात्रग्राह्यत्वस्य विवक्षितत्वात् संख्यादौ नातिव्याप्तिः। **ग्राह्यत्वात्** ग्रहणयोग्यत्वात्। तेन नातीन्द्रियरूपादावव्याप्तिः। तथाच चक्षुस्त्वगुभयाग्राह्यबहिरिन्द्रियग्राह्यगुणसमवेतजातिमत्त्वमेतेषां लक्षणमिति भावः। नच त्रसरेणुनिष्ठापकर्षस्य

१ विशेषा एव वैशेषिकाः स्वार्थे ठक्.

अपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वं च तथाविधम् ।
स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकम् ॥ ९८ ॥

च्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दा इत्यर्थः । **कारणगुणेन** कार्ये ये गुणा उत्पाद्यन्ते ते कारणगुणपूर्वका रूपादयो वक्ष्यन्ते बुद्ध्यादयस्तु न तादृशा आत्मादेः कारणाभावात् । **अपाकजास्त्विति** । पाकजरूपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वाभावादपाकजा इत्युक्तम् । **तथावि-**

दिनकरी ।

चक्षुरिन्द्रियेणैव ग्रहणात् तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं परिमाणान्यत्वेनापि गुणस्य विशेषणीयत्वात् । मूले गुरुत्वादृष्टभावनेत्यत्र भावनापदं वेगभिन्नसंस्कारपरं तेन स्थितिस्थापकस्यापि संग्रहः । नचातीन्द्रियत्वमिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयत्वं यदि तदा गुरुत्वादावसंभवस्तेषामलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वात् । लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वविवक्षणे चातीन्द्रियरूपादावतिव्याप्तिरिति वाच्यं लौकिकसाक्षात्कारविषयगुणत्वन्यूनवृत्तिसंस्कारत्वान्यधर्मसमवाय्यन्यगुणत्वस्य विवक्षितत्वात् सत्तादिकमादायासंभववारणाय गुणत्वन्यूनवृत्तीति । भावनास्थितिस्थापकयोरव्याप्तिवारणाय संस्कारत्वान्येति । जात्यादावतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम् । मूलेऽकारणगुणोत्पन्ना इत्यत्र न कारणमकारणं तस्य गुणा इति भ्रमनिराकरणायाह मुक्तावल्यां **कारणगुणेनेति** । समवायिकारणसमवेतगुणेनेत्यर्थः । अत्र कारणत्वमविवक्षितं समवायित्वमात्रं बोध्यम् । **न तादृशा इति ।** तथा च कारणगुणैरुत्पन्नाः कारणगुणोत्पन्नाः न कारणगुणोत्पन्ना अकारणगुणोत्पन्ना इति विग्रहेण स्वाश्रयसमवायिसमवेतगुणजन्यत्वं कारणगुणोत्पन्नत्वं तादृशगुणाजन्यत्वमकारणगुणपूर्वकत्वमिति भावः । यद्यपीदं नित्यरूपे जन्येऽपि च पाकजादौ अवयवावयविनोर्द्वित्वद्विपृथक्त्वातिरिक्तद्वित्वपृथक्त्वादौ कर्मजन्यसंयोगविभागेषु पाकजद्रवत्वे चातिव्याप्तं तथाप्यकारणगुणोत्पन्नमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं विवक्षितमित्यदोषः । अकारणगुणोत्पन्नमात्रवृत्तित्वं च निरुक्तकारणगुणोत्पन्नावृत्तित्वम् रूपनिष्ठपाकजन्यतावच्छेदकवैजात्यं संयोगविभागवे-

स्थितिस्थापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः ।
संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्मजाः ॥ ९६ ॥
स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्त्वं स्नेहशब्दके ।
भवेदसमवायित्वमथ वैशेषिके गुणे ॥ ९७ ॥

धर्मपाकजम् । तथैकत्वमपि बोध्यम् । **संयोगश्चेति** । कर्मजन्यत्वं यद्यपि न साधर्म्यं घटादावतिव्याप्तेः । संयोगजसंयोगेऽव्याप्तेश्च त-

दिनकरी ।

गनिष्ठकर्मजन्यतावच्छेदकवैजात्यमणुपरिमाणनिष्ठवैजात्यं परममहत्त्वत्वं चादायातिव्याप्तिवारणाय गुणत्वसाक्षाद्व्याप्येति । संस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्याव्याप्यत्वे सति गुणत्वव्याप्यत्वं तदर्थः । अन्यथा भावनात्वस्य गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वाभावाद्भावनायामव्याप्तिप्रसङ्गात् । इत्थमपि परत्वापरत्वयोरतिव्याप्तिरवशिष्यते सापि परत्वापरत्वावृत्तित्वेन जातेर्विशेषणीयत्वान्निरसनीयेति ध्येयम् । **मूले स्युः कारणगुणोद्भवा इति ।** कारणगुणोत्पन्नत्वं च न पूर्वोक्तं स्वाश्रयसमवायिसमवेतगुणजन्यत्वं हस्तपुस्तकसंयोगविभागादिजन्यकायपुस्तकसंयोगविभागादावतिव्याप्तेः । नच स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतगुणजन्यत्वं तत् हस्तपुस्तकसंयोगादिश्च न स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेत इति वाच्यम् । तथाप्यवयवावयविनोरेकत्वाभ्यां जनितेऽवयवावयविद्वित्वादावतिव्याप्तेः तथापि स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतस्वसजातीयगुणजन्यत्वं तत् अवयवैकत्वादेरवयवावयविद्वित्वसजातीयत्वाभावेन तत्रातिव्याप्त्यभावात् नच संख्यात्वेन तयोः साजात्यमस्तीति न दोषतादवस्थ्यं गुणत्वव्याप्यव्याप्यजात्या साजात्यस्य विवक्षितत्वात् अवयवावयविरूपादीनां नीलत्वादिना साजात्यसत्त्वान्नासंभवः। ननु तथापि नित्यरूपे संख्याप्रचयजन्यपरिमाणे कर्मजवेगे चाव्याप्तिरिति चेन्न स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतस्वसजातीयगुणजन्यवृत्तिजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् नित्यरूपादौ तादृशरूपत्वादिकमादाय लक्षणसमन्वयात् । अत्र च संख्यात्वपृथक्त्वत्वातिरिक्तत्वेन भावनावृत्त्यन्य-

१ तत्र कर्मजन्यत्वस्यासत्वात्.

आत्मनः स्यान्निमित्तत्वमुष्णस्पर्शगुरुत्वयोः ।
वेगेऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तथा ॥ ९८ ॥
द्विधैव कारणत्वं स्यादथ प्रादेशिको भवेत् ।
वैशेषिको विभुगुणः संयोगादिद्वयं तथा ॥ ९९ ॥

थापि कर्मजन्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं बोध्यम् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । पृथक्त्वमित्यत्र त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकमन्वयादेकत्वं पृथक्त्वं च ग्राह्यम् । पृथक्त्वपदेन चैकपृथक्त्वम् भवेदसमवायित्वमिति घटादिरूपरसगन्धस्पर्शाः कपालादिरूपरसगन्धस्पर्शेभ्यो भवन्ति एवं कपालादिपरिमाणादीनां घटादिपरिमाणाद्यसमवायिकारणत्वं शब्दस्यापि द्वीतीयशब्दं प्रति एवं स्थितिस्थापकैकपृथक्त्वयोरपि ज्ञेयम् । बुद्ध्यादीनामिच्छादिनिमित्तत्वादिति भावः । **द्विधैवेति** । असमवा-

दिनकरी ।

त्वेन तादृशजातिर्विशेषणीया तेन तादृशसंख्यात्वं पृथक्त्वं चादाय द्वित्वद्विपृथक्त्वादौ नातिव्याप्तिः नवाऽवयववेगजन्यावयविवेगवृत्तिसत्तागुणत्वसंस्कारत्वमादाय भावनायामतिव्याप्तिः । नचैवं जातिघटितलक्षणे तादृशरूपत्वादिजातिमादाय पाकजरूपादावतिव्याप्तिरिति वाच्यं तादृशजातिमत्त्वे सत्यपाकजत्वस्य विवक्षितत्वादिति सर्वं चतुरस्रम् । लक्ष्यतावच्छेदकेऽपाकजत्वविशेषणस्य प्रयोजनमाह—**मुक्तावल्यां पाकजरूपादीनामिति** । कारणगुणपूर्वकत्वाभावात्कारणगुणपूर्वकत्वव्यवहाराभावात् । अत्र पाकजरूपरसगन्धस्पर्शपाकजद्रवत्वद्वित्वादिद्विपृथक्त्वादिसंयोगविभागपरत्वापरत्वानां न कारणगुणपूर्वकत्वं नवा अकारणगुणपूर्वकत्वं साधर्म्यमिति ध्येयम् । **एवमन्यत्रापीति** । अथ प्रादेशिक इत्यादिमूलेन संयोगादिद्वयविभुविशेषगुणानामव्याप्यवृत्तित्वं साधर्म्यं प्रदर्शनीयं तत्रापि यथाश्रुते कर्मादावतिव्याप्तेरीश्वरज्ञानादावव्याप्तेश्चाव्याप्यवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं बोध्यमित्यर्थः । मूले **एकपृथक्त्वं स्नेहशब्दक** इत्यत्रैकत्वमेकपृथक्त्वं चेत्यर्थो बोध्यः । वैशेषिके

१ वृत्तित्वान्तानुक्तौ रूपादावतिव्याप्तिः । घटवारणार्थं गुणत्वव्याप्येति.

यिकारणत्वं निमित्तकारणत्वं च तथा हि उष्णस्पर्श उष्णस्पर्शस्यासमवायिकारणं पाकजे निमित्तम् । गुरुत्वं गुरुत्वपतनयोरसमवायिकारणमभिघाते निमित्तम् । वेगो वेगस्पन्दयोरसमवायी अभिघाते निमित्तम् । द्रवत्वं द्रवत्वस्पन्दयोरसमवायि संग्रहे निमित्तं भेरीदण्डसंयोगः शब्दे निमित्तं भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायी वंशदलद्वयविभागः शब्दे निमित्तं वंशदलाकाशविभागोऽसमवायीति ॥ **प्रादेशिकः** अव्याप्यवृत्ति[1] ॥ **चक्षुरिति** । रूपत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा रूपशब्दोल्लेखनी प्रतीतिर्नास्तीति चेन्मास्तु रूपशब्दप्रयोगः तथापि नीलपीतादिष्वनुगतजातिविशेषोऽनुभवसिद्ध एव रूपशब्दाप्रयोगेऽपि नीलो वर्णः पीतो वर्ण इति वर्णविशेषोल्लेखनी प्रतीतिरस्त्येव । एवं नीलत्वादिकमपि प्रत्यक्षसिद्धम् नचैकैका एव नीलरूपादिव्यक्तय इत्येकव्यक्तिवृत्तित्वान्नीलत्वादिकं न जातिरिति वाच्यम् । नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रतीतेर्नीलादेरुत्पादविनाशशालितया ना-

दिनकरी ।

गुण इत्यत्रासन इत्यस्यान्वयः । **मुक्तावल्यामुष्णस्पर्श इति** । अवयवगत उष्णस्पर्श इत्यर्थः । उष्णस्पर्शस्य अवयविगतोष्णस्पर्शस्य । एवमग्रेऽपि । कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या च गुरुत्वस्यासमवायिकारणत्वमिति प्रदर्शनाय गुरुत्वपतनयोरित्युभयमुक्तम् । एवमग्रेऽपि । **संग्रहे** सक्त्वादिसंयोगविशेषे । भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायीति प्रथमान्तसंयोगपदघटितः पाठः । भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमाद्भेर्याकाशसंयोगस्य शब्दं प्रत्यसमवायिकारणत्वमावश्यकमिति भावः । यद्यपि भेरीदण्डसंयोगस्य शब्दे निमित्तत्वं नतु तत्र तस्यासमवायिकारणत्वं भेर्याकाशसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं न तु तत्र तस्य निमित्तत्वमित्येकव्यक्तेर्न द्विविधहेतुत्वं तथापि संयोगजातीयस्य द्विविधहेतुत्वमस्त्येवेति भावः । एवमग्रेऽपि । मूले संयोगादिद्वये तथेत्यनन्तरं द्विधैवेत्यस्य प्राक् परापरत्वद्वित्वादिद्विपृथक्त्वादिके पुनरिति पाठः क्वचित्पुस्तके प्रमादा-

१ स्वसामानाधिकरण्यस्वप्रतियोगित्वोभयसंबन्धेनाभावविशिष्टत्वं अव्याप्यवृत्तित्वं.

चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम्।

नात्वात् अन्यथा एकनीलनाशे जगदनीलतामापद्येत नच नील-समवायरक्तसमवाययोरेवोत्पादविनाशविषयकोऽसौ प्रत्यय इति वाच्यम्। प्रतीत्या समवायानुल्लेखात्। नच स एवायं नील इति प्रत्यक्षबलाल्लाघवाच्चैक्यमिति वाच्यम्। प्रत्यक्षस्य तज्जातीयविषयत्वात् सैवेयं गुर्जरीतिवत् लाघवं तु प्रत्यक्षबाधितम्। अन्य[1]था घटादीनामप्यैक्यप्रसङ्गात् उत्पादविनाशबुद्धेः समवायालम्बनत्वापत्तेरिति। एतेन रसादिकमपि व्याख्यातम्। चक्षुर्ग्राह्यमिति। चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुण[2]त्वमित्यर्थः। एवमग्रेऽपि। द्रव्यादेरिति। उपलम्भकमुपल-

दिनकरी।

दायातः परत्वादीनामकारणत्वेन द्विविधकारणत्वस्य तत्राभावात्। नच परत्वादीनामपि स्वध्वंसप्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वात् कथमकारणत्वमिति वाच्यं ध्वंसप्रत्यक्षातिरिक्तप्रत्यकारणत्वस्योक्तत्वात्। विस्तरस्त्वन्यत्रानुसन्धेयः। मुक्तावल्यामव्याप्यवृत्तिरित्यस्य दैशिकेत्यादिस्तेन रूपादौ नातिव्याप्तिः॥ नीलत्वादीत्यादिना रक्तत्वादिपरिग्रहः। अन्यथा नीलादीनामेकव्यक्तित्वे। ननु लाघवादेव नीलारुणादिव्यक्त्यैक्यं सेत्स्यतीत्यत आह— लाघवं त्विति। प्रत्यक्षबाधितमिति। नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रत्यक्षबाधितमित्यर्थः। अन्यथेति लाघवमात्रेण नीलारुणादीनामैक्याभ्युपगम इत्यर्थः। ननूत्पन्नो घटो विनष्टो घट इत्यादिप्रतीतेर्न घटादेरैक्यमित्यत आह—उत्पादेति। एतेन ईदृशजातिबाधकप्रमाणेन। रसादिकं रसत्वादिकम्। आदिना गन्धत्वादिपरिग्रहः। संयोगादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह—चक्षुर्ग्राह्यमितीति। चक्षुर्ग्राह्यमित्यस्येत्यर्थः। तेन चक्षुरिति प्राक् प्रतीकधारणेऽपि न पौनरुक्त्यम्। विशेषगुणत्वमिति। विलक्षणगुणत्वमित्यर्थः। वैलक्षण्यं च चक्षुर्भिन्नाग्राह्यत्वं नच तथापि प्रभाभित्तिसंयोगेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वस्य

---

१ प्रत्यक्षेण लाघवबाधानङ्गीकारे. २ चक्षुर्भिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयतानवच्छेदकचक्षुर्जन्यप्रत्यक्षविषयतावच्छेकदजातिमत्वेसति गुणत्वम्.

चक्षुषः सहकारी स्याच्छुक्लादिकमनेकधा ॥ १०० ॥

ब्धिकारणं इदमेव विवृणोति **चक्षुष इति**। द्रव्यगुणकर्मसामान्यानां चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपं कारणम्। **शुक्लादिकमनेकधेति**। तच्च रूपं शुक्लनीलपीतरक्तहरितकपिशकर्बुरादिभेदादनेकप्रकारकं भवति। ननु कथं कर्बुरमतिरिक्तं रूपं भवति इत्थं नीलपीताद्यवयवारब्धोऽवयवी न तावन्नीरूपोऽप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्। नापि व्याप्यवृत्तिनीलादिकं रूपमुत्पद्यते पीतावच्छेदेनापि नीलोपलब्धिप्रसङ्गात्[1] नाप्यव्याप्यवृत्तिनीलादिकमुत्पद्यते व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानामव्याप्यवृत्तित्वे विरोधात् तस्मान्नानाजातीयरूपैरवयविनि विजातीयं चित्रं रूपमारभ्यते अत[2] एवैकं चित्ररूपमित्यनुभवोऽपि नानारूपकल्पने गौरवात्। इत्थं च नीलादीनां पीताद्यारम्भे प्रतिबन्धकत्वकल्पनाद-

दिनकरी।

चक्षुर्मात्रगृहीतस्नेहविशेषेऽतिव्यात्यापत्त्या चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वस्य जातिविशेषणत्वं स्वीकृत्य चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमद्गुणत्वविवक्षणस्यावश्यकतया तेनैव प्रभाभित्तिसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणादिति। प्रभात्वमादाय प्रभायामतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम्। एवमग्रेऽपि। रसस्पर्शलक्षणेऽप्येषा रीतिर्बोध्येत्यर्थः। **अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गादिति**। द्रव्यचाक्षुषं प्रति समवायसंबन्धेनोद्भूतरूपस्य हेतुत्वादिति भावः। **व्याप्यवृत्तिजातीयेति**। व्याप्यवृत्तिवृत्तिजातिश्च सविषया वृत्तिर्बोध्या तेन व्याप्यवृत्तीश्वरज्ञानजातीयस्यास्मदादिज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः। **ननु** वृक्षाणां बहुत्वेऽप्येकं वनमितिवद्रूपसमुदायगतमेकत्वमादायैकं चित्रमित्यनुभवोपपत्तिरत आह—**नानेति**। **गौरवादिति** चित्रमिति प्रतीतिविषयताया अनेकत्र कल्पने गौरवादित्यर्थः। ननु चित्ररूपाधिकरणे घटादौ स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन कपालनीलादीनां कारणादीनां सत्त्वात्कथं तत्र न नीलाद्युत्पत्तिरित्यत आह—**इत्थंचेति**। उक्तलाघवेन चित्ररूपसिद्धौ चे-

---

१ पीतावच्छेदेन भवदुक्तदिशा नीलरूपसत्त्वादित्यादिः. २ चित्ररूपस्वीकारादेव.

वयविनि न पीताद्युत्पत्तिः। एतेन स्पर्शोऽपि व्याख्यातः। रसादिकमपि नाव्याप्यवृत्तिः किंतु नानाजातीयरसवदवयवैरारब्धे ऽवयविनि रसाभावेऽपि न क्षतिः [1]तत्र रसनयावयवरस एव गृह्यते रसनेन्द्रियादीनां द्रव्यग्रहे सामर्थ्याभावात् अवयविनो नीरसत्वेऽपि क्षतेरभावात्। [2]नव्यास्तु तत्राव्याप्यवृत्त्येव नानारूपं नीलादेः पीतादिप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात्। अत[3]एव "लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः। श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष

दिनकरी।

त्यर्थः। प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति। समवायेन नीलं प्रति स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन नीलातिरिक्तरूपत्वेन पीतरूपं प्रति पीतातिरिक्तरूपत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति रीत्या प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनादन्यथा नानाजातीयरूपवत्कपालारब्धे घटे नीलकपालाद्यवच्छेदेन पीतोत्पादापत्तेर्दुर्वारत्वादिति भावः। अत्र नव्याः—नानाजातीयरूपवत्कपालारब्धे घटे पीतकपालावच्छेदेन नीलापत्तिवारणाय न पूर्वोक्तः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः कल्प्यते किंत्ववच्छेदकतासंबन्धेन नीलादिकं प्रति समवायेन नीलादेः कारणत्वं कल्प्यते चित्ररूपाङ्गीकारे तु समवायेन नीलादिकं प्रति स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन नीलत्वादिना हेतुत्वस्य पूर्वोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य च कल्पनाद्गौरवमित्याहुस्तन्न अवच्छेदकतासंबन्धघटितोक्तकार्यकारणभावाङ्गीकारेऽप्यवच्छेदकतासंबन्धेन कपालादौ जायमानस्य नीलादेः समवायेन घटादाविव गगनादावप्युत्पत्तिवारणाय समवायेन नीलादिकं प्रति स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन नीलादेर्हेतुत्वस्य तवाप्यावश्यकत्वात्। किंच चित्रमिति प्रतीतिविषयताया अनेकत्र कल्पने गौरवमेकत्र कल्पने लाघवमिति लाघवानुरोधेनातिरिक्तचित्ररूपसिद्धौ पूर्वोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनागौरवस्य न दोषत्वं फलमुखत्वादित्यन्यत्र विस्तरः। स्पर्शोऽपि व्याख्यात इति।

---

१ नानाजातीयरसवदवयवैरारब्धेऽवयविनि. २ चित्ररूपानङ्गीकारमतमाह—नव्यास्त्विति. ३ रूपस्याव्याप्यवृत्तित्वादेव.

जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत् सहेतुकम् ।
रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ॥ १०१ ॥

उच्यते" इत्यादिशास्त्रमप्युपपद्यते । नच व्याप्याव्याप्यवृत्तिजातीयद्वयोर्विरोधः मानाभावात् । नच लाघवादेकं रूपं अनुभवविरोधात् । अन्यथा घटादेरपि लाघवादैक्यं स्यात् । एतेन स्पर्शादिकमपि व्याख्यातमिति वदन्ति ॥ **जलादीति** । जलपरमाणौ तेजःपरमाणौ च रूपं नित्यं पृथिवीपरमाणुरूपं तु न नित्यं तत्र[1] पाकेन रूपान्तरोत्पत्तेः । नहि घटस्य पाकानन्तरं तदवयवो[2]ऽपक्व उपलभ्यते, नहि रक्तकपालस्य कपालिका नीलावयवा भवति एवं क्रमेण परमाणावपि पाकसिद्धेः । अन्यत् जलतेजःपरमाणुरूपभिन्नं रूपं सहेतुकं जन्यम् । रसं निरूपयति—**रसस्त्विति** । सहकारीति । रास-

दिनकरी ।

कोमलकठिनस्पर्शवदवयवाभ्यामारब्धे घटादौ स्पर्शानङ्गीकारे घटस्य स्पार्शनापत्तिरित्यादिरीत्या चित्रस्पर्शोऽप्यावश्यक इति भावः । अवयविनो नीरसत्वेऽपि क्षतेरभावादिति । नच चित्रो रस इति प्रतीतिविषयतयातिरिक्तचित्रसिद्धिरिति वाच्यम् । तादृशप्रतीते[3]रवयवगतनानारसैरुपपत्तेरतिरिक्तचित्ररसतत्प्रागभावध्वंसादिकल्पने गौरवात् । नचैवं द्व्यणुकरसस्यायोग्यतया मधुरादिरसप्रतीतिनियामकत्वासंभवेनास्तु त्र्यणुके मधुरादिरसः चतुरणुकाद्यन्त्यावयविपर्यन्तं मधुरादिरसवत्त्वे मानाभावः त्र्यणुकगतमधुररसेनैव मधुरादिप्रत्ययोपपत्तेरिति वाच्यं समवायेन मधुररसं प्रति स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन मधुररसत्वेन हेतुतायास्त्र्यणुकगतमधुररसान्यथानुपपत्त्या क्लृप्ततया तादृशकारणबलाच्चतुरणुकादौ मधुरादिरसोत्पत्तेर्दुर्वारत्वात् । ननु घटावयवेऽप्यायातु पाको नतु परमाणावत आह—**नहि रक्तेति** । **न संयोगगत इति** । कठिनः संयोग इति प्रतीतिस्तु कठिनस्पर्शवद्द्रव्यप्रतियोगिकत्वमवगाहत

---

१ पृथ्वीपरमाणौ. २ घटावयवः. ३ चित्रो रस इति प्रतीतेः.

सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत्।
घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः ॥ १०२ ॥

सौरभश्चासौरभश्च स द्वेधा परिकीर्तितः।
स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः ॥ १०३ ॥

अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात्स त्रिविधो मतः।
काठिन्यादिक्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ १०४ ॥

एतेषां पाकजत्वं तु क्षितौ नान्यत्र कुत्र चित्।
तत्रापि परमाणौ स्यात्पाको वैशेषिके नये ॥ १०५ ॥

नज्ञाने रसः कारणमित्यर्थः। पूर्ववदिति। जलपरमाणौ रसो नित्यः अन्यः सर्वोऽपि रसोऽनित्य इत्यर्थः॥ गन्धं निरूपयति—**घ्राणग्राह्य इति।** उपकारक इति। घ्राणजन्यज्ञाने सहकारी स इत्यर्थः। सर्वोऽपि गन्धोऽनित्य एव। स्पर्शं निरूपयति स्पर्श इति। उपकारक इति। स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः। **अनुष्णाशीत इति।** पृथिव्यां वायौ च स्पर्शोऽनुष्णाशीतः जले शीतः तेजस्युष्णः कठिनसुकुमारस्पर्शौ पृथिव्यामेवेत्यर्थः। कठिनत्वादिकं तु न संयोगगतो जातिविशेषः चक्षुर्ग्राह्यत्वापत्तेः। **पूर्ववदिति।** जलतेजोवायुपरमाणुस्पर्शा नित्यास्तद्भिन्नास्त्वनित्या इत्यर्थः। एतेषां रूपरसगन्धस्पर्शानाम्। **नान्यत्रेति।** पृथिव्यां हि रूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिरग्निसंयोगादुपलभ्यते। नहि शतधापि ध्मायमाने जले रूपादिकं परिवर्तते नीरे सौरभमौष्ण्यं चान्वयव्यतिरेका[1]भ्यामौपाधिकमेवेति निर्णीयते पवनपृथिव्योः शीतस्पर्शादिवत्। तत्रापि पृथिवीष्वपि मध्ये परमाणावेव रूपादीनां पाक इति वैशे-

दिनकरी।

इति भावः। रूपादीनां पाक इति। रूपादीनां परावृत्तिरित्यर्थः।

---

१ पृथ्वीसत्वे सौरभभानं पृथ्व्यभावे सौरभभानाभाव इति अन्वयव्यतिरेकौ.

नैयायिकानां तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते।
गणनव्यवहारे तु हेतुः संख्याभिधीयते ॥ १०६ ॥

पिका वदन्ति तेषामयमाशयः अवयविनावष्टब्धेष्ववयवेषु पाको न संभवति परंतु वह्निसंयोगेनावयविषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगाद्व्यणुकादिक्रमेण पुनर्महावयविपर्यन्तमुत्पत्तिः तेजसामतिशयितवेगवशात्पूर्वव्यूहनाशो झटिति व्यूहा-

दिनकरी।

पाको न संभवतीति । रूपादिपरावृत्तिफलकस्तेजःसंयोगो न संभवतीत्यर्थः । रूपपरावृत्तिर्न संभवतीति यावत् । रूपादिनाशं प्रति साक्षात्परम्परासाधारणसर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य हेतुतयावयविनावष्टब्धेष्ववयवेषु सत्सु अवयविनि रूपादिनाशो न संभवति तद्धेतोः सर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्याभावादिति भावः। नच विद्यमानेऽपि घटादौ सर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगः कुतो नोत्पद्यते इति वाच्यम् । तथा सत्यारम्भकसंयोगावच्छेदेनावयविनि तेजःसंयोगोत्पादकाले तदवच्छेदेनावयवेष्वपि नोदनाभिघातयोरन्यतरस्योत्पादनियमेनावयवेषु विभागहेतुक्रियोत्पादेनारम्भकसंयोगनाशादवयविनाशापत्तेः । नचावयवेषु तेजोभिघातानन्तरं पञ्चमक्षण एवावयविनाशसंभवेन तत्पूर्वमवयविनि रूपादिनाशोत्पादाभ्युपगमे बाधकाभाव इति वाच्यम् । तत्र पूर्वावयविनाशावयव्यन्तरोत्पादयोरावश्यकत्वात् पूर्वावयविनि रूपादिपरावृत्तिजनकविजातीयतेजःसंयोगस्य मानाभावेनाकल्पनात् अवयविरूपनाशे आश्रयनाशस्य हेतुत्वात् पाकजन्यत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवादवयविनाशं विना पाकेनावयविरूपनाशासंभवादवयविनीलादाववयवनीलादेर्हेतुतायां व्यभिचारापत्त्या पाकेनावयविनि नीलाद्युत्पादासंभवाच्चेत्यभिमानः । **अवयविषु नष्टेष्विति** । घटाद्यारम्भककपालादिपरमाणुपर्यन्तेष्वग्निसंयोगेन पूर्वोक्तरीत्या घटादिद्व्यणुकपर्यन्तेषु नाशसंभवादिति भावः । स्वतन्त्रेषु कार्यद्रव्यध्वंसविशिष्टेषु । ननु तत्र संस्थानभेदादिः कथं न प्रतीयत इत्यत आह—**तेजसामिति** । व्यूहः सं-

न्तरोत्पत्तिश्चेति। अत्र द्व्यणुकादिविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पत्त्या रूपादिमद्भवतीति शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं क्षणप्रक्रिया तत्र विभागजविभागानङ्गीकारे नवक्षणा तदङ्गीकारे तु विभागः किंचित्सापेक्षो विभागं जनयेत् निरपेक्षस्य तत्त्वे कर्मत्वं स्यात् संयोगवि-

दिनकरी।

स्थानम्। वैशद्यमुत्पत्तिः। प्रक्रिया द्व्यणुकनाशादिरूपाद्युत्पत्तिक्षणनिरूपणं क्रियत इति शेषः। **विभागजविभागानङ्गीकार इति**। कारणाकारणविभागात् कार्याकार्यविभागवत्कारणमात्रविभागात् कारणाकारणविभागानङ्गीकार इत्यर्थः। द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकक्रियायास्तदनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागाजनकत्वनियमे मानाभावादिति भावः। अत्रच विभागग्रन्थे वक्ष्यमाणविकसत्कमलभङ्गप्रसङ्गभिया उक्तनियमाङ्गीकार आवश्यकः एवंच द्व्यणुकारम्भकपरमाणुक्रियया यत्र द्व्यणुकारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागो जनितस्तत्र तया तत्परमाणुक्रियया तत्परमाण्वाकाशादिसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागोत्पत्तिर्न संभवति। नच मास्तु तत्र परमाण्वाकाशविभागः का क्षतिरिति परमाणावुत्तरदेशसंयोगानुत्पत्त्या परमाणुगतक्रियानाशानुपपत्तेश्च। अतस्तादृशपरमाण्वाकाशविभागजनकः परमाण्वोर्विभागो वाच्य इत्यभिप्रायवानाह—**तदङ्गीकारे त्विति**। अनयोः पक्षयोः प्रथमपक्ष एव सम्यक् यदवच्छेदेन कमलारम्भकसंयोगस्तदवच्छेदेन क्रियानुत्पत्त्या च न विकसत्कमलभङ्गप्रसङ्ग इति ध्येयम्। **तत्त्वे** विभागजनकत्वे। कर्मत्वं कर्मलक्षणस्यातिव्याप्तिः। संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति सूत्रस्य संयोगस्य विभागस्य वानपेक्षं कारणं कर्मेति लक्षणद्वये तात्पर्यमित्यभिप्रायेण द्वितीयलक्षणस्य तत्रातिव्याप्त्यभिधानमिदम्। वस्तुतस्तु संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति सूत्रम्। तत्र संयोगस्यानपेक्षं कारणमित्युक्तौ कारणाकारणसंयोगेऽतिव्याप्तिस्तस्य कार्याकार्यसंयोगे किंचिदनपेक्ष्य कारणत्वात् एवं विभागस्यानपेक्षमित्युक्तौ कारणाकारणविभागेऽतिव्याप्तिरत उक्तं **संयोगविभागयोरिति**। अनपेक्षत्वं च

भागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति हि वैशेषिकसूत्रं स्वोत्तरोत्पन्नभावानपेक्षत्वं तस्यार्थः। अन्यथा कर्मणोऽप्युत्तरसंयोगोत्पत्तौ पूर्वसंयोगनाशापेक्षणादव्याप्तिः स्यात् तत्र यदि द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदा दशक्षणाः। अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदैकादशक्षणाः तथाहि अथ नवक्षणा वह्निसंयोगात् परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरेण विभागस्तत आरम्भकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशः १ ततः परमाणौ श्यामादिनाशः २ ततो रक्ताद्युत्पत्तिः ३ ततो द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ४ ततो विभागः ५ ततः पूर्वसंयो-

दिनकरी ।

स्वोत्तरोत्पन्नभावानपेक्षत्वम् अन्यथा कर्मणोऽपि संयोगजनने द्रव्यस्य पूर्वसंयोगनाशस्य चापेक्षणादसंभवापत्तेर्विभागासमवायिकारणत्वे सति संयोगहेतुत्वं वा तत् पूर्वदेशविभागस्तु नोत्तरदेशसंयोगे कारणम्। व्यवहाराभावेनान्यथासिद्धेः संयोगस्य विभागं प्रति कारणत्वाभावादेव नासमवायिकारणत्वमिति न तत्रातिव्याप्तिः। इत्थंच कारणमात्रविभागस्य पूर्वसंयोगनाशं द्रव्यनाशं चानपेक्ष्य कारणाकारणविभागजनकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः तस्य विभागजनकत्वेऽपि संयोगविभागोभयजनकत्वाभावादिति ध्येयम्। **द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्येति।** द्रव्यारम्भकसंयोगनाशोत्पत्त्यधिकरणक्षणोत्तरक्षण इत्यर्थः। कारणता तु द्रव्यारम्भकसंयोगनाशत्वेनैव लाघवादिति ध्येयम्। एवमग्रेऽपि नवदशैकादशक्षणाः। प्रक्रियाः क्रमेणोपपादयति तथा हीत्यादिना। परमाणौ कर्म द्व्यणुकारम्भकपरमाण्वोर्मध्ये एकस्मिन् परमाणौ कर्म। परमाण्वन्तरेण द्व्यणुकारम्भकपरमाण्वन्तरेण। **आरम्भकेति।** द्व्यणुकारम्भकेत्यर्थः। **ततः परमाणौ श्यामादिनाश इति।** परमाणुगतरूपनाशं प्रति द्व्यणुकात्मकद्रव्यस्य प्रतिबन्धकतया तत्पूर्वं श्यामनाशासंभवादिति भावः। **द्रव्यारम्भकेति।** द्व्यणुकारम्भके-

गनाशः ६ ततः आरम्भकसंयोगः ७ ततो व्यणुकोत्पत्तिः ८ ततो रूपाद्युत्पत्तिः ९ इति नवक्षणा। ननु श्यामादिनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणा क्रियाऽस्त्विति चेन्न अग्निसंयुक्ते परमाणौ यत्कर्म तद्विनाशमन्तरेण गुणोत्पत्तिमन्तरेण च परमाणौ क्रियान्तराभावात् कर्मवति कर्मान्तरानुत्पत्तेः निर्गुणे द्रव्ये द्रव्यारम्भानुगुणक्रियानुपपत्तेश्च तथापि परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिसमकालं रक्ताद्युत्पत्तिः स्यादिति चेन्न पूर्वरूपादिध्वंसस्यापि रूपान्तरे हेतुत्वात्। अथ दशक्षणा साचारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागजनने सति स्यात्। तथाहि वह्निसंयोगाद् व्यणुकारम्भके परमाणौ कर्म ततो विभागः ततः आरम्भकसंयोगनाशस्ततो व्यणुकनाशविभागजविभागौ १ ततः श्या-

दिनकरी।

त्यर्थः। **आरम्भकेति**। व्यणुकारम्भकेत्यर्थः। तद्विनाशमन्तरेणेति। व्यणुकनाशोत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकोत्तरसंयोगेन श्यामनाशक्षणएव पूर्वक्रियानाश इति भावः। **परमाणौ क्रियान्तराभावादिति**। तस्मिन्परमाणौ क्रियान्तराभावादित्यर्थः। अत्र हेतुमाह—**कर्मवतीति**। कर्मान्तरानुदयेन कर्मोत्पत्तौ कर्मणः प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति भावः। गुणोत्पत्तिमन्तरेण कर्मानुत्पत्तौ हेतुमाह—**निर्गुण इति**। कारणमात्रविभागस्य कारणाकारणविभागजनकत्वाभावपक्ष एव परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनं विनैव ग्रन्थान्तरेऽष्टक्षणप्रक्रियोक्ता सा च निर्गुणे द्रव्यारम्भानुगुणक्रियोत्पत्तौ बाधकाभावेन रक्तोत्पत्तिक्षणएव द्रव्यारम्भानुगुणक्रियोत्पत्तिः संभवतीत्यभिप्रायेण समर्थनीया। विभागेन विभागजनन इति कारणमात्रविभागेन कारणाकारणविभागजनने सतीत्यर्थः। **विभागजविभागाविति**। आरम्भकसंयोगनाशस्य तृतीयक्षणएवोत्पन्नतया चतुर्थक्षणे परमाण्वाकाशविभागः संभवतीति भावः। **ततः श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशाविति**। परमाणुश्यामनाशपरमाण्वाकाशसंयोगनाशावित्यर्थः। परमाणुश्यामनाशं प्रति व्यणुकनाशस्य हेतुत्वात्

मनाशपूर्वसंयोगनाशौ २ ततोरक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ ३ ततो वह्नि-नोदनजन्यपरमाणुकर्मणो नाशः ४ ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद्द्रव्या-रम्भानुगुणा क्रिया ५ ततो विभागः ६ ततश्च पूर्वसंयोगनाशः ७ तत आरम्भकसंयोगः ८ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ९ ततो रक्तोत्पत्तिः १०। अथैकादशक्षणा वह्निसंयोगात् परमाणौ कर्म ततो विभागस्ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशः १ ततो द्व्यणुकनाशवि-शिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागश्यामनाशौ २ ततः पूर्वसंयोग-नाशरक्तोत्पत्ती ३ तत उत्तरदेशसंयोगः ४ ततो वह्निनोदनजन्यपर-माणौ कर्मनाशः ५ ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद्द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ६ ततो विभागः ७ ततः पूर्वसंयोगनाशः ८ ततो द्रव्यारम्भकोत्तर-संयोगः ९ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः १० ततो रक्ताद्युत्पत्तिः ११। मध्य-मशब्दवदेकसादग्निसंयोगान्न रूपनाशोत्पादौ तावत्कालमेकस्याग्नेर-

दिनकरी ।

पूर्वं परमाणुश्यामनाशासंभवादिति भावः । **रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगा-विति** । उत्तरसंयोगं विना पूर्वकर्मणो नाशासंभवेन द्रव्यारम्भानुगुण-क्रियानुपपत्तिरिति भावः । एवमग्रेऽपि । अत एवाग्निसंयोगो द्व्यणुकना-शकः स एव श्यामनाशे रक्तोत्पादे च हेतुरिति केषांचिन्मतं पुनरग्न्य-न्तरसंयोगादिति भाष्यविरुद्धं नादरणीयमित्यभिप्रेत्याह—**मध्यमशब्द-वदिति । एकस्मादिति** । द्व्यणुकनाशकादेकस्मादित्यर्थः । यथा मध्य-मशब्दात् पूर्वशब्दनाशोत्तरशब्दोत्पादौ भवतस्तथैकस्माद् द्व्यणुकनाश-कादग्निसंयोगाच्छ्यामनाशरक्तोत्पादौ न भवत इति व्यतिरेके दृष्टान्तः । **तावत्कालमिति** । श्यामनाशोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणपर्यन्तमित्यर्थः । अग्नेः द्व्यणुकनाशकाग्निसंयोगस्य । एवमग्रेऽपि । **अस्थिरत्वादिति** । यदा परमाणावग्निसंयोगाद् द्व्यणुकासमवायिकारणसंयोगविनाशकपर-माणौ कर्म तदैव नोदनाभिघातान्यतरात्मकस्याग्निपरमाणुसंयोगस्य ज-नकं यदग्निकर्म तस्य विनाशः कर्मणः स्वजन्यसंयोगविनाश्यत्वात् तदु-त्तरक्षणे पुनरग्नौ कर्मकारणीभूतवेगाभिघातादेः स्वसमानाधिकरणक-

स्थिरत्वात् किं च नाशक एव यद्युत्पादकस्तदा नष्टे रूपादावग्निनाशे नीरूपश्चिरं परमाणुः स्यात् उत्पादकश्चेन्नाशकस्तदा रक्तोत्पत्तौ तद-

दिनकरी।

मेध्वंसरूपसहकारिणश्च सत्त्वात् ततो विभागस्ततो द्व्यणुकनाशसमकालमग्निपरमाणुसंयोगस्य नाशेन श्यामरूपोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणपर्यन्तं तस्यास्थिरत्वादिति भावः। ननु मास्तु द्व्यणुकनाशकाग्निसंयोगस्य परमाणुश्यामनाशकत्वरक्तोत्पादकत्वं च परंतु द्व्यणुकनाशसमकालोत्पन्नाग्न्यन्तरसंयोगस्य परमाणौ श्यामनाशकत्वं रक्तोत्पादकत्वं चास्तु। नच श्यामनाशकतावच्छेदकरक्तोत्पादकतावच्छेदकजात्योः साङ्कर्यापत्तिरिति वाच्यम्। उत्पादकतावच्छेदकजातेर्नाशकतावच्छेदकजातिव्याप्यत्वोपगमादत आह। **किंचेति**। नाशक एव यद्युत्पादक इति। एवकारेण नाशकतावच्छेदकवद्भिन्नावृत्तित्वरूपा व्याप्तिरुत्पादकतावच्छेदके लभ्यते तथाच यद्युत्पादकतावच्छेदकं नाशकतावच्छेदकव्याप्यं तदेत्यर्थः। नष्टे रूपादौ रूपपरम्परायां नष्टायां अग्निनाशे चरमाग्निसंयोगनाशे। परमाणौ पाकेन रूपोत्पत्तिस्थले प्रथमाग्निसंयोगादिना रूपोत्पत्तिस्तेनैव रूपनाशः पुनरग्निसंयोगानन्तरं पुना रूपोत्पत्तिसंभवेऽपि चरमाग्निसंयोगोत्तरं तेन रूपोत्पादेन तद्रूपस्य तेनैवाग्निसंयोगेन नाशसंभवात् तदग्निसंयोगस्यापि नाशे रूपान्तरोत्पादासंभवेन नीरूपश्चिरं परमाणुः स्यादित्यर्थः। नच चरमाग्निसंयोगेन विनश्यदवस्थेनैव रूपोत्पत्तिस्तदुत्तरक्षणे च न तद्रूपनाशः पूर्वक्षणेऽग्निसंयोगाभावादिति वाच्यं असमवायिकारणस्य कार्यसहभावेनैव हेतुताया न्यायवैशेषिकसिद्धतया विनश्यदवस्थेन चरमाग्निसंयोगेन रूपोत्पादासंभवादिति—**परमाणुरिति**। वैशेषिकमताभिप्रायेण न्यायनये पूर्वोक्तरीत्या घटादेरपि नीरूपत्वप्रसङ्गो बोध्यः। ननु रक्तोत्पादकतावच्छेदकवैजात्यं श्यामनाशकतावच्छेदकवैजात्यव्याप्यमिति न ब्रूमः परं तु वैजात्ययोरभेदं तेन न साङ्कर्यमत आह—**उत्पादकश्चेदिति चेन्नाशक उत्पादक इति योजना**। ना-

ग्नेर्नाशे रक्ततरता न स्यात् । अथ परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् पञ्चमादिक्षणेऽपि गुणोत्पत्तिः तथाहि एकत्र परमाणौ कर्म ततो विभागः तत आरम्भकसंयोगनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी ततो द्व्यणुकनाशः परमाण्वन्तरकर्मजन्यविभाग इत्येकः कालः १ ततः श्यामादिनाशो विभागाच्च पूर्वसंयोगनाशश्चेत्येकः २ ततो रक्तोत्पत्तिर्द्रव्यारम्भकसंयोग इत्येकः कालः ३ अथ द्व्यणुकोत्पत्तिः ४ ततो रक्तोत्पत्तिरिति ५ पञ्चक्षणा । द्रव्यनाशसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् षष्ठे गुणोत्पत्तिः तथा हि परमाणुकर्मणा परमाण्वन्तरविभागः तत आरम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी अथ श्यामादिनाशः परमाण्वन्तरे कर्मजो विभागश्च २ ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे पूर्वसंयोगनाशश्च ३ ततः परमाण्वन्तरसंयोगः ४ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ५ अथ रक्तोत्पत्तिरिति ६ । एवं श्यामनाशक्षणे परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात्सप्तक्षणा । तथाहि ।

दिनकरी ।

शकतावच्छेदकमेव यद्युत्पादकतावच्छेदकं तदेत्यर्थः । **रक्ततरता न स्यादिति** । अयं भावः—रूपनाशकतावच्छेदकं विलक्षणाग्निसंयोगत्वं तदेव यद्युत्पादकतावच्छेदकं तदा कार्यतावच्छेदकमपि सामान्यतः पृथिवीपरमाणुरूपत्वं त्वया वाच्यम् । तथा सति क्वचिद्रक्ततरता क्वचिच्च रक्ततमता परमाणौ न स्यात् कार्यवैचित्र्यस्य कारणतावच्छेदकभेदाधीनत्वादिति । सिन्दूरादौ रक्ततारतम्यस्यानुभविकतया तत्परमाणुषु तस्यावश्यंभावादिति भावः । इदं च पूर्वरूपनाशकाग्निसंयोगमात्रस्योत्तररूपहेतुत्वमित्यभिप्रायेण पुनरन्यस्मादग्निसंयोगादिति भाष्यानुरोधेन चोक्तम् । वस्तुतो रक्ततारतम्यस्य पूर्वरूपविशेषध्वंसकृतत्वाद्भाष्यस्य द्व्यणुकनाशकाग्निसंयोगापेक्षयाऽन्यपरत्वादुत्पादकविनाशकयोरग्निसंयोगयोरेकत्वानेकत्वेऽनियम एवेति ध्येयम् । **परमाण्वन्तरेति** । द्व्यणुकनाशकक्रियावत्परमाणुभिन्नद्व्यणुकान्तरारम्भकपरमाणावित्यर्थः । **कर्मचिन्तनादिति** । द्व्यणुकारम्भकसंयोगनाशाद्युत्पत्त्यादिक्षणे द्व्यणुकान्तरारम्भ-

परमाणौ कर्म, ततः परमाण्वन्तरेण विभागः तत आरम्भकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशः १ ततः श्यामादिनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी २ ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे कर्मजविभागश्च ३ ततः परमाण्वन्तरेण पूर्वसंयोगनाशः ४ ततः परमाण्वन्तरेण संयोगः ५ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ६ ततो रक्तोत्पत्तिरिति ७। एवं रक्तोत्पत्तिसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनादष्टक्षणा तथाहि परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरविभागः तत आरम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशः १ ततः श्यामनाशः २ ततो रक्तोत्पत्तिपरमाण्वन्तरकर्मणी ३ ततः परमाण्वन्तरकर्मजविभागस्ततः पूर्वसंयोगनाशः ५ ततः परमाण्वन्तरसंयोगः ६ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ७ अथ रक्तोत्पत्तिरित्यष्टक्षणा ॥ नैयायिकानां मते द्व्यणुकादाववयविन्यपि पाको भवति तेषामयमाशयः अवयविनां सच्छिद्रत्वाद्वह्नेः सूक्ष्मावयवैरन्तःप्रविष्टैरवयवेष्ववष्टब्धेष्वपि पाको न विरुद्ध्यते अनन्तावयवितन्नाशक-

दिनकरी ।

ककर्मचिन्तनादित्यर्थः । पञ्चमादीत्यत्रादिना षष्ठसप्तमाष्टमक्षणानां परिग्रहः । **इत्यष्टक्षणा इति** । ननु यत्रैकस्मिन् परमाणावग्निसंयोगसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मोत्पत्तिस्तदुत्तरक्षणेषु क्रमेणैकत्र क्रियाविभागपूर्वसंयोगनाशद्व्यणुकनाशाः अपरत्र विभागपूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगोत्पत्तिद्व्यणुकोत्पत्तिरूपोत्पत्तयस्तत्र द्विक्षणा । एवं यत्रैकस्मिन् परमाणौ कर्मोत्पत्तिसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मोत्पत्तिस्तत्र चतुःक्षणापि संभवति प्रक्रियेति चेन्न द्व्यणुकनाशमन्तरेण परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिस्तामन्तरेण च रक्तोत्पत्तिर्न संभवतीत्युक्तप्रायम् । इत्थं च द्व्यणुकनाशक्षणे परमाणुश्यामनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा द्व्यणुकान्तरोत्पत्तौ द्वित्रिचतुःक्षणाप्रक्रिया वाच्या । नचैतेषु क्षणेषु द्व्यणुकान्तरोत्पत्तिः संभवति तथा सति तत्पूर्वक्षणेषु परमाणोररक्तत्वेन तदारब्धद्व्यणुकस्याप्यरक्तत्वप्रसङ्गादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ अवयविन्यपीत्यपिना परमाणुपरिग्रहः । **तेषाम्** नैयायिकानाम् । **अयं** वक्ष्यमाणः । **अवष्टब्धेष्वपीति** । अवयविना-

नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते ।
द्वित्वादयः परार्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः ॥ १०७ ॥

ल्पने गौरवम् । इत्थं च सोयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञापि सङ्गच्छते यत्र तु न प्रत्यभिज्ञा तत्रावयविनाशोऽपि स्वीक्रियत इति॥ गणनाव्यवहारासाधारणं कारणं संख्येत्यर्थः । नित्येष्विति । नित्येषु

दिनकरी ।

वष्टब्धेष्वपीत्यर्थः । पाकः रूपादिपरावृत्तिः । न विरुध्यत इति । साक्षात्परम्परासाधारणसकलावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य रूपादिनाशहेतुत्वे मानाभावेनारम्भकसंयोगावच्छेदेन विजातीयतेजःसंयोगादेव रूपादिनाशसम्भवेऽप्यारम्भकसंयोगावच्छेदेन तेजःसंयोगस्याभिघातादेस्तदानीं तत्र सद्भावे मानाभावेन पूर्वोक्तरीत्याऽवयविनाशस्याप्रसक्तेः सर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य रूपादिनाशकत्वेऽपि नाशकतावच्छेदकवैजात्यस्य नोदनत्वाभिघातत्वादिविरुद्धस्यैवाङ्गीकरणीयतया नोदनाभिघातभिन्नतेजःसंयोगाद्रूपादिनाशेऽपि तेनावयविनाशस्यासंभवात् । अस्तु वा रूपादिनाशकतावच्छेदकवैजात्यस्य नोदनाभिघातत्वव्याप्यत्वं तथाप्यवयव्यभिघातादिकालेऽवयवाभिघातोत्पादनियमे मानाभावः । आस्तां वा तथानियमः तथाप्यवयवाभिघातादेर्नियमतो द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागहेतुक्रियाजनकत्वे मानाभाव एव । विभागं प्रति क्रियायास्तत्तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुतया तत्तत्क्रियाधीनविभागं प्रति तत्तत्पूर्वदेशस्य विशिष्य हेतुतया च तज्जन्यक्रियायास्तादृशविभागहेतुत्वासिद्धेरिति भावः । यदप्युक्तं वैशेषिकैरवयविरूपं प्रत्यवयवरूपहेतुताया व्यभिचारापत्त्या नावयविनि पाकेन रूपोत्पाद इति तदपि न अवयवरूपादेर्विजातीयरूपादिकं प्रत्येव हेतुतया व्यभिचाराप्रसक्तेः । एतेनावयविरूपनाशे आश्रयनाशहेतुतायां व्यभिचारापत्त्या पाकेनावयविरूपनाशासम्भव इत्यप्यपास्तम् । आश्रयनाशजन्यतावच्छेदककोटौ वैजात्यस्य निवेशनीयत्वादिति अवयविपाकानभ्युपगमे साधकाभावमुक्त्वा तत्र बाधकमप्याह—अनन्तेति । इत्थं च अवयविनाशानङ्गीकारे

अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिताः ।
अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः ॥ १०८ ॥

परमाण्वादिषु एकत्वं नित्यम् । अनित्ये घटादावेकत्वमनित्यमित्यर्थः । द्वित्वादयो व्यासज्यवृत्तिसंख्या अपेक्षाबुद्धिजन्याः । अनेकेति । यद्यपि द्वित्वादिसमवायः प्रत्येकं घटादावपि वर्तते तथापि

दिनकरी ।

च प्रत्यभिज्ञा सङ्गच्छत इति । पूर्वावयविनाशे तूत्तरोत्पन्नावयविनि पूर्वावयविनोरभेदाभावेनाभेदावगाहिनी प्रत्यभिज्ञा न स्यादिति भावः ॥ कालादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह—**असाधारणमिति** । वस्तुतो गणनं संख्यात्वं तत्प्रकारको व्यवहारस्तत्प्रकारकं प्रमात्मकं ज्ञानं तद्धेतुस्तद्विषय इत्यर्थान्न कालादावतिव्याप्तिः । तत्रापि संख्यात्वजातिरेव लक्षणमितरत्तु संख्यात्वजातौ प्रमाणतयोक्तं एवमग्रेऽपीति ध्येयम् । **द्वित्वादय इति** । एकत्वान्यसंख्यामात्रमपेक्षाबुद्धिरूपनिमित्तकारणजन्यमित्यर्थः । असमवायिकारणं तु द्वित्वं प्रति समवायिकारणगतयावदेकत्वमिति बोध्यम् । ननु योग्यद्वित्वादौ तद्धेतुत्वे मानाभाव इति चेन्न योग्यद्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वेऽतीन्द्रियद्वित्वादावप्यनेकसंख्यात्वादिना तदनुमानात् । अथापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वहेतुत्वे कथमविरलक्रमेण यावदपेक्षाबुद्धिंसत्वं न द्वित्वाद्युत्पत्तिः । अत्र केचित्—अपेक्षाबुद्धेरुत्पत्तिसंबन्धेन हेतुत्वान्न यावदपेक्षाबुद्धिसत्त्वं द्वित्वाद्युत्पत्तिरिति तन्न धारावाहिकापेक्षाबुद्धिभिः सर्वत्र धारावाहिकद्वित्वाद्युत्पत्तेर्दुर्वारत्वात् भगवदपेक्षाबुद्ध्या धारावाहिकद्वित्वाद्युत्पत्तेर्दुर्वारत्वाच्च तद्बुद्धेर्नित्यत्वेनोत्पत्तिसंबन्धेन तद्धेतुत्वस्य दुर्वचत्वात् । वस्तुतस्तु तत्तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यानेकसंख्यात्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यानेकसंख्यादेः प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमान्न यावदपेक्षाबुद्धिसत्त्वं द्वित्वाद्युत्पत्तिरिति । **प्रत्येकं घटादाविति** । तथा चानेकाश्रयपर्याप्तेति मूलमसङ्गतमिति भावः । नन्वेकत्वस्य न्यूनवृत्तितया द्वित्वाधारतानवच्छेदकत्वान्न तथा प्रत्यय

१ समवायेनेत्यादिः.

एको द्वाविति प्रत्ययाभावात् एको न द्वाविति प्रत्ययसद्भावाच्च द्वित्वादीनां पर्याप्तिलक्षणः कश्चित्संबन्धोऽनेकाश्रयोऽभ्युपेयते । प्रथम-

दिनकरी।

इत्यत आह—**एको न द्वावितीति**। एकत्वावच्छेदेन द्वित्ववद्भेदाभावादेकत्वादेर्न्यूनवृत्तितया द्वित्ववद्भेदानवच्छेदकत्वादिति भावः। **अनेकाश्रय इति**। उभयाद्याश्रय इत्यर्थः। तथाच तादृशप्रतीतेर्न द्वित्ववद्भेदाधारतावच्छेदकत्वमेकत्वे विषयः किं तु पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वं तद्भेदो वा एकत्वावच्छिन्ने प्रकारः। इत्थंच पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वस्य प्रत्येकमभावादेको द्वावित्यप्रत्ययस्यैको न द्वाविति प्रत्ययस्य चोपपत्तिरिति भावः। अत्र बहवः उभयादेः प्रत्येकानतिरिक्ततया प्रत्येकमपि पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वमस्त्येवेति पर्याप्त्यङ्गीकारेऽप्येको द्वावित्यप्रत्ययस्यैको न द्वाविति प्रत्ययस्य च कथमुपपत्तिः यदि चैको न द्वाविति प्रतीतिबलाद्द्वित्ववद्भेदावच्छेदकत्वं[1] स्वरूपसंबन्धविशेषरूपमेकत्वे स्वीक्रियते न तु द्वित्वावच्छेदकत्वमेको द्वावित्यप्रत्ययादिति विभाव्यते तदा समवायपक्षेऽपि तुल्यमिति पर्याप्त्यङ्गीकारो निरर्थक इति चेदत्राहुः। आकाशाविति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्त्या[2] पर्याप्त्यङ्गीकार आवश्यकः। नच समवायेनेव पर्याप्तिसंबन्धेनापि द्वित्वस्याकाशे सत्त्वात् पर्याप्त्यङ्गीकारेऽपि तद्वाक्यप्रामाण्यं दुर्वारमिति वाच्यं उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तेरेव द्वित्वसंबन्धत्वोपगमात् आकाशत्वव्याप्यद्वित्वपर्याप्तेरप्रसिद्धत्वाद् द्वित्वपर्याप्तेर्द्वित्वस्वरूपतया तस्य घटादावपि सत्त्वात् नचोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टसमवायस्य द्वित्वसंसर्गतां स्वीकृत्याकाशाविति प्रयोगवारणसम्भवादलं पर्याप्त्येति वाच्यम्। तथा सति घटाविति प्रयोगस्य प्रामाण्यानुपपत्तेः समवायस्यैकत्वेन घटत्वव्याप्यसमवायस्याप्रसिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः। अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाश इति मूलस्य तृतीयक्षणे अपेक्षाबुद्धिनाशाच्चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनां नाश इति नार्थः परं तु चतुर्थक्षणेऽपेक्षाबुद्धिनाशात् पञ्चमक्षणे इत्यर्थ इति

१ द्वित्ववद्भेदानुयोगितावच्छेदकत्वम्. २ आकाशे समवायेन द्वित्वसत्वादित्यर्थः.

मपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वोत्पत्तिः ततो विशेषणज्ञानं द्वित्वत्वनिर्विकल्पात्मकं ततो द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षमपेक्षाबुद्धिनाशश्च ततो द्वित्वनाश इति। यद्यपि ज्ञानानां द्विक्षणमात्रस्थायित्वं योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवृत्तिगुणनाश्यत्वात्। तथाप्यपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वं कल्प्यते [1]अन्यथा निर्विकल्पककालेऽपेक्षाबुद्धिनाशानन्तरं द्वित्वस्यैव नाशः स्यात् न तु द्वित्वप्रत्यक्षं तदानीं विषयाभावाद्विद्यमानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञानजननोपगमात् तस्माद्द्वित्वप्रत्यक्षादिकमपेक्षाबुद्धेर्नाशकं कल्प्यते। नचापेक्षाबुद्धिनाशात् कथं द्वित्वनाश इति वाच्यम्। कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभावात् अपेक्षाबुद्धि[2]स्तदुत्पादिका

दिनकरी।

ज्ञापनाय वैशेषिकप्रक्रियां प्रदर्शयति प्रथममित्यादिना। द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षं द्वित्वत्वविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षम्। अन्यथा अपेक्षाबुद्धेर्द्विक्षणमात्रावस्थायित्वे। **द्वित्वस्यैव नाश इति**। द्वित्वस्य नाश एवेत्यर्थः। ननु तदानीं द्वित्वाभावेऽपि तत्पूर्वक्षणे द्वित्वसत्त्वान्न द्वित्वप्रत्यक्षानुपपत्तिरत आह। **विद्यमानस्यैवेति**। संबद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिनेत्यनुरोधात् लौकिकप्रत्यक्षं प्रति द्वित्वादेर्विषयस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वादिति भावः। ननु योग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति स्वोत्तरवर्तिविशेषगुणत्वेन हेतुतयापेक्षाबुद्ध्युत्तरक्षणोत्पन्नस्मृत्या संस्कारेण वापेक्षाबुद्धिनाशः केन वारणीय इत्याशङ्कामुपसंहारव्याजेन परिहरति। **तस्मादिति। द्वित्वप्रत्यक्षादिकमिति**। द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकमित्यर्थः। आदिना त्रित्वद्विपृथक्त्वादिप्रत्यक्षपरिग्रहः। योग्यविभुविशेषगुणत्वस्य स्वत्वस्य चानुगतस्याभावेन स्वोत्तरोत्पन्नगुणत्वस्यानुगतस्याभावात्तत्तद्व्यक्तित्वेनैव नाश्यनाशकभावस्य वाच्यतया द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षरूपकार्यानुरोधेन द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकस्यैव तद्व्यक्तित्वेनापेक्षाबुद्धिनाशकत्वं कल्प्यते न तु द्वितीयक्षणोत्पन्नस्मरणादेरिति भावः। ननु द्वित्वविशिष्टद्वित्वप्रत्यक्षमुपनीतभानात्मकमेवास्तु अलं तदुपपत्तये त्रिक्ष-

१ अपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वानङ्गीकारे. २ द्वित्वोत्पादिका.

तन्नाशात्तन्नाश इति कल्पनात्। अतएव तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिकं तेनैव गृह्यत इति कल्प्यते नचापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षे का-

दिनकरी ।

णावस्थायित्वकल्पनेनापेक्षाबुद्धेः । नच द्वित्वत्वांशे उपनीतभानसंभवेऽपि द्वित्वांशेनोपनीतभानत्वमुपनीतं च विशेषणतयैवेति नियमादिति वाच्यं यतो द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वप्रत्यक्षं हि जायमानं द्रव्यांशे द्वित्वप्रकारकमेव भवति द्वे द्रव्ये इत्याकारकं निर्विकल्पकोत्तरक्षणे द्वे द्रव्ये इत्याकारकं द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वप्रकारकं प्रत्यक्षं न संभवति तत्पूर्वं विशेषणतावच्छेदकद्वित्वत्वप्रकारकद्वित्वज्ञानासंभवादिति तु न विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव द्वे द्रव्ये इत्याकारकप्रत्यक्षसंभवादिति चेन्न । निर्विकल्पकस्याप्रत्यासत्तितया द्वे द्रव्ये इत्युपनीतभानासम्भवात्तस्योपनीतभानरूपत्वे तदुत्तरं द्वित्वं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायानुपपत्तेश्च । तस्मात्त्रिक्षणावस्थायित्वमपेक्षाबुद्धेरिति वैशेषिकाणामाशयः । **नव्यास्तु**—उत्पत्स्यमानद्वित्वस्य-द्वित्वत्वसामान्यलक्षणया पूर्वानुभवाद्द्वित्वोत्पत्तिसमय एव द्वित्वत्वप्रकारकमुत्पद्यमानद्वित्वस्मरणम् तेन तदुत्तरक्षणे इदानीं द्वे द्रव्ये इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिलौकिकप्रत्यक्षसंभवादलमपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वेन अन्यथा सुखाद्युत्पादद्वितीयक्षणे सुखत्वनिर्विकल्पकमनन्तरक्षणे च सुखनाशादहं सुखीति लौकिकप्रत्यक्षं न संभवतीति सुखशब्दादेरपि त्रिक्षणावस्थानप्रसङ्गादिति प्राहुः । **नन्वपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वोत्पादकत्वे** चैत्रीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिशून्येन मैत्रेण ग्रहणापत्तिः संनिकर्षादिघटितसामग्र्याः सत्त्वात्तद्वारणाय विषयतासंबन्धेन तत्पुरुषीयप्रत्यक्षे तद्भिन्नपुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादेस्तादात्म्येन प्रतिबन्धकत्वकल्पने च गौरवमत आह—**अतएवेति** । पूर्वोक्तयुक्त्याऽपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वोत्पादकत्वस्यावश्यकत्वादेव । **तेनैव गृह्यत इति** । **कल्प्यत इति** । तद्भिन्नेन नगृह्यत इति कल्प्यत इत्यर्थः । तया चान्यथानुपपत्त्या पूर्वोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनागौरवं न दोषायेति भावः । ननु कालान्तरे द्वित्व-

१ अपेक्षाबुद्धिनाशात्.

रणत्वमस्त्विति वाच्यं लाघवेन द्वित्वं प्रत्येव कारणत्वस्यैवोचितत्वात् अतीन्द्रिये द्व्यणुकादावपेक्षाबुद्धिर्योगिनां सर्गादिकालीनपरमाण्वादावीश्वरीयापेक्षाबुद्धिः ब्रह्माण्डान्तरवर्त्तियोगिनामपेक्षाबुद्धिर्वा

दिनकरी ।

प्रत्यक्षवारणाय द्वित्वप्रत्यक्षं प्रत्येवापेक्षाबुद्धेर्हेतुत्वमस्तु नतु द्वित्वं प्रतीत्याशङ्कते—**नचेति । लाघवेनेति ।** द्वित्वप्रत्यक्षत्वापेक्षया द्वित्वत्वस्य कार्यतावच्छेदकस्य लघुत्वादिति भावः । ननु द्वित्वप्रत्यक्षनिष्ठं लौकिकविषयितया द्वित्वत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति न गौरवम् । नचान्तरेणाप्यपेक्षाबुद्धिं द्वित्वप्रत्यक्षापत्तिरेतावताप्यवारितैवेति वाच्यं द्वित्वत्वाविषयकद्वित्वप्रत्यक्षस्यालीकतया व्यापकीभूतद्वित्वत्वावच्छिन्नजनकसामग्रीविरहादेव तद्वारणादिति चेन्न उत्पादकसामग्र्या व्यञ्जकत्वाङ्गीकारे घटाद्युत्पादकसामग्र्या अपि घटादिव्यञ्जकत्वापत्त्या सत्कार्यवा[1]दापत्तेरिति । नन्वपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वाद्युत्पादकत्वं न संभवति द्व्यणुकस्यास्मदीयप्रत्यक्षागोचरतया तत्रापेक्षाबुद्ध्यसंभवेन तत्र त्रित्वानुत्पत्त्यापत्तेः नचेष्टापत्तिः भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमेन द्व्यणुकगतत्रित्वं विना त्र्यणुकपरिमाणानुत्पत्तेः परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमेन द्व्यणुकपरिमाणस्य तत्रासमवायिकारणत्वासंभवादत आह—**अतीन्द्रिये द्व्यणुकादाविति ।** आदिना परमाणुपरिग्रहः । सर्गादौ योगिनामभावादाह—**ईश्वरीयेति ।** नचेश्वरीयापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वोत्पादकत्वे तद्द्वित्वस्य नित्यत्वप्रसङ्गः ईश्वरीयापेक्षाबुद्धेर्नित्यत्वेन तन्नाशनाश्यत्वस्य तादृशद्वित्वे वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यं तद्द्वित्वस्येश्वरीयापेक्षाबुद्धिसहकारिविशेषस्य क्षणविशेषस्य नाशादेव नाशोपपत्तेः क्षणविशेषस्येश्वरीयापेक्षाबुद्धिसहकारित्वानङ्गीकारे सर्गाद्यकालीनपरमाणुद्वित्वोत्पत्तेः पूर्वं तद्द्वित्वोत्पादापत्तेः । **अपेक्षाबुद्धिनाशाच्चेति** मूलस्याश्रयनाशोपलक्षकत्ववदीश्वरीयापेक्षाबुद्धिसहकारिविशेषक्षणविशेषनाशोपलक्षकत्वस्वीकाराच्च न तद्विरोधः । एतेन घटाद्युत्पत्तिद्वितीयक्षणे भग-

१ पूर्वं असत्कार्यमुत्पद्यते इति न्यायमतम्.

अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरिष्यते ।
परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम् ॥ १०९ ॥

द्वित्वादिकारणमिति। अपेक्षाबुद्धिः केत्यत आह—**अनेकैकत्वेति।** अयमेकोऽयमेक इत्याकारिकेत्यर्थः । इदंतु बोध्यम्—यत्रानियतैकत्वज्ञानं तत्र त्रित्वादिभिन्ना बहुत्वसंख्योत्पद्यते यथा सेनावनादाविति कन्दलीकारः। **आचार्यास्तु**—त्रित्वादिकमेव बहुत्वं मन्यन्ते तथा च त्रित्वत्वादिव्यापिका बहुत्वत्वजातिर्नातिरिच्यते । सेनावनादावुत्पन्नेऽपि त्रित्वादौ त्रित्वत्वाद्यग्रहो दोषात्। इत्थं चेतो बहुतरेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते बहुत्वस्य संख्यान्तरत्वे तु तत्तारत-

दिनकरी।

वदपेक्षाबुद्ध्या तत्र द्वित्वादिकं जन्यत इति परास्तम् । तदानीं सहकारिक्षणविशेषस्याभावेन भगवदपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वादेरजननात्तदानीं तत्र द्वित्वोत्पादे मानाभावाच्च एतदस्वरसादाह—**ब्रह्माण्डान्तरेति** ॥ इत्यतः इत्याकाङ्क्षातः । नन्वेकत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकैकत्वज्ञानाद् द्वित्वाद्युत्पत्त्यापत्तिरतो व्याचष्टे—**अयमेक इति** । तत्तद्व्यक्तिमात्रनिष्ठेदंत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितैकत्वप्रकारताशालिनी बुद्धिरपेक्षाबुद्धिपदार्थ इति भावः। क्वचित्पुस्तके इदंतु बोध्यमित्याद्यवधेयमित्यन्तः पाठः स चैवं व्याख्येयः। **यत्रानियतैकत्वेति** । एकत्वविशेष्यकसंख्यात्वनियतत्रित्वादिप्रकारकज्ञानशून्यकालीनमनेकैकत्वज्ञानमित्यर्थः । यद्वा एकत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदककमेकत्वसंख्या योगिन इत्याकारकज्ञानमित्यर्थः। **सेनावनादाविति** । तत्र नियतैकत्वज्ञानाभावात्तस्यैव सहस्रत्वादिसङ्ख्योत्पादकत्वादिति भावः । **उत्पन्नेऽपीति** । अनियतैकत्वज्ञानस्यापि त्रित्वाद्युत्पादकत्वादिति भावः **दोषात्** नियतानेकैकत्वज्ञानाभावात्। अनियतानेकैकत्वज्ञानस्य त्रित्वोत्पत्तिकारणत्वेऽपि त्रित्वांशे त्रित्वत्वप्रकारकप्रत्यक्षे नियतानेकैकत्वज्ञानस्यैव हेतुतया तं विना न त्रित्वत्वादिप्रकारकं प्रत्यक्षमिति भावः। **उपपद्यते इति** । इतो बहुतरेत्यत्र बहुत्वे स्वसजातीयनिरूपितोत्कर्षः प्रतीयते। तथाच चतुष्ट्वादिरूपे बहुत्वे

अणु दीर्घं महद्ध्रस्वमिति तद्भेद ईरितः ।
अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥ ११० ॥
सङ्ख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते ।
अनित्यं द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ॥ १११ ॥

म्याभावान्नोपपद्येदित्यवधेयम् । परिमाणं निरूपयति—**परिमाणमिति** । परिमितिव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणमित्यर्थः । तच्चतुर्विधम्—अणु महद्दीर्घं ह्रस्वं चेति । **तत्** परिमाणम् । नित्यमित्यत्र परिमाणमित्यनुषज्यते । जायत इत्यत्रापि परिमाणमित्यनुवर्तते । अनित्यमिति पूर्वेणान्वितम् । तथाचानित्यपरिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रचयजन्यं चेत्यर्थः । तत्र संख्याजन्यमुदाहरति—**अनित्यमिति** । द्व्यणुकस्य त्रसरेणोश्च परिमाणं प्रति परमाणुपरिमाणं द्व्यणुकपरिमाणं वा न कारणम् । परिमाणस्य [1]स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वाद् द्व्यणुकस्याणुपरिमाणं तु परमाणावणुत्वापेक्षया

दिनकरी ।

त्रित्वादिरूपस्वसजातीयनिरूपितोत्कर्षस्य सत्त्वात्तादृशप्रतीतिरुपपद्यत इति भावः । संख्यान्तरत्वे त्रित्वाद्यतिरिक्तसंख्यात्वे तत्तारतम्याभावादिति बहुत्वे स्वसजातीयोत्कर्षाभावात्तव मते तस्यैकरूपत्वादिति भावः । नच बहुत्वस्य त्रित्वादिरूपत्वे बहुत्वनिश्चये कथं त्रित्वादिसंशय इति वाच्यम् । समानप्रकारकनिश्चयस्यैव संशयविरोधितया बहुत्वत्वप्रकारकनिश्चयस्य त्रित्वत्वादिप्रकारकसंशयाविरोधित्वात् ॥ **अणु महदित्यादि** । यद्यप्यणुत्वमेव ह्रस्वत्वमस्तु महत्त्वमेव दीर्घत्वमस्त्विति कुतश्चातुर्विध्यं तथापि तदवधिकाणुतया प्रतीयमानेऽपि तदवधिकह्रस्वत्वाव्यवहारात्तदवधिकमहत्त्ववत्तया प्रतीयमानेऽपि तदवधिकदीर्घत्वाव्यवहाराच्च ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोरतिरिक्तपरिमाणतया तच्चातुर्विध्यं बोध्यम् ॥ **संख्याजन्यमुदाहरतीति** । संख्यामात्रजन्यमुदाहरतीत्यर्थः । न स-

---

१ स्वं परिमाणं(कपालादिपरिमाणं).

परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते ।
प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ॥ ११२ ॥

नोत्कृष्टम् त्रसरेणुपरिमाणं तु न सजातीयं अतः परमाणौ द्वित्वसंख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य द्व्यणुके त्रित्वसंख्या च त्रसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः । परिमाणजन्यं परिमाणमुदाहरति—**परिमाणं घटादाविति** । घटादिपरिमाणं कपालादिपरिमाणजन्यम् । प्रचयजन्यमुदाहर्तुं प्रचयं निर्वक्ति—**प्रचय इति** । परिमाणं चाश्र-

दिनकरी ।

जातीयमित्यनन्तरं विजातीयसंयोगरूपः प्रचयस्तु न द्व्यणुकादौ तत्सत्त्वेऽपि वा तस्याकिंचित्करत्वादिति पूरणीयम् । **द्वित्वसंख्या** द्वित्वसंख्यामात्रम् । एवमग्रेपि । **परिमाणजन्यं** परिमाणमात्रजन्यम् । **कपालादिपरिमाणजन्यम्** कपालादिपरिमाणमात्रजन्यमित्यर्थः । अप्रचित[1]महत्कपालद्वयारब्धे घटे यन्महत्परिमाणं तत्र कपालगतद्वित्वसंख्या न कारणं द्वित्वसंख्याया महत्त्वाजनकत्वात् अन्यथा[2] द्व्यणुकेऽपि महत्वोत्पादापत्तेः । नचोक्तापत्त्या द्वित्वत्वेन परिमाणाजनकत्वेपि घटगतमहत्त्वं प्रति कपालगतमहत्त्वस्य कपालगतद्वित्वस्य वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । कपालगतमहत्त्वोत्कर्षेण घटगतमहत्त्वोत्कर्षस्यानुभविकतया कपालमहत्त्वस्य तत्रावश्यं हेतुताया वाच्यत्वात् । यत्र कपाले न प्रचयस्तत्र प्रचयस्यापि हेतुत्वासंभवात्तत्र घटपरिमाणं कपालपरिमाणमात्रजन्यमिति भावः ॥ **प्रचय इतीति** । **मूले**[3] **शिथिलाख्य इति** । किंचिदवयवावच्छेदेनावयवान्तरासंयोगिनि महत्यवयवे वर्तमानः संयोगः प्रचय इत्येके । अत्र महत्पदं न देयं परमाणुसंयोगस्य प्रचयत्वे क्षतिविरहादित्यन्ये । भूयोऽवयवावच्छेदेनावयवान्तरासंयोगिन्यवयवे वर्तमानः संयोगः प्रचयस्तेन परमाणुसंयोगो द्व्यणुकसंयोगो वा न प्रचय इत्यपरे । अत्र प्रचयरहितैस्त्रिभिर्महावयवैरारब्धस्य यन्महत्परिमाणं तत्संख्यापरिमाणोभयजन्यम् महदवयवारब्धमहत्त्वादतिशयितत्वात् अ-

१ प्रचयरहित. २ द्वित्वसंख्यायाः महत्त्वजनकत्वे. ३ कारिकायाम्.

परिमाणं तूलकादौ नाशस्त्वाश्रयनाशतः ।

यनाशादेव नश्यतीत्याह—नाश इति। अर्थात्परिमाणस्यैव। नचावयविनाशः कथं परिमाणनाशकः सत्यप्यवयविनि त्रिचतुरादिपरमाणुविश्लेषे तदुपचये वावयविनः प्रत्यभिज्ञानेऽपि परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यम् । परमाणुविश्लेषे हि द्व्यणुकस्य नाशोऽवश्यमभ्युपेयः तन्नाशे च त्र्यणुकनाशः एवं क्रमेण महावयविनो नाशस्यावश्यकत्वात् । सति च नाशकेऽनभ्युपगममात्रेण नाशस्यापलपितुमशक्यत्वात् शरीरादाववयवोपचये समवायि[1]कारणनाशस्यावश्यकत्वादवयविनाश आवश्यकः नच पटादिनाशेऽपि तन्त्वन्तरसंयो-

दिनकरी ।

रूपावयवारब्धमहत्त्वादतिशयितत्वाच्च प्रचिताभ्यां महावयवाभ्यामारब्धे यन्महत्परिमाणमतिशयितं तत्परिमाणप्रचयोभयजन्यम् अप्रचितमहावयवारब्धात् त्र्यणुकमहत्त्वाच्च तादृशातिशयदर्शनात् प्रचितैर्महद्भिरारब्धस्य महत्परिमाणं संख्यापरिमाणप्रचयजन्यम् प्रचितमहावयवद्वयारब्धमहत्त्वादपि तस्योत्कृष्टत्वादिति ध्येयम् । दिङ्मात्रस्य मूले प्रदर्शितत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । केचित्तु दीर्घमिति प्रतीतेरवयवसंयोगविशेषेणैवोपपत्तेः दीर्घत्वं न परिमाणमन्यथा वर्तुलत्वचतुरस्रत्वादीनां परिमाणान्तरत्वापत्तेरित्याहुः ॥ **अर्थादिति** । प्रकरणादित्यर्थः । यद्वार्थात्परिशेषादित्यर्थः । नच परिशेषोऽसिद्धः रूपादेरप्याश्रयनाशनाश्यत्वादिति वाच्यम्। आश्रयनाश इति मूलस्याश्रयनाशमात्रादित्यर्थकतया रूपादेराश्रयनाशमात्रनाश्यत्वाभावेन परिशेषसंभवात् । नच मूलस्य तादृशार्थकत्वे प्रयोजनाभाव इति वाच्यम् । क्रियाविभागादिक्रमेण यत्किंचिदवयवनाशेऽपि शरीरादिनाशस्य मीमांसकैरनभ्युपगमात् तत्र परिमाणनाशस्यानुभविकत्वाच्चाश्रयमात्रनाशनाश्यत्वस्य च परिमाणे तैरनङ्गीकारात् तन्मतनिराकरणाय मूलस्य तादृशार्थकत्वादिति ध्येयम् ॥ द्वितीयक्षणे

१ हस्ताद्यवयवसंयोगनाशस्य.

संख्यावत्तु पृथक्त्वं स्यात्पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥ ११३ ॥

गात्परिमाणाधिक्यं न स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि वेमाद्यभिघातेनासमवायिकारणतन्तुसंयोगनाशात् पटनाशस्यावश्यकत्वात् । किंच तन्त्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे पूर्वं तत्पट एव न स्यात् तन्त्वन्तररूपकारणाभावात् तन्त्वन्तरस्यावयवत्वाभावे च न तेन परिमाणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत् तस्मात्तत्र तन्त्वन्तरसंयोगे सति पूर्वं पटनाशस्ततः पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्यम् । अवयविनः प्रत्यभिज्ञानं तु साजात्येन दीपकलिकादिवत् । नच पूर्वतन्तव एव तन्त्वन्तरसहकारात्पूर्वपटे सत्येव पटान्तरमारभन्तामिति वाच्यम् । मूर्तयोः समानदेशताविरोधात् तत्र पटद्वयासंभवात् एकदा नानाद्रव्यस्य तत्रोपलम्भस्य बाधितत्वाच्च तस्मात्पूर्वस्य द्रव्यस्य प्रतिबन्धकस्य विनाशे द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् ॥ पृथक्त्वं निरूपयति—संख्यावदिति । पृथक्प्रत्ययासाधारणकारणं पृथक्त्वम् । तन्नित्यतादिकं संख्यावत् । तथाहि नित्येष्वेकत्वं नित्यमनित्येष्वनित्यम् । अनित्यमेकत्वं तु आश्रयद्वितीयक्षणे चोत्पद्यते आश्रयनाशान्नश्यति तथैकपृथक्त्वमपि द्वित्वादिवच्च द्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः ।

दिनकरी ।

चोत्पद्यत इत्यनन्तरं स्वाश्रयावयवगतैकत्वासमवायिकारणकं चेति पूरणीयम् । **एकपृथक्त्वं** एकसमवेतपृथक्त्वम् । **द्वित्वादिवच्चेति** । तथाच द्विपृथक्त्वादौ समानाधिकरणान्येकपृथक्त्वान्यसमवायिकारणानि इदमेकं पृथगिदमेकं पृथगिति नानैकपृथक्त्वविषयिण्यपेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणं तादृशबुद्धिनाशात् क्वचिदाश्रयनाशात् क्वचिदुभाभ्यां द्विपृथक्त्वं नश्यतीति भावः । अत्रोभयसमवेतं पृथक्त्वं द्विपृथक्त्वं त्रितयसमवेतं पृथक्त्वं त्रिपृथक्त्वमिति रीत्या बोध्यम् । ननु घटौ पटात्पृथगित्यादिप्रतीतेः पटावधिकैकपृथक्त्ववत्त्वद्वयादिनाप्युपपत्तेरुभयसमवेतपृथक्त्वादौ मानाभाव इति चेन्न । घटौ पटात् पृथगिति प्रतीत्योभयसमवेतपृथक्त्वे सिद्धे तेनैव घटः पटात्पृथगिति प्रतीत्युपपत्तेरेकपृथक्त्वे प्रमाणाभाव

अन्योऽन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमिष्यते ।
अस्मात्पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥ ११४ ॥
अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः ।
कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्मजः ॥ ११५ ॥

नन्वयमस्मात् पृथगित्यादावन्योन्याभावो भासते तत्कथं पृथक्त्वं गुणान्तरं स्वीक्रियते नचास्तु पृथक्त्वं नत्वन्योन्याभाव इति वाच्यं रूपं न घट इति प्रतीत्यनापत्तेः । नहि रूपे घटावधिकं पृथक्त्वं गुणान्तरमस्ति न वा घटे घटावधिकं पृथक्त्वमस्ति येन परम्परासंबन्धः कल्प्यत इत्यत आह—**अस्मादिति । ननु** शब्दवैलक्षण्यमेव नत्वर्थवैलक्षण्यमिति चेन्न विनार्थभेदं घटात्पृथगितिवद् घटो न पट इत्यत्रापि पञ्चमीप्रसङ्गात् तस्माद्यदर्थयोगे पञ्चमी सोऽर्थो नञर्थान्योन्याभावतो भिन्नो गुणान्तरं कल्प्यत इति ॥ संयोगं निरूपयति—**अप्राप्तयोरिति** । तं विभजते—**कीर्तित इति** । एषः संयोगः ।

दिनकरी ।

इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् तस्माद्विनिगमनाविरहादुभयमङ्गीकार्यम् । **परम्परासंबन्धः कल्प्यत इति** । सामानाधिकरण्यरूपपरम्परासंबन्धविषयकत्वमुक्तप्रतीतेः कल्प्यमित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् प्रतीतेः सामानाधिकरण्यरूपपरम्परासंबन्धविषयकत्वमङ्गीकृत्यान्योन्याभावानङ्गीकारे एतद्धटरूपमेतद्धटात्पृथगिति प्रतीत्यनुपपत्तेः । एतद्रूपमेतद्रूपात्पृथगिति प्रतीत्यापत्तेश्च अन्योन्याभावस्यातिरिक्तस्याभ्युपगमे तु पृथक्पदस्यान्योन्याभावलक्षणया सर्वमुपपादनीयमिति । **पञ्चमीप्रसङ्गादिति ।** अन्योन्याभावार्थकपदयोगस्य पञ्चमीप्रयोजकस्य तत्र सत्त्वादिति भावः । अत्र नव्याः अन्योन्याभाव एव पृथक्त्वं नतु गुणान्तरं नच घटो नेत्यत्र पञ्चम्यापत्तिरन्योन्याभावविशिष्टार्थकपदयोग एवान्यारादितरर्ते इत्यादिसूत्रेण पञ्चमीविधानात् । नन्वस्तु नान्योन्याभावविशिष्टार्थकत्वम् परं

१ भवदुक्तपृथक्त्वस्य अन्योन्याभावे एवान्तर्भावोऽस्त्विति भावः. २ एतद्रूपे एतद्रूपभेदसत्वात् इति भावः.

तथोभयस्पन्दजन्यो भवेत्संयोगजोऽपरः ।
आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः ॥ ११६ ॥

दिनकरी ।

त्वन्योन्याभावार्थकत्वमित्यस्यान्यत्र सिद्धान्तितत्वात् । यदि च घटाद्भेद इत्यादौ पञ्चम्यनुपपत्त्या भेदार्थकपदयोगः पञ्चमीप्रयोजकतयान्यारादिति सूत्रेण बोध्यत इति घटो न पट इत्यत्र पञ्चम्यापत्तिर्दुर्वारेति विभाव्यते तथापि निपातातिरिक्तान्योन्याभावार्थकपदयोगस्यैव पञ्चमीप्रयोजकत्वं कल्प्यते अनुशासनस्य प्रयोगानुरोधित्वादित्याहुः ॥ मूलेऽप्राप्तयोरित्यादिना संयोगस्वरूपमुक्तं तत्र प्राप्तिः संबन्धः स च समवायोऽपीत्यत उक्तम**प्राप्तयोरिति । लक्षणं तु संयोगत्वं जातिरिति ॥** मूले आद्योऽन्यतरकर्मज इति । **ननु** संयोगत्वं नान्यतरकर्मणः कार्यतावच्छेदकमुभयकर्मजसंयोगे च व्यभिचारादिति चेन्न विजातीयकर्मत्वेन[1] विजातीयसंयोगत्वेन समवायेन हेतुहेतुमद्भावात् उभयकर्मजसंयोगादौ च तादृशवैजात्याभावेन व्यभिचाराभावात् । एवमुभयकर्मणः संयोगस्यापि च संयोगं प्रति हेतुत्वं बोध्यम् ॥ **मूले भवेत् संयोगजोऽपर इति ।** ननु संयोगजसंयोगे मानाभावः यत्र कपालक्रियया कपालतरुसंयोगस्ततः कुम्भतरुसंयोगस्तत्र कपालक्रियाया एव कुम्भतरुसंयोगं प्रति कारणत्वं नतु कपालतरुसंयोगस्येति चेन्न समवायेन संयोगं प्रति समवायेन क्रियायाः कारणत्वात् कुम्भे समवायेन क्रियाया अभावेन कुम्भे तरुसंयोगानुपपत्तेः क्रियायाः सामानाधिकरण्यसंबन्धेन हेतुत्वान्तरकल्पनापेक्षया समवायेन संयोगस्यैव हेतुत्वकल्पनौचित्यात् । वस्तुतो यत्र कपालक्रियया कपालान्तरेण तरुणा चैकस्मिन् क्षणे संयोगस्तदुत्तरक्षणे घटोत्पत्तिः कपालक्रियानाशश्च नाशकस्योत्तरसंयोगस्य पूर्वं सत्त्वात्तदुत्तरक्षणे कुम्भतरुसंयोगानुपपत्तेः पूर्वक्षणे कपालक्रियाया नाशात्तस्मात्कपालसंयोग एव तत्र कारणमिति संयोगजसंयोगसिद्धिर्निराबाधैवेति । अत्र केचित् कथं संयोगस्य त्रैविध्यम-

---

१ विजातीयसंयोगंप्रति विजातीयकर्म कारणमिति कार्यकारणभावः.

मेषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ।
कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तरुकुम्भयोः ॥ ११७ ॥
तृतीयः स्यात्कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः ।
अभिघातो नोदनं च शब्दहेतुरिहादिमः ॥ ११८ ॥
शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोऽपि त्रिधा भवेत् ।
एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्भवोऽपरः ॥ ११९ ॥

सन्निपातः संयोगः । **द्वितीयः** उभयकर्मजः । तृतीयः स्यादिति पूर्वेणान्वितम् । **तृतीय इति** । **संयोगजसंयोग** इत्यर्थः । **आदिमः** अभिघातः । **द्वितीयो नोदनाख्यः संयोग इति** । विभक्तप्रत्यया-साधारणकारणं विभागं निरूपयति—**विभाग इति** । **एकक-**

दिनकरी ।

न्यतरकर्मजन्यसंयोगस्याप्रसिद्धेः यत्रेषुक्रिययेषुवृक्षयोः संयोगस्तत्र संयोगाधिकरणे वृक्षे क्रियाविरहेण व्यभिचारादन्यतरकर्मणः संयोगं प्रति कारणत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादित्याहुः तन्न कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचिद्व्यक्त्यधिकरणीभूतयावद्व्यक्तिवृत्तिका-भावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव कारणतावटकमेवं च कार्याव्य-वहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचिद्व्यक्त्यधिकरण-यावद्व्यक्तिषु कारणाभाववत्त्वमेव व्यभिचारः नचैवंविधो व्यभिचारः प्रकृते इषोरपि तादृशयावदन्तर्गततया तत्र क्रिया ततो द्वितीयक्षणे शरीरक्रिया तत्र चतुर्थक्षणे हस्ततरुसंयोगस्तस्मिन्नेव क्षणे शरीरक्रिया-जन्यशरीरपूर्वदेशसंयोगनाशस्तदुत्तरक्षणे शरीरतरुसंयोगो जायते तस्य च हस्ततरुसंयोगजन्यत्वं शरीरक्रियाजन्यत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहः । नचोभयमेव तत्र हेतुः जातिसङ्करप्रसङ्गादिति चेन्न तत्र संयोगद्वयस्यैवोपगमात् द्वित्वाग्रहस्तु सादृश्यदोषादित्येके । तत्र चित्रसंयोग एवोत्पद्यते कारणत्वं तु [1]तत्र संयोगकर्मोभयत्वेनेति चित्रसंयोगो विजातीय एवेति न

१ चित्रसंयोगे.

विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोऽपि द्विधा भवेत्।
हेतुमात्रविभागोत्थो हेत्वहेतुविभागजः ॥ १२० ॥

मेति । तदुदाहरणं तु श्येनशैलविभागादिकं पूर्ववद्बोध्यम् । तृतीयोऽपि विभागजविभागः कारणमात्रविभागजन्यः कारणाकारणविभागजन्यश्चेति द्विविधः । आद्यस्तावद्यत्रैककपाले कर्म ततः कपालद्वयविभागः ततो घटारम्भकसंयोगनाशस्ततो घटनाशस्ततस्तेनैव कपालविभागेन सकर्मणः कपालस्याकाशविभागो जन्यते तत आकाशसंयोगनाशः तत उत्तरदेशसंयोगस्ततः कर्मनाश इति । नच तेन कर्मणैव कथं देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम् । एकस्य कर्मण आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्यानारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्य च विरोधात् । अन्यथा विकसत्कम-

दिनकरी ।

साङ्कर्यमित्यपरे इत्यन्यत्र विस्तरः । **पूर्ववदिति** । संयोगवदित्यर्थः । **तेनैव कपालविभागेनेति** तेन कपालविभागेनैवेत्यर्थः । एवकारेण कर्मणो व्युदासः । **कपालस्याकाशविभागो जन्यत इति** । अन्यथा कपालाकाशसंयोगस्य नाशकाभावेन नित्यत्वापत्तिरेव कपालाकाशसंयोगस्य प्रतिबन्धकस्य सत्वेनोत्तरसंयोगानुत्पत्त्या कर्मणोऽपि नित्यत्वापत्तिः उत्तरसंयोगस्यैव स्वजनककर्मनिवर्तकत्वादिति भावः । अमुमर्थं हृदि निधायोक्तं तत उत्तरदेशसंयोगस्ततः कर्मनाश इति । **तेन कर्मणैवेति** । कपालद्वयविभागजनककर्मणैवेत्यर्थः । **देशान्तरविभागः** कपालाकाशादिविभागः । **आरम्भकेत्यादि** । आरम्भकसंयोगः कपालद्वयसंयोगादिस्तत्प्रतिद्वन्द्वी तद्विरोधी तन्नाशक इति यावत् । एवमग्रेऽपि । **अनारम्भकसंयोगः** कपालाकाशसंयोगादिः । **अन्यथेति** । आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मणोऽनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मणश्चैक्य इत्यर्थः । **विकसदिति** । तत्राग्रावच्छेदेनानारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मणः सत्त्वात्तेन कर्मणा मूलावच्छिन्नारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पत्तिस्तेन चारम्भकसंयोगना-

लकुड्मलभङ्गप्रसङ्गात् तस्माद्यदीदमनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वि विभागं जनयेत्तदारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वि विभागं न जनयेत् । नच कारणविभागेनैव द्रव्यनाशात् पूर्वं कुतो देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम् । आरम्भकसंसोगप्रतिद्वन्द्विविभागवतोऽवयवस्य सति द्रव्ये देशान्तरविभागासंभवात् । द्वितीयस्तावद्यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागस्ततः शरीरेऽपि विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र शरीरतरुविभागे हस्तक्रिया न कारणं व्यधिकरणत्वात्[1] शरीरे तु क्रिया नास्त्येव अवयविकर्मणो यावदवयवकर्मनियतत्वात् अतस्तत्र कारणाकारणविभा-

दिनकरी।

शस्तेन कमलनाशः स्यादिति भावः । कारणविभागेनैव कारणमात्रविभागेनैव। कपालद्वयविभागादिनेति यावत्। पूर्वं घटाद्यात्मकद्रव्यनाशात्पूर्वं। तथाच पूर्वोक्तं ततो घटनाशस्ततः कपालस्याकाशविभागो जन्यत इत्यसंगतमिति भावः। सति द्रव्ये द्रव्यनाशं विना देशान्तरविभागासंभवादिति । अन्यथा कारणमात्रविभागे कर्मलक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेरिति भावः। वस्तुतः कर्मलक्षणस्य तत्र नातिव्याप्तिः तत्प्रकारस्तु पाकजप्रक्रियायां सप्रपञ्चं प्रदर्शितोऽस्माभिः। **द्वितीय इति।** कारणाकारणविभागजन्य इत्यर्थः । **यावदवयवकर्मनियतत्वादिति।** क्रियाया व्याप्यवृत्तित्वनियमादिति भावः। **अतएव** वक्ष्यमाणयुक्तेरेव। शरीरे विभक्तप्रत्ययो न स्यादिति । यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागस्तत्र शरीरे विभागप्रत्ययः सर्वानुभवसिद्धः स च विभागं विना नोपपद्यते। नच शरीरतरुसंयोगनाश एव तद्विषय इति वाच्यम् । विभागानङ्गीकारे शरीरतरुसंयोगनाशस्यैवासंभवात्। नहि तत्र हस्तक्रिया शरीरतरुसंयोगनाशिका व्यधिकरणत्वादतस्तत्र हस्ततरुविभागेन शरीरतरुविभागो जन्यते तेन च शरीरतरुसंयोगनाशो जन्यत इत्युपेयत इति विभागसिद्धिः। **ननु** हस्ततरुसंयोगनाश एव शरीरतरुसंयोगनाशकोऽस्तु तरौ तदुभयसामानाधिकरण्यसत्त्वात् मास्तु विभागजविभागो

१ हस्तक्रिया हस्ते शरीरतरुविभागस्तु शरीरतरुनिष्ठ इति तयोर्वैयधिकरण्यमिति भावः।

परत्वं चापरत्वं च द्विविधं परिकीर्तितम् ।
दैशिकं कालिकं चापि मूर्त एव तु दैशिकम् ॥ १२१ ॥
परत्वं मूर्तसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ।
अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादितीरितम् ॥ १२२ ॥

गेन कार्याकार्यविभागो जन्यत इति । अतएव विभागो गुणान्तरं अन्यथा शरीरे विभक्तप्रत्ययो न स्यात् अतः संयोगनाशेन विभागो नान्यथासिद्धो भवति । परापरव्यवहारनिमित्ते परत्वापरत्वे निरूपयति—**परत्वं चेति** । **दैशिकमिति** । दैशिकपरत्वं बहुतरमूर्तसं-

दिनकरी ।

हस्ततरुविभागस्तु कर्मजन्यशरीरतरुसंयोगनाशकतया सिध्यतीत्यप्यत एवापास्तम् । हस्ततरुसंयोगनाशेनैव तदुपपत्तेः । किंच हस्तक्रियैव स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन शरीरनिष्ठा शरीरतरुसंयोगनाशे हेतुरस्तु वैयधिकरण्याभावादिति चेन्न । आश्रयनाशाजन्यगुणनाशस्य विरोधिगुणजन्यत्वनियमेन शरीरकर्मजन्यशरीरतरुसंयोगं प्रति हस्ततरुसंयोगस्याकारणत्वेन च शरीरतरुसंयोगनाशे हस्ततरुसंयोगनाशस्याजनकत्वात् यच्चोक्तं हस्तक्रियैव स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन तत्र कारणमिति तदपि न साक्षात्संबन्धेन जनकत्वनियमस्यासति बाधके सङ्कोचकल्पनानुपपत्तेः । वस्तुतस्तु संयोगाभावो विभागो विभागाभावो वा संयोग इत्यत्र विनिगमनाविरहेणोभयोरप्यतिरिक्तत्वम् । [1]अतएव घटात् पटो विभक्त इति प्रत्यय उपपद्यते संयोगनाशात्मकत्वे नाशस्य सावधिकत्वाभावेन तथाप्रत्ययानुपपत्तेरिति तदिदमभिप्रेत्योक्तमतः संयोगेत्यादि । **मूले मूर्तएव तु दैशिकमिति** । विभुद्रव्ये विप्रकृष्टदेशमात्रवृत्तित्वसन्निकृष्टदेशमात्रवृत्तित्वबुद्धेर्निमित्तकारणस्य दिक्संयोगस्यासमवायिकारणस्य चाभावादिति भावः । दैशिकपरत्वस्य निमित्तकारणमाह—**बहुतरेति** । बहुतरसंयोगान्तरितत्वं तदेव विप्रकृष्टत्वं तद्विषयिण्यपेक्षाबु-

१ विभागस्य संयोगनाशभिन्नत्वादेव.

तयोरसमवायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये ।
दिवाकरपरिस्पन्दभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ॥ १२३ ॥
परत्वमपरत्वं तु तदीयाल्पत्वबुद्धितः ।
अत्र त्वसमवायी स्यात्संयोगः कालपिण्डयोः ॥ १२४ ॥
अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्तेषां निरूपितः ।
बुद्धेः प्रपञ्चः प्रागेव प्रायशो विनिरूपितः ॥ १२५ ॥

योगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते एवं तदल्पीयस्त्वज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते अत्रावधित्वार्थं पञ्चम्यपेक्षा यथा पाटलिपुत्रात् काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः पाटलिपुत्रात् कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति । **तयोः** दैशिकपरत्वापरत्वयोः । **असमवायी** असमवायिकारणम् । **तदाश्रये** दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये । **दिवाकरेति** । अत्र परत्वापरत्वं कालिकं ग्राह्यम् । यस्य सूर्यपरिस्पन्दापेक्षया यस्य सूर्यपरिस्पन्दोऽधिकः स ज्येष्ठः यस्य न्यूनः स कनिष्ठः । कालिकपरत्वापरत्वे जन्यद्रव्ये एव । **अत्र** कालिकपरत्वापरत्वयोः । **तेषां** कालिकदैशिकपरत्वापरत्वानाम् । क्रमप्राप्तां बुद्धिं निरूपयति—**बुद्धेरिति** । तत्र अप्रमां नि-

दिनकरी ।

द्धिर्दैशिकपरत्वं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः । **तदल्पीयस्त्वेति** । अल्पसंयोगान्तरितत्वरूपसंनिकृष्टत्वविषयिण्यपेक्षाबुद्धिर्दैशिकापरत्वं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः ॥ कालिकपरत्वापरत्वे जन्ये एवेत्यत्र जन्यपदं सप्तम्यन्तं नित्ये तत्पूर्वोत्पन्नत्वरूपज्येष्ठत्वबुद्धेस्तदनन्तरोत्पन्नत्वरूपकनिष्ठत्वबुद्धेर्निमित्तकारणस्य कालसंयोगरूपासमवायिकारणस्य चाभावादिति भावः । **मूलेऽपेक्षाबुद्धिनाशेति** । स्वनिमित्तकारणविप्रकृष्टत्वादिबुद्धीनां नाशेनेत्यर्थः । नव्याः पुनर्बहुतरसंयोगान्तरितत्वरूपविप्रकृष्टत्वाल्पसंयोगान्तरितत्वरूपसन्निकृष्टत्वाभ्यां दैशिकपरत्वापरत्वादिव्यवहारस्य बहुतरस्पन्दान्तरितजन्यत्वरूपज्येष्ठत्वाल्पतरस्पन्दान्तरितजन्यत्वरूपकनिष्ठत्वाभ्यां च कालिकपरत्वादिव्यवहारस्योपपत्तेर्न तयोर्गुणान्त-

अथावशिष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिदर्श्यते ।
अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमिष्यते ॥ १२६ ॥
तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता ।
तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः ॥ १२७ ॥
आद्यो देहेष्वात्मबुद्धिः शङ्खादौ पीततामतिः ।
भवेन्निश्चयरूपा या संशयोथ प्रदर्श्यते ॥ १२८ ॥
किंस्विन्नरो वा स्थाणुर्वेत्यादिबुद्धिस्तु संशयः ।
तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः ॥ १२९ ॥

रूपयति—तच्छून्य इति । तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रम इत्यर्थः । तत्प्रपञ्चः अप्रमाप्रपञ्चः । आद्य इति । विपर्यास इत्यर्थः । शरीरादौ निश्चयरूपं यदात्मत्वप्रकारकं ज्ञानं गौरोऽहमित्याकारकम् । एवं शङ्खादौ पीतः शङ्ख इत्याकारकं यद् ज्ञानं निश्चयरूपं तद् भ्रम इति । किंस्विदिति वितर्के । निश्चयस्य लक्षणमाह—तदभावेति । तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानं निश्चयः । संशयं

दिनकरी ।

रत्वम् । अत्रच यत्काले ज्येष्ठत्वबुद्धिरुत्पद्यते तत्कालमादाय स्पन्दनन्यूनाधिकतावसेया अतो न कनिष्ठेऽधिकजीविनि परत्वव्यवहारापत्तिरिति वदन्ति । तदभाववतीति । इदंच प्रमायामतिव्याप्तिवारणाय[1] । तदभाववद्विशेष्यकतदभावप्रकारकप्रमायामतिव्याप्तिवारणाय तत्प्रकारकमिति । इच्छायामतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति । तदभावाप्रकारकमिति संशयेऽतिव्याप्तिवारणाय[2] । अत्रच तदभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतदभावप्रकारताशून्यतदभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्ववद्ज्ञानत्वं[3] यत्र तत्र तन्निश्चयत्वमवसेयं नतु यथाश्रुतम्, महानसोऽयं वह्निमान्न वा पर्वतो वह्निमानित्यस्य पर्वते वह्निनिश्चयत्वानापत्तेः । ज्ञानपदं चेच्छायामति-

१ अयं घट इति प्रमाया घटत्वप्रकारकत्वादतिव्याप्तिरिति भावः. २ यथा पर्वतो वह्निमान्नवेति संशये वह्न्यभावाप्रकारकत्वं नास्तीति नातिव्याप्तिः. ३ तथाच तदभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारशालिज्ञानत्वं भ्रमत्वमित्यर्थः.

स संशयो मतिर्या स्यादेकत्राभावभावयोः।
साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम् ॥ १३० ॥

लक्षयति—**स संशय इति**। एकधर्मिकविरुद्धभावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशय इत्यर्थः। **साधारणेति**। उभयसाधारणो यो धर्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणं यथा उच्चैस्तरत्वं स्थाणुपुरुषसाधारणं ज्ञात्वाऽयं स्थाणुर्न वेति संदिग्धे एवमसाधारणधर्मज्ञानं कारणं यथा शब्दत्वस्य नित्यानित्यव्यावृत्तत्वेन शब्दे गृहीतत्वाच्छब्दो नित्यो न वेति संदिग्धे। **विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादिशब्दात्मिका न**

दिनकरी।

व्याप्तिवारणाय **एक धर्मिकेति**। ह्रदपर्वतौ वह्नितदभाववन्ताविति ज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणायैकधर्मिकेति। एकधर्मितावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नेत्यर्थः। तेन पर्वतो वह्निमान् द्रव्यं वह्न्यभाववदिति ज्ञानव्युदासः। वृक्षः संयोगवान् तदभाववांश्चेति समुच्चयवारणाय विरुद्धेति। विरोधावगाहित्वं तदर्थः। घटो द्रव्यं पृथिवी चेति ज्ञानवारणाय भावाभावेति। इच्छाव्युदासार्थं विशेष्यभागः[१]। वस्तुतस्तु एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वनिवेशे विभिन्नरूपेणैकधर्मितावच्छेदकज्ञानस्य[२] संशयत्वापत्तिः एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकताकत्वनिवेशे च निरवच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकताकसंशयासङ्ग्रहप्रसङ्गः। विभिन्नरूपेण धर्मितावच्छेदकतावच्छेदकावगाहिज्ञानस्य संशयत्वप्रसङ्गश्चेति स्वीयैककोटिप्रकारतावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतापरकोटिप्रकारताशालिज्ञानत्वं संशयत्वमिति ध्येयम्। यत्तु संशयत्वं जातिविशेष इति तन्न। चाक्षुषत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात्। **संदिग्ध इति** क्रियापदम्। संदेहवान्भवतीत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरित्यादिसूत्रे विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यशाब्दसंशयस्योक्तत्वात् साधारणधर्मासाधारणधर्मज्ञानजन्यसंशयवद्विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यस्तृतीयोऽपि संशय इति मतनिरासायाह—**विप्रतिपत्तिस्त्विति**। व्याप्तिज्ञानादीनामित्या-

१ ज्ञानपदम्. २ पर्वतो वह्निमान् जातिमान् वह्न्यभाववान् इति ज्ञानस्य.

संशयकारणं शब्दव्याप्तिज्ञानादीनां निश्चयमात्रजनकत्वस्वभावात् किंतु तत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञानं जन्यते संशयस्तु मानस एवेति। एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद्विषयसंशय इति। एवं व्याप्यसंशयादपि

दिनकरी।

दिनातिदेशवाक्यार्थज्ञानपरिग्रहः। ननु तर्हि सूत्रस्थपञ्चम्यनुपपत्तिरित्यत आह—**किंत्विति**। तथाच सूत्रस्थपञ्चमीप्रयोजकतायामिति भावः। एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद्विषयसंशय इत्यत्र प्रामाण्यपदमप्रामाण्यस्याप्युपलक्षकं तेन प्रामाण्यसंशयस्याप्रामाण्यसंशयस्य च विषयसंदेहे स्वातन्त्र्येण हेतुत्वमिति भावः। **एवं व्याप्येति**। अथ व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वे किं मानं कोटिस्मरणादित एव तत्संभवात् कचित्तदनुविधानस्य तु व्याप्यतदभावयोर्व्यापकतदभावसाहचर्यस्य गृहीतत्वेन तत्स्मरण एवोपक्षीणत्वात्तदग्रहे तु व्याप्यसंशयाद् व्यापकसंशयस्याप्यभावादिति चेदत्राहुः। महानसे हुताशनो न जलह्रद इति स्मरतां पर्वतादिकमपि पश्यतां धूमादिसंशयभावाभावाभ्यां हुताशनसंशयभावाभावदर्शनात्तस्यापि तद्धेतुत्वम्। अतएवोत्कटकोटिकव्याप्यसंशयाद्व्यापकस्याप्युत्कटकोटिकः संशयः कारणोत्कर्षेणैव कार्योत्कर्षात्। नचैतद्भगवत्सूत्रकृदनभिमतमिति वाच्यम्। सूत्रस्थचकारस्याप्यनुक्तसमुच्चायकत्वात्। तथाहि **"समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशय"** इति सूत्रं तस्य चार्थमाहुर्भाष्यकृत्प्रमुखाः—समानधर्मः कोटिद्वयसहचरितधर्मः अनेकस्मात्सपक्षविपक्षाद्व्यावृत्तो धर्मः अनेकधर्मः तयोरुपपत्तिज्ञानं तस्माद्विप्रतिपत्तिर्विरुद्धकोटिप्रतिपादकं वाक्यं तस्मादत्र पञ्चम्याः प्रयोजकत्वमर्थो न हेतुत्वं। उपलब्धिः प्रामाण्यम् अनुपलब्धिः प्रामाण्यविरोधिभ्रमत्वं तयोरव्यवस्थातश्च संशयः। एवंच प्रामाण्यसंशयजन्यो भ्रमत्वसंशयजन्यश्च विषयसंशयः। चकारो व्याप्यसन्देहादिजन्यव्यापकसन्देहादेः संग्राहकः। विशेषापेक्षो विमर्श इति तु लक्षणम्। एकधर्मिकभावाभावप्रकारकत्वरूपविशेषवान् विमर्शो ज्ञानमिति तदर्थः।

दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत्।
पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः॥ १३१॥

व्यापकसंशय इत्यादिकं बोध्यम्। किंतु संशये धर्मिज्ञानं धर्मीन्द्रियसन्निकर्षो वा कारणमिति। **दोष इति।** अप्रमां प्रति दोषः कारणं प्रमां प्रति तु गुणः कारणं। तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा[1] अननुगताः तेषां कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां[2] सिद्धम्। गुणस्य प्रमाजनकत्वं त्वनुमानात्सिद्धम्—यथा प्रमा ज्ञानसामान्यकारणभिन्नकारणजन्याजन्या जन्यज्ञानत्वादप्रमावत्। नच दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यं। पीतः शङ्ख इति ज्ञानस्थलेऽपि पित्तरूपदोषसत्त्वाच्छङ्खप्रमा[3]नुत्पत्तिप्रसङ्गात् विनिगमनाविरहादनन्तदोषाभावकारणत्वम-

दिनकरी।

इत्यादिकमित्यादिना साधनाव्यापकव्याप्यत्वसंदेहादितः साध्यव्यापकत्वसंदेहो बोध्यः। साधारणज्ञानादेः कार्यतावच्छेदके चाव्यवहितोत्तरत्वं देयं तेन परस्परं न व्यभिचारः। **ननु** साधारणधर्मज्ञानादेरिव धर्मिज्ञानस्यापि संशयहेतुत्वात्तत्कृतः संशयविभागः कथं न प्रदर्शित इत्यत आह—**संशये धर्मिज्ञानमिति।** **संशये** संशयमात्रे। तथाच धर्मिज्ञानजन्यतावच्छेदकस्य संशयत्वसमव्याप्यत्वान्न तद्विभाजकतावच्छेदकमिति भावः। **ननु** धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वे मानाभावः। नच धर्मिज्ञानमन्तरेण संशयः स्यादिति वाच्यम्। सति धर्मीन्द्रियसन्निकर्षे इष्टत्वादत आह—**धर्मीन्द्रियेति।** पित्तादीत्यादिना मण्डूकवसाञ्जनादेः परिग्रहः। अनुमानसिद्धत्वमेव प्रदर्शयति—**यथेति।** भगवज्ज्ञाने व्यभिचारवारणाय हेतौ जन्येति। अर्थान्तरं निराकुरुते—**नचेति।** ननु पित्तात्मकदोषाभावः श्वैत्यप्रमायामेव कारणं न शङ्खत्वप्रमायामत आह—**विनिगमनाविरहादिति।** प्रमायां दोषाभावः कारणं गुणो

---

१ पित्तादिदोषाणाम्. २ पित्तादिदोषसत्वे अप्रमासत्वं पित्तादिदोषाभावे अप्रमाभावः. ३ पीतः शङ्ख इत्यत्र हि पीतरूपांशे भ्रमः शङ्खत्वांशे प्रमा सा न स्यात् तत्र दोषाभावस्यासत्वादिति भावः.

प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् ।
सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ पुनः ॥ १३२ ॥
पक्षे साध्यविशिष्टे तु परामर्शो गुणो भवेत् ।
शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ॥ १३३ ॥

पेक्ष्य गुणस्य कारणताया न्याय्यत्वात् । नच गुणसत्त्वेऽपि पित्तेन प्रतिबन्धाच्छङ्खेन श्वैत्यज्ञानं अतः पित्तादिदोषाभावानां कारणत्वमवश्यं वाच्यम्। तथाच किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यम् । तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः । एवं भ्रमं प्रति गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वम् । तत्र दोषाः के इत्याकाङ्क्षायामाह—**पित्तेति** । क्वचित् पीतादिभ्रमे पित्तं दोषः क्वचिच्चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः क्वचिच्च वंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवंरूपा दोषा अननुगता एव भ्रान्तिजनका इत्यर्थः । अथ के गुणा इत्याकाङ्क्षायां प्रत्यक्षादौ क्रमेण गुणान् दर्शयति—**प्रत्यक्षेत्विति** । प्रत्यक्षे विशेषणवद्विशेष्यसंनिकर्षो गुणः । अनुमितौ साध्यवति साध्यव्याप्यवैशिष्टयज्ञानं गुणः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । प्रमां

दिनकरी ।

वा कारणमित्यत्र विनिगमनाविरहादिति भावः । वस्तुतो गुणहेतुतायामेव लाघवं विनिगमकमस्तीत्याह—**अनन्तेति** । **न्याय्यत्वादिति** । अनुगतगुणत्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वान्न तद्धेतुत्वमतेऽयं दोष इति भावः । **तथाच** दोषाभावानां हेतुत्वस्यावश्यकत्वे च । **गुणस्यापीति** । तथाच पित्तादिदोषाभावसत्त्वेऽपि विशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षरूपगुणाभावान्न शङ्खे पीतत्वप्रमेति दोषाभावेन न गुणस्यान्यथासिद्धिरिति भावः । **एवं** एवंसति । अन्वयव्यतिरेकसत्त्वेऽपि यद्यन्यथासिद्धत्वं तदेत्यर्थः । गुणाभावः गुणाभाव एव नतु दोषः कारणं स्यादिति भावः । **एवमग्रेऽपि ज्ञेयमिति ।** उपमितौ शक्ये सादृश्यज्ञानम् शाब्दबोधे योग्यतायाः तात्पर्यस्य वा प्रमैव गुण इति भावः । नन्वेवं रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे

शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्यस्याथ वा प्रमा ।
गुणः स्याद्भ्रमभिन्नं तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ॥ १३४ ॥
अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम् ।
तत्प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकम् ॥ १३५ ॥

निरूपयति—**भ्रमभिन्नमिति** । ननु यत्र शुक्तिरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं तत्र रजतांशेऽपि प्रमा न स्यात् । तज्ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावादत आह—**अथवेति** । तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमेत्यर्थः । अथैवं स्मृतेरपि प्रमात्वं स्यात्ततः किमिति चेत्तथा सति तत्कारणस्यापि प्रमाणान्तरत्वं स्यादिति चेन्न । यथार्थानुभवकरणस्यैव प्रमाणत्वेन विवक्षितत्वात् । इदं तु बोध्यं—येन संबन्धेन यद्वत्ता तेन संबन्धेन तद्वद्विशेष्यकत्वं तेन संबन्धेन तत्प्रकारकत्वं वाच्यम् । तेन कपालादौ संयोगादिना घटादिज्ञाने नातिव्याप्तिः । एवं सति निर्विकल्पकं प्रमा स्यात् तस्य सप्रकारकत्वाभावादत आह—**तत्प्रमेति** । ननु वृक्षे कपिसंयोगज्ञानं भ्रमः प्रमा च स्यादिति चेन्न । प्रतियोगिव्यधिकरणकपिसंयोगाभाववति संयोगज्ञानस्य

दिनकरी ।

इतिज्ञानेऽतिव्याप्तिरत आह—**तद्वद्विशेष्यकत्वे सतीति** । तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारत्ववज्ज्ञानमित्यर्थः । सतिसप्तम्या अवच्छिन्नत्वार्थकत्वात् । तत्प्रकारकभ्रमेऽतिव्याप्तेस्तद्वद्विशेष्यकेति । रजत एव द्रव्यमिति ज्ञाने रजतत्वप्रमात्वापत्तिरतस्तत्प्रकारकेति । ज्ञानपदं च तथाविधेच्छायामतिव्याप्तिवारणाय । **एवं सति** तत्प्रकारकत्वस्य प्रमात्वघटकत्वे सति । भ्रमः प्रमा च स्यादिति लक्षणद्वयस्य[1] तत्र सत्त्वादिति भावः । **नन्वेवं** लक्षणाननुगम इत्यत आह—**लक्ष्यस्येति** । अथ पाकरक्ते घटे श्यामरूपवत्ताप्रतीतेः प्रमात्वं स्यादिति चेदिष्टमेवैतत् । घटस्य

---

१ तद्वद्विशेष्यकत्वेसति तत्प्रकारकज्ञानत्वरूपप्रमालक्षणस्य तदभाववद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकज्ञानत्वरूपभ्रमलक्षणस्य चेत्यर्थः.

प्रकारतादिशून्यं हि संबन्धानवगाहि तत् ।
प्रमात्वं न स्वतो ग्राह्यं संशयानुपपत्तितः ॥ १३६ ॥

भ्रमत्वात् । नच वृक्षे कपिसंयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानं भ्रमो न स्यात् तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यं । तत्र संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वाल्लक्ष्यस्यानुगमाल्लक्षणस्यानैनुगमेऽपि न क्षतिः ॥ **प्रमात्वमिति । मीमांसका हि प्रमात्वं स्वतो ग्राह्यमिति** वदन्ति । तत्र **गुरूणां** मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशकत्वात्तज्ज्ञानप्रामाण्यं तेनैव गृह्यत इति । **भट्टानां** मते ज्ञानमतीन्द्रियं ज्ञानजन्यज्ञातता प्रत्यक्षा तया च ज्ञानमनुमीयते ।

दिनकरी ।

कदाचिच्छ्यामत्वात् वर्तमानस्य प्रमात्वघटकत्वात् । अत्र यद्यपि स्मृत्यन्यज्ञानत्वरूपानुभवत्वस्य निवेशे वैयर्थ्यात् ज्ञानत्वघटितमेव प्रमात्वं सुवचं, तथापि तस्य स्मृतिसाधारणतया तत्करणस्य प्रमाणान्तरतापत्त्या शास्त्रे प्रमाणव्यवहारौपयिकरूपमनुभवत्वघटितमेवानुमन्यन्ते ते तान्त्रिकाः । वस्तुतस्तु विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य कारणतया तज्जन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयानुभवत्वस्य जातिविशेषत्वे सिद्धे ज्ञानत्वस्यानुभवत्वाघटकत्वान्नानुभवत्वस्य वैयर्थ्यमिति कृतं पल्लवितेन ॥ प्रामाण्यं न स्वतो ग्राह्यमिति मूलेन स्वतो ग्राह्यत्वं निषिध्यते तत्र स्वतस्त्ववादिनः के इत्याकाङ्क्षायामाह—**मीमांसका हीति। स्वप्रकाशकत्वादिति** । स्वविषयकत्वादित्यर्थः । **तेनैव गृह्यत इति ।** ज्ञाने गृह्यमाणे तन्निष्ठज्ञानत्वादिधर्मवत्तन्निष्ठप्रामाण्यस्यापि ग्रहे बाधकाभावात्तन्मते सर्वं ज्ञानमयं घटो घटमहं जानामीत्याद्याकारकमिति भावः । **तथाचेति** । अयमत्रानुमानप्रकारः—इयं ज्ञातता घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानजन्या घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततात्वात् या यद्वृत्तिर्यत्प्रकारिका ज्ञातता सा तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानसाध्या यथा पटे

१ अनैक्यम्.

मुरारिमिश्राणां मतेऽनुव्यवसायेन ज्ञानं गृह्यते। सर्वेषामपि मते तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषयः तन्मतं दूषयति—न स्वतो ग्राह्यमिति। संशयेति। यदि ज्ञानस्य प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं स्यात्तदानभ्यासदशापन्नज्ञाने प्रामाण्यसंशयो न स्यात्। तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा त्वन्मते प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः। यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तर्हि धर्मिज्ञानाभावात् कथं संशयस्तस्माद् ज्ञाने प्रामाण्यमनुमेयम्। तथाहि इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽप्रमा इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात् एवमिदं जलत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमास्नेहवति जलत्वप्रकारकज्ञानत्वात्। नच हेतुज्ञानं कथं जातमिति वाच्यं। पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य स्वतो ग्राह्यत्वात् तत्र गन्धग्रहेण गन्धवद्विशेष्यकत्वस्यापि सुग्रहत्वात्।

दिनकरी।

पटत्वप्रकारिका ज्ञाततेति। **अनुव्यवसायेनेति**। ननु ज्ञानज्ञानस्य विषयाविषयकत्वात् कथं विषयघटितप्रामाण्यं तस्य विषय इत्यतो ज्ञानज्ञानस्य विषयविषयकत्वे प्रमाणमाह—**विषयनिरूप्यमिति**। विषयाविषयकप्रत्यक्षाविषय इत्यर्थः। **ज्ञानवित्तिवेद्यो विषय इति**। विषयविषयकतानियतस्वविषयकताकप्रत्यक्षकं ज्ञानमित्यर्थः। अतो न साध्यहेत्वोर्वैयधिकरण्यम्। तथाच ज्ञानं विषयविषयकतानियतस्वविषयकताकप्रत्यक्षकं विषयाविषयकप्रत्यक्षाविषयत्वे सति प्रत्यक्षविषयकत्वादित्यनुमानं ज्ञानप्रत्यक्षस्य विषयविषयकत्वे प्रमाणमिति भावः। भट्टमते च प्रत्यक्षस्थानाभिषिक्ता ज्ञाततालिङ्गकानुमितिरेव बोध्येत्यन्यत्र विस्तरः। **अनभ्यासदशापन्नेति**। अनवधृतप्रामाण्यसजातीयेत्यर्थः। **ज्ञातमेव** निश्चितमेव। **गन्धवतीति**। व्याप्यवतिव्यापकप्रकारकत्वस्य व्यापकवति व्यापकप्रकारकत्वव्याप्यत्वादिति भावः। ननु कथं तर्हि

१ गुरुमिश्रभट्टानां मते. २ संशयाभावमेवोपपादयति—तत्रहीति. ३ भ्रममादाय व्यभिचारवारणार्थं संवादीति.

तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्वद्विशेष्यकत्वं परं न गृह्यते संशयानुरोधात्। ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वात् प्रमालक्षणे तद्वद्विशेष्यकत्वं विशेषणं व्यर्थम्[१]। नच रङ्गे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजन्या न स्यात्तव मते भ्रम-

दिनकरी।

प्रामाण्यस्यानुमेयता गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्यैव पृथिवीत्ववति पृथिवीत्वप्रकारकत्वादेरपि प्रत्यक्षसंभवादत आह—**तत्प्रकारकत्वेति। संशयानुरोधादिति।** यद्यपि ज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयो धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन जायते संदेहस्तु धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन प्रामाण्याभावावगाही धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन प्रामाण्यावगाहीति कथं संशयानुपपत्तिः। तथापि प्रवृत्त्युपयुक्तस्य धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन प्रामाण्यग्रहस्य स्वतस्त्वे संशयानुपपत्तिर्दूषणमिति ध्येयम्। नच प्रामाण्यग्राहकसामग्रीसत्त्वात् कथमग्रिमसंशयानुरोधेन प्रामाण्याग्रह इति वाच्यम्। तत्राग्रिमसंशयानुरोधेन संशयजनकदोषस्य प्रामाण्यनिश्चयप्रतिबन्धकत्वकल्पनादित्याशयात्। **ननु** यदि प्रामाण्यमनुमेयं तदा प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यम्। तथाहि अयं पुरुष इति निश्चये प्रामाण्यसंदेहस्यायं पुरुषो न वेत्याकारकस्योत्पत्त्या पुरुषार्थिनः प्रवृत्तिर्न संभवति तत्र प्रामाण्यनिश्चये च न तत्संशयाधीनोऽर्थसंदेह इति प्रामाण्यग्रहस्य प्रवृत्तावुपयोगः प्रामाण्यग्रहस्यानुमित्यात्मकत्वे च प्रामाण्यग्रहस्यानुमित्यात्मकत्वे च प्रामाण्यानुमापककरादिमति पुरुषत्वप्रकारकत्वादिरूपहेतुग्रहे तद्घटकतया पुरोवर्तिपुरुषत्वव्याप्यकरादिग्रहस्यावश्यकतया तेनैवायं पुरुषो न वेति संदेहप्रतिबन्धसंभवादलं प्रामाण्यानुमानेनेति चेन्न। करादौ पुरुषत्वव्याप्यत्वग्रहं विनापि करादिमति पुरुषत्वप्रकारकत्वहेतोः पुरुषत्वघटितप्रामाण्यव्याप्यत्वग्रहसंभवेन प्रामाण्यानुमानसंभवात्। एवं न्यायमतेऽनुमितेरिव द्वितीयानुव्यवसायस्यापि प्रामाण्यग्राहकत्वमित्यन्यत्र विस्तरः। गुरुः शङ्कते—**नन्विति। व्यर्थमिति।** व्यावर्त्याया अन्यथाख्यातेरभावादिति भावः। **भ्रमजन्येति।** न्यायनये

१ अयथार्थज्ञानवारणार्थं हि तद्वद्विशेष्यकेति अयथार्थं ज्ञानमेव नास्तीति किमर्थं तद्विशेषणमिति भावः.

स्याभावादिति वाच्यं। तत्र हि दोषाधीनस्य पुरोवर्तिनि स्वतन्त्रोपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात्। सत्यरजतस्थले तु विशिष्टज्ञानस्य सत्वात्तदेव कारणं। अस्तु वा तत्रापि[1] रजतभेदाग्रहः स एव[2] कारणमिति।

दिनकरी।

भ्रमजन्या प्रवृत्तिस्तव मते न स्यादित्यर्थः। भ्रमस्यान्यथाख्यातेः तत्र रङ्गगोचरविसंवादिरजतार्थिप्रवृत्तौ। रजते इदं रजतमिति ज्ञानकाले रजतभेदाग्रहसत्त्वाद्विसंवादिप्रवृत्त्यापत्तिवारणाय दोषाधीनस्येत्युक्तम्। न्यायनये दोषाधीनो यो रजतभ्रमस्तत्स्थानाभिषिक्तरजतभेदाग्रहस्यैव तन्मते दोषाधीनतया रजते रजतभेदाग्रहस्य दोषानधीनत्वादिति भावः। यत्र रङ्गगोचरमेतद्रजतवद्भूतलमिति ज्ञानं तत्र विसंवादितादृशप्रवृत्तिवारणाय स्वतन्त्रोपस्थितेति रजतविशेषणम्। मुख्यविशेष्यतयोपस्थितत्वं तदर्थः। वस्तुतो रङ्गगोचरादेतद्रजतवद्भूतलमिति ज्ञानादपि प्रवृत्तिरिष्टैवेति स्वतन्त्रोपस्थितत्वं न देयमिति ध्येयम्। **हेतुत्वादिति।** न्यायनयेपीदं रजतमिति भ्रमे हेतुतया रजतभेदाग्रहस्य तत्रावश्यकतया तस्यैव हेतुत्वं युक्तं तद्धेतोरिति न्यायादिति भावः। कार्यकारणभावद्वयकल्पनापेक्षया लाघवादाह—**अस्तु वेति। तत्रापि** सत्यरजतगोचरप्रवृत्तावपि। अपिना रङ्गगोचरप्रवृत्तिपरिग्रहः। **रजतभेदाग्रहः** रजतभेदासंसर्गाग्रहाभावः। यथाश्रुते रजते नेदं रजतमिति ग्रहेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः प्राभाकरमते तत्र रजते भेदग्रहाभावस्य सत्त्वादन्यथाख्यात्यापत्तेरिति। यद्यपि पुरोवर्तिविशेष्यकस्य रजतभेदासंसर्गग्रहस्य समवायेनाभावो विशेषणतयात्मनिष्ठः प्रतिबन्धकस्तदभावः कारणमिति फलितम्। तथाच रङ्गे इदं न रजतमिति ग्रहेऽपि प्रवृत्त्यापत्तिः रङ्गविशेष्यकरजतभेदासंसर्गग्रहस्यान्यथाख्यात्यनङ्गीकर्तृमतेऽप्रसिद्धत्वेन तदभावस्य प्रतिबन्धकत्वासंभवात् तथापि विषयतासंबन्धेन प्रवृत्तिं प्रति रजतभेदासंसर्गग्रहस्य विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावः स विशेषणतासंबन्धेन प्रतिबन्धक इति विषयनिष्ठतया प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभाव-

१ सत्यरजतस्थलेऽपि. २ रजतभेदाग्रह एव.

नचान्यथाख्यातिः[1] संभवति रजतप्रत्यक्षकारणस्य रजतेन्द्रियसंनिकर्षस्याभावात् रङ्गे रजतबुद्धेरनुपपत्तिरिति चेन्न। सत्यरजतस्थले प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् अन्यत्रापि तत्कल्पनात् ।

दिनकरी ।

कल्पनान्नोक्तदोषः । एवंच तत्पुरुषीयत्वं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकत्वयोरवच्छेदककोटौ निवेशनीयमतो न पुरुषभेदमादाय दोषः । नचैवं रङ्गे इदं रजतमिति भ्रमानन्तरं तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् रजतभेदासंसर्गग्रहस्यान्यथाख्यात्यापत्त्या तत्रानङ्गीकारेण तदभावरूपस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । रजतभेदोपस्थितिविशिष्टस्यैव रजतभेदासंसर्गग्रहाभावरूपस्य प्रतिबन्धकत्वोपगमात् । नचैवमपि रङ्गे इदं रजतं घटो न रजतमिति ज्ञानानन्तरमप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं। रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकदोषस्योत्तेजकत्वकल्पनात् तत्र रङ्गे रजतभेदग्रहानुत्पत्त्या तत्प्रतिबन्धकदोषस्य स्वीकरणीयत्त्वात् । नच रङ्गे रजतभ्रमजनकदोष एवोत्तेजकोऽस्तु किं रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकदोषस्योत्तेजकत्वस्वीकारेण। एवंच रजतभेदोपस्थितिवैशिष्ट्यमपि प्रतिबन्धके विशेषणं न देयं रजतभेदानुपस्थितिकाले रङ्गे इदं रजतमिति ज्ञानादप्रवृत्तिप्रसङ्गाभावात्। तत्र रजतभेदासंसर्गग्रहस्य प्रतिबन्धकस्य रङ्गे रजतभ्रमजनकदोषरूपोत्तेजकविशिष्टत्वादिति वाच्यम् । रङ्गे इदं रजतमिति भ्रमस्य न्यायमतसिद्धस्य तन्मतेऽभावेन तत्र तादृशदोषस्यानङ्गीकारात् । संभवतीत्यनन्तरं येन विसंवादिप्रवृत्तौ तद्धेतुत्वं स्यादिति पूरणीयम् । **संनिकर्षस्याभावादिति ।** ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्त्यन्तरस्य कल्पनं तु गौरवदोषदुष्टमित्यभिमानः। हेतुताया इत्यस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति शेषः। **अन्यत्रापि** रङ्गगोचररजतार्थिप्रवृत्तावपि। **तत्कल्पनात्** विशिष्टज्ञानहेतुत्वकल्पनात् । नचात्र मानाभाव इति वाच्यम् । रङ्गे रजतार्थिप्रवृत्तिरिष्टप्रवृत्तिविषयविशिष्टज्ञानसाध्या प्रवृत्तित्वाद्रजते रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तिवदित्यनुमानस्यैव तत्र

---

१ भ्रमः.

नच संवादि[1]प्रवृत्तौ तत्कारणं विसंवादि[2]प्रवृत्तौ च भेदाग्रहः कारणमिति वाच्यं। लाघवेन प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनात्। इत्थंच रङ्गे रजतत्वविशिष्टबुद्ध्यनुरोधेन ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिकल्पनेऽपि न क्षतिः फलमुखगौरवस्यादोषत्वात्। किंच यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजते रङ्गे

दिनकरी।

मानत्वात् अत्राप्रयोजकत्वमाशङ्कते—**नचेति**। **लाघवेनेति**। संवादिविसंवादिभेदेन कार्यकारणभावद्वयमपेक्ष्य प्रवृत्तिमात्रे विशिष्टज्ञानस्यैव हेतुत्वकल्पनालाघवेनेत्यर्थः। तथाच लाघवज्ञानरूपानुकूलतर्कस्य सत्त्वान्नाप्रयोजकत्वमिति भावः। रजतांशेऽपि सन्निकर्षाभावान्नान्यथाख्यातिः संभवतीति प्राभाकरोक्तं दूषणमुद्धरति—**इत्थंचेति**। प्रवृत्तिमात्रे विशिष्टबुद्धेर्हेतुत्वसिद्धौ चेत्यर्थः। **फलमुखेति**। कार्यकारणभावग्रहात्मकफलात् पूर्वं गौरवस्यानिर्णयाद् गौरवसन्देहस्यचाप्रतिबन्धकत्वादिति भावः। **नन्वस्तु** संवादिविसंवादिप्रवृत्तिसाधारणप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रत्येव भेदाग्रहः कारणमिति न कार्यकारणभावद्वयकल्पनागौरवम्। नच विशिष्टज्ञानत्वापेक्षयेष्टभेदग्रहाभावत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे गौरवमिति वाच्यम्। रजतत्वविशिष्टानुमित्यादौ रजतभेदाग्रहत्वेन कारणत्वे तत्रैव प्रवृत्तिसाधारणरजतत्वविशिष्टविषयकत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वकल्पनेनैव निर्वाहात्। न्यायनये तु प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति विशिष्टज्ञानहेतुत्वेन हेतुत्वान्तरकल्पने गौरवमिति न तदनुरोधेन कल्पनीयभ्रमात्मकरजतज्ञानार्थं ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्त्यादर इति कारणबाधाद्बाधितमेव मिथ्याज्ञानमित्याशङ्कां मनसि निधाय स्थलविशेषे कारणबाधाभावादनिवार्यमेव मिथ्याज्ञानमित्याह—**किंचेत्यादिना**। यत्र रजते रजतभेदग्रहो न वा रङ्गे रजतभेदग्रहस्तत्र सति युगपदिन्द्रियसन्निकर्षे रजतरङ्गयोरिमे रजते इति ज्ञाने न किमपि बाधकम् रजतत्वेन समं संयुक्तसमवायस्य सत्त्वात् तादृशं च ज्ञानं रङ्गांशे न प्रमात्मकं विशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षरूपप्रमासामग्र्यभावात् किंत्वन्यथाख्यातिरे-

---

[1] सफलप्रवृत्तौ. [2] निष्फलप्रवृत्तौ.

वेति ज्ञानं जातं तत्र न कारणबाधोऽपि। अपिच यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानं तत्रोभयत्र युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ती स्याताम्। रङ्गे रङ्गभेदग्रहे रजते रजतभेदग्रहे चान्यथाख्यातिभयात् त्वन्मते दोषादेव रङ्गे रजतभेदाग्रहस्य रजते रङ्गभेदाग्रहस्य च सत्त्वात्। किंचानुमितिं प्रति भेदाग्रहस्य हेतुत्वे जलहृदे वह्निव्याप्यधूमवद्भेदाग्रहादनुमितिर्निराबाधा। यदिच विशिष्टज्ञानं कारणं तदाऽयोगोलके वह्निव्याप्य-

दिनकरी।

वेति भावः। ननु तत्तद्विशिष्टबुद्धिं प्रति तत्तद्विशेषणे तत्तद्विशेष्यघटितसन्निकर्षो हेतुरन्यथातिप्रसङ्गात् तथाच कथं रजतघटितसंयुक्तसमवायेन रङ्गे रजतत्वग्रह इत्यत आह—**अपिचेति**। अन्यथाख्यातिभयादित्यनन्तरं रङ्गे रङ्गभेदाग्रहस्य रजते रजतभेदाग्रहस्येति पूरितस्य सत्त्वादित्यनेनान्वयः। अनेन रङ्गेऽनिष्टभेदाग्रहरूपा निवृत्तिसामग्री रजते इष्टभेदाग्रहरूपा प्रवृत्तिसामग्री च प्रदर्शिता। रङ्गे रजतभेदाग्रहस्येत्यादिना च रङ्गे इष्टभेदाग्रहरूपा प्रवृत्तिसामग्री रजतेऽनिष्टभेदाग्रहरूपा निवृत्तिसामग्री च प्रदर्शिता। **दोषादेवेति**। त्वन्मते न्यायाभिमतभ्रमस्थलाभिषिक्तभेदाग्रहं प्रति दोषस्य हेतुत्वादिति भावः। इदं चेष्टभेदाग्रहः प्रवृत्तिकारणमनिष्टभेदाग्रहो निवृत्तिकारणमिति यथाश्रुताभिप्रायेण इष्टभेदोपस्थितिविशिष्टेष्टभेदासंसर्गाग्रहः प्रतिबन्धकस्तदभावः कारणमिति दर्शितनिष्कर्षे तु रजतभेदोपस्थितिविशिष्टरजतभेदासंसर्गाग्रहस्य प्रतिबन्धकस्य रङ्गेऽभावादिति रीत्या सामग्री बोध्या। **ननु** रङ्गे रजतभेदाग्रहप्रयोजकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वान्न रङ्गे निवृत्तिरेवं रजते रङ्गभेदासंसर्गग्रहप्रयोजकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वान्न रजते प्रवृत्तिरिति कथं युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्त्योरापादनमित्यत आह—**किंचेति**। भेदाग्रहस्य व्याप्यवद्भेदाग्रहस्य। **अनुमितिर्निराबाधेति**। सति बाधाभावेऽन्यथाख्यातिरूपानुमितिर्निराबाधेत्यर्थः। **आपतितमिति**। अन्यथाख्यातिरूपमापतितमित्यर्थः। ननु हृदे वह्निव्याप्यधूमवद्भेदाग्रहान्न हृदो व-

१ भेदाग्रहरूपकारणसत्त्वादिति भावः.

व्यभिचारस्याग्रहोऽपि सहचारग्रहस्तथा ।
हेतुर्व्याप्तिग्रहे तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्तकः ॥ १३७ ॥

धूमज्ञानमनुमित्यनुरोधादापतितं सेयमुभयतःपाशारज्जुः इत्थं चान्यथाख्यातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रङ्गं रजततयाऽवेदिषमित्यनुभवादिति संक्षेपः ॥ पूर्वं व्याप्तिरुक्ता तद्ग्रहोपायस्तु न दर्शित इत्यतस्तं दर्शयति—**व्यभिचारेति** ॥ व्यभिचाराग्रहः सहचारग्रहश्च

दिनकरी ।

ह्निमानित्यन्यथाख्यातिरूपानुमितिः परं त्वगृहीतासंसर्गकं ज्ञानद्वयमेवात्रोत्पद्यते नच तत्र विशिष्टज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावः । व्याप्यवद्भेदाग्रहस्य ह्रदो वह्निमानित्यन्यथाख्यातिरूपानुमितिकारणस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । अन्यथाख्यातौ प्रमाणाभावेन तादृशकार्यकारणभावस्याकल्पनादतस्तत्र प्रमाणं प्रदर्शयति—**इत्थंचेति** । यद्वा नन्वनुमितिं प्रति विशिष्टज्ञानस्यैव हेतुत्वं यत्र च न तादृशविशिष्टबोधस्य सामग्री तत्र लिङ्गासंसर्गाग्रहाल्लिङ्ग्यसंसर्गाग्रहस्यैव परैरुपगमान्नायःपिण्डे वह्न्यनुमित्यनुरोधादन्यथाख्यातिरित्यत आह—**इत्थंचेति** । चकारोऽप्यर्थः । ननु तादृशानुव्यवसायो नेदंविशेष्यकज्ञाने रजतत्वप्रकारकत्वविशिष्टबुद्धिरूपः परं तु रजतत्वप्रकारकत्वासंसर्गाग्रहरूप एवेत्यत आह—**संक्षेप इति** । विद्यमानेऽपि भेदग्रहे आहार्यप्रत्यक्षोत्पादादिच्छाया उत्तेजकत्वं वाच्यम् । इच्छानामुत्तेजकत्वानुरोधेन चानुमितित्वादीनामेव कार्यतावच्छेदकत्वात् प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति भेदग्रहाभावत्वेन पृथक्कारणत्वे गौरवापत्त्या विशिष्टज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुता कल्पनीयेति विसंवादिप्रवृत्त्यनुरोधेनान्यथाख्यातिर्दुर्वारैवेति भावः ॥ **ननु** प्रामाण्यमनुमानगम्यं तदा भवेद्यद्यनुमानं प्रमाणं भवेत्तदेव न संभवति व्याप्तेर्ग्राहकाभावेनाज्ञानादित्यतः प्रामाण्यानुमितिप्रयोजकतया व्यभिचारस्याग्रहोऽथ सहचारग्रहस्तथेति मूलेन व्याप्तिग्रहोपायो दर्श्यते स चायुक्तः स्वकारणीभूतव्याप्तिस्वरूपज्ञानाभावादित्यत आह—**पूर्वं व्याप्तिरुक्तेति** । व्यभिचाराग्रहस्य व्याप्तिग्राहकतामुपपादयति—**व्यभिचारग्रहस्येति** ।

व्याप्तिग्रहे कारणम्। व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिग्रहे प्रतिबन्धकत्वात्तद्भावः कारणमित्यर्थः। एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सहचारग्रहस्यापि हेतुता भूयोदर्शनं तु न कारणं व्यभिचारास्फूर्तौ सकृद्दर्शनेऽपि क्वचिद्व्याप्तिग्रहात् क्वचिद्व्यभिचारशङ्काविधूननद्वारा भूयोदर्शनमुपयुज्यते यत्र तु भूयोदर्शनादपि शङ्का नापैति तत्र विपक्षे बाधकतर्कोऽपेक्षितः तथाहि वह्निविरहिण्यपि धूमः स्यादिति यद्याशङ्का भवति तदा सा वह्निधूमयोः कार्यकारणभावस्य प्रतिसन्धानान्निवर्त्तते यद्ययं वह्निमान्न स्यात्तदा धूमवान्न स्यात् कारणं विना कार्यानुत्पत्तेः। यदि च क्वचित्कारणं विना कार्यं भविष्यति तदाऽहेतुक एव भविष्यतीति तत्राप्याशङ्का भवेत् तदा सा व्याघातादपसारणीया। यदि हि कारणं विना कार्यं स्यात्तदा धूमार्थं वह्नेस्तृप्त्यर्थं भोजनस्य वा नियमत उपादानं तत्रैव न स्यादिति। यत्र स्वत एव शङ्का नावतरति तत्र न

दिनकरी।

सहचारग्रहस्य तामुपपादयति—एवमिति। भूयोदर्शनस्य कारणत्वं खण्डयति। भूयोदर्शनं त्विति। व्यतिरेकव्यभिचारमाह—सकृद्दर्शनेऽपीति। भूयोदर्शनस्याहेतुत्वेऽपि क्वचित्प्रयोजकतया तदादर इत्याह—क्वचिदिति। तर्कोऽपेक्षित इति। शङ्कापनयनार्थं तर्कोऽपेक्षित इत्यर्थः। तद्दर्शयति—तथा हीत्यादिना। यद्ययमिति अयं धूमवान् पर्वतः। कारणं विनेति। तथाच धूमो वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादिति तर्काकारो बोध्यः। यथाश्रुते वह्निमान्न स्याद् धूमवान्नस्यादिति तर्कस्य विषयपरिशोधकस्य व्याप्तिग्रहानौपयिकतयासङ्गतेः। तत्रापि तादृशतर्ककारणीभूतकार्यकारणभावग्रहेऽपि। आशङ्का भवेत् आशङ्का प्रतिबन्धिका भवेत्। व्याघातमेव दर्शयति—यदि हीत्यादिना। ननु तर्के प्रत्यापाद्यव्याप्यापादकवत्ताज्ञानं कारणं तत्र व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकव्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकस्तर्कोऽपेक्षित एवमग्रेऽपीत्यनवस्थेत्यत आह—यत्रेति। स्वत एव शङ्कासामग्रीविरहादेव। न तर्कापेक्षेत्यनन्तरमतो ना-

१ कार्यमात्रंप्रति प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वमिति नियमादिति भावः. २ निरसनम्. ३ ज्ञानात्.

तर्कापेक्षापीति । तदिदमुक्तं तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्तक इति ॥ इदानीं

दिनकरी ।

नवस्थेति शेषः । ननु तर्कस्य न व्यभिचारशङ्कानिवर्तकत्वं तर्ककारणीभूतव्याप्तिज्ञानेनैव तन्निवृत्तेः[1] संभवादिति चेदत्र केचित् अनाहार्यशङ्कायास्तर्ककारणीभूतव्याप्तिज्ञानेन निराससंभवेऽप्याहार्यशङ्कायास्ततो[2] निवृत्तिर्न संभवति आहार्यज्ञानस्य तदप्रतिबध्यत्वात् किंतु तर्केणैव । तथा हि अनिष्टप्रसंजनात्मकेन[3] तर्केणापादकज्ञाने आपाद्यज्ञानरूपानिष्टसाधनत्वज्ञानजननद्वारा आपादकज्ञाने द्वेषो जन्यते तेन चापादकज्ञाने इच्छाप्रतिबन्धः क्रियते एवं चेच्छारूपकारणविरहादेव नाहार्यशङ्कोत्पत्तिरित्यर्थवशसंपन्नमेव तर्के तन्निवर्तकत्वमिति । केचित्तु तर्कस्य शङ्कानिवर्तकत्वं व्याप्तिज्ञानकारणीभूतो यो व्यभिचारशङ्काविरहस्तत्संपादकत्वम् । एवंच व्यभिचारशङ्काप्रतिबन्धकतायां तर्कस्योत्तेजकतयोत्तेजकाभावविशिष्टव्यभिचारशङ्काविरहसंपादकत्वमक्षुण्णमेव तर्कस्येत्याहुः । परेतु तदापादकापत्तित्वेनाहार्यसाधारणतद्विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकतया तर्कस्य व्यभिचारशङ्कानिवर्तकत्वमित्याहुः । तर्कश्चाहार्यारोपविशेषः तत्त्वं च मानसत्वव्याप्यो जातिविशेषस्तर्कयामीत्यनुभवाज्जिज्ञासाविशेषनिवर्तकतया वा सिद्ध इति । तर्कश्च द्विविधो विषयपरिशोधको व्याप्तिग्राहकश्चेति । तत्र विषयपरिशोधको निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिः । धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादित्यादिश्च व्याप्तिग्राहकः विस्तरस्त्वन्यत्रानुसन्धेयः । इदानीं व्याप्तिग्रहोपायनिरूपणोत्तरं व्याप्तिनिश्चयाभावप्रयोजकव्यभिचारशङ्काकारणज्ञानविषयत्वेनोपाधेः स्मरणे सति । तथाच प्रसङ्गसङ्गत्योपाधिनिरूपणमिति भावः । सिद्धिविषयत्वरूपसाध्यत्वस्य सिद्धिजनकत्वरूपसाधनत्वस्य च सोपाधावभावादभिमतेति । यो यदवच्छिन्नव्यापकत्वे सति यदवच्छिन्नाव्यापकः स तदवच्छिन्नसाध्यकतदवच्छिन्नहेतावुपाधिरित्यर्थः । यथाश्रुतेऽभिमतस्य विशेषणत्वे

---

१ व्यभिचारशङ्कानिवृत्तेः. २ व्याप्तिज्ञानतः ३ आपादन.

साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा ।
स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्श्यते ॥ १३८ ॥

परकीयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धार्थमुपाधिं निरूपयति—**साध्यस्येति** ॥ साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमताव्यापकत्वमुपाधिरित्यर्थः । ननु स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजन्यत्वं नोपाधिः स्यात् तस्य साध्यव्यापकत्वाभावात् श्यामत्वस्य घटादावपि सत्त्वात् । एवं वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वं नोपाधिः स्यात् प्रत्यक्षत्वस्यात्मादिषु सत्त्वात् तत्र च रूपाभावात् । एवं ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र भावत्वं नोपाधिः स्याद्विनाशित्वस्य प्रागभावेऽपि सत्वात् तत्र भावत्वाभावादिति चेन्न । यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थे तात्प-

दिनकरी ।

यत्र न तदभिमानस्तत्राव्याप्तिः स्यात् यदवच्छिन्नविवक्षणाद्गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावाञ्जातिमत्त्वादित्यादौ संयोगी गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ च नाव्याप्त्यतिव्याप्ती । व्यापकत्वाव्यापकत्वे एकप्रकारेणैकसंबन्धेन च विवक्षिते तेन द्रव्यत्वत्वेन समवायसंबन्धेन च वह्निंप्रति व्यापकस्य द्वित्वादिना संयोगादिसंबन्धेन च धूमं प्रत्यव्यापकत्वेऽपि वह्निमान् धूमादित्यत्र द्रव्यत्वादौ नातिव्याप्तिः । **स श्याम इति** । काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादावित्यर्थः । तेन वक्ष्यमाणेन ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यनेन न पौनरुक्त्यम् । अस्य साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादग्रिमस्य साधनरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् । साध्याव्यापकत्वमुपपादयति **श्यामत्वस्येति** । ननु साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं विवक्षणीयमतो नोक्ताव्याप्तिरतः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधावव्याप्तिमाह—**एवं वायुरिति** । अत्र प्रत्यक्षं प्रत्युद्भूतरूपस्याव्यापकत्वे रूपत्वस्य सुतरामव्यापकत्वमित्युद्भूतपदं व्यर्थं तथाप्युपाधेः साध्यव्यापकत्वे कार्यकारणभावलक्षणानुकूलतर्कदर्शनार्थं तदिति ध्येयम् । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वोक्तौ तु पूर्वोक्तशाकपाकजत्वाव्याप्तिरिति भावः ।

र्थात् मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वस्य व्यापकं शाकपाकजत्वं तद-वच्छिन्नसाधनाव्यापकं च एवं पक्षधर्मबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वं एवं बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाधनस्याव्यापकं च एवं ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वं सद्धेतावेतादृशो धर्मो नास्ति यदवच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकं तदवच्छिन्नस्य साधनस्य चाव्यापकं किंचित् स्यात् व्यभिचारिणि तु उपाध्यधिकरणं यत्साध्याधिकरणं यच्चोपाधिशून्यं साध्यव्यभिचारा-धिकरणं तदन्यतरत्वावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वं साधनस्य चा-

दिनकरी।

अव्याप्तीः परिहरति—**मित्रातनयत्वेत्यादिना । व्यभिचारिणि त्वित्यादि ।** वायुः प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यादौ प्रत्यक्षत्वरूपसाध्याधिकर-णमात्मा उद्भूतरूपात्मकोपाधिशून्यं साध्यव्यभिचाराधिकरणं गगनं तद-न्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्योद्भूतरूपेऽभावादुक्तमुपाध्यधिकरण-मिति । उद्भूतरूपाधिकरणपरमाण्वाकाशान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्याप्रसि-द्ध्या तद्दोषतादवस्थ्यमतः **साध्याधिकरणमिति ।** उद्भूतरूपाधिकरणं यत्प्रत्यक्षत्वाधिकरणं घटादिस्तद्वृत्तिद्रव्यत्वाव्यापकधर्मावच्छिन्नसाध्य-व्यापकत्वाभावादुक्तं **यच्चेत्यादि ।** तत्रापि साध्यव्यभिचाराधिकरणपर-माणुघटान्यतरत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वात्मकसाधनव्यापकत्वादुपाधिशून्यमि-ति । तत्रैवोपाध्यधिकरणसाध्याधिकरणं घट उपाधिशून्यमधिकरण-मात्मा तदन्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावात् साध्यव्यभिचाराधि-करणमिति । उद्भूतरूपाधिकरणं यत्प्रत्यक्षत्वाधिकरणं घटः यच्चोद्भू-तरूपशून्यं प्रत्यक्षत्वाभावाधिकरणमतीन्द्रियरूपादि तदन्यतरत्वावच्छि-न्नद्रव्यत्वरूपसाधनाव्यापकत्वस्योद्भूतरूपेऽभावात् साध्याभावाधिकरण-मिति परित्यज्य साध्यव्यभिचाराधिकरणमित्युक्तं तदर्थश्च साधननिष्ठ-

---

१ मित्रातनयत्वावच्छिन्नः. २ अयं पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकः. ३ साधनावच्छिन्नसा-ध्यव्यापकोऽयम्.

सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः।
हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता॥ १३९॥
व्यभिचारस्यानुमानमुपाधेस्तु प्रयोजनम्।

व्यापकत्वमुपाधेरन्ततः संभवतीति। अत एव लक्ष्यमप्युपाधिस्वरूपमेतदनुसारेण दर्शयति—**सर्वइत्यादिना॥ स्वसाध्येति**। स्वं च साध्यं च स्वसाध्ये तयोर्व्यभिचारितेत्यर्थः। उपाधेर्दूषकताबीजमाह—**व्यभिचारस्येति**। उपाधिव्यभिचारेण हेतौ साध्यव्यभिचारानुमानमुपाधेः प्रयोजनमित्यर्थः। तथा हि यत्र शुद्धसाध्यव्या-

दिनकरी।

साध्यव्यभिचारनिरूपकाधिकरणत्वम्। **अन्तत इति**। तादृशधर्मान्तरस्य स्फूर्तावित्यर्थः। नच साध्यव्यापकत्वं साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं तथा च शुद्धसाध्यव्यापके धूमादिनिष्ठव्याप्तेः केवलधूमत्वावच्छिन्नत्वात् कथं तादृशधर्मान्तरावच्छिन्नधूमादिनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वमार्द्रेन्धनादीनामिति वाच्यम्। तद्धर्माधिकरणीभूतसाध्याधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वरूपस्यैव तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य लक्षणे प्रवेशो नतु यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वस्येत्याशयात्। धूमवान् वह्नेरित्यादावयःपिण्डमहानसान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं व्यजनवत्त्वादिकं सङ्ग्राह्यमेवेति ध्येयम्॥ **अतएव** यद्धर्मावच्छिन्नत्वघटितनिरुक्तलक्षणस्य तात्पर्यविषयत्वादेव। **एतदनुसारेण,** निरुक्तलक्षणानुसारेण। स्वस्य साध्यमिति षष्ठीतत्पुरुषभ्रमं व्यावर्तयितुमाह—**स्वं चेति**। नव्यास्तु यदभावेन यद्वदन्यत्वेन वा साधनवति साध्याभाव उन्नीयते स उपाधिर्लाघवात्। अतएव जलत्वतेजस्त्वयोस्तदुभयत्वेन रूपेण न क्वचिदप्युपाधित्वमित्याहुः। तद्धर्मवत्युपाधिव्यभिचारेण तद्धर्माधिकरणीभूतं यदुपाध्यभावाधिकरणं तद्वृत्तित्वेन वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ तु प्रमेयत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि बहिर्द्रव्ये उद्भूतरूपव्यभिचारित्वादित्यादि द्रष्टव्यम्। ननु पक्षेतरत्वेऽतिव्याप्तिः। नच तस्य लक्ष्यत्वमेव एकाश्रये येषामित्यादिमूलेन प्रदर्शितस्य लक्ष्यतावच्छेदकस्य तत्राभावात् तत्र

पक उपाधिस्तत्र शुद्धेनैवोपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानम् यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्निर्धूमव्यभिचारी तद्व्यापकार्द्रेन्धनसंयोगव्यभिचारित्वादिति व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारावश्यकत्वात् यत्र तु किंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यस्य व्यापक उपाधिस्तत्र तद्धर्मवति उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानम् यथा स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनये शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वादिति बाधानुन्नीतपक्षेतरस्तु साध्यव्यापकताग्राहकप्रमाणाभावात् स्वव्याघातकत्वाच्च नोपाधिः बाधोन्नीतस्तु उपाधिर्भवत्येव यथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ प्रत्यक्षेण वह्नावुष्णत्वग्रहे वह्नीतरत्वमुपाधिः । यत्र तूपाधेः साध्यव्यापकता संदिह्यते स संदिग्धोपाधिः पक्षेतरस्तु संदिग्धोपाधिरपि नोद्भावनीयः कथ-

दिनकरी ।

हेतौ पक्षेतरत्वव्यभिचारस्य पक्षमादायैव संभवात् साध्यव्यभिचारस्य तमादायासंभवादत आह—**बाधानुन्नीतेति । स्वव्याघातकत्वादिति ।** उपाधिमात्रस्य दूषकत्वव्याघातकत्वादित्यर्थः । पक्षेतरत्वस्योपाधित्वे सर्वत्रानुमाने पक्षेतरत्वस्योपाधेः संभवादनुमानमात्रोच्छेदापत्त्या व्यभिचारानुमानाधीनस्योपाधेर्दूषकत्वस्यासंभवादिति भावः । ननु तथापि यत्र साध्यव्यापकताग्राहकं प्रमाणमस्ति तत्र पक्षेतरत्वे लक्षणातिव्याप्तिर्दुर्वारेत्यत आह—**बाधोन्नीतस्त्विति** । बाधेन पक्षे साध्याभाववत्तया उन्नीतः साध्यव्यापकत्वेन निश्चित इत्यर्थः । **संदिग्धोपाधिरपीति ।** पक्षे साध्यसंदेहेन साध्यव्यापकतासंदेहस्य पक्षेतरत्वे संभवादिति भावः । नच स्वव्याघातकत्वेनानुपाधित्वादेवानुद्भावनसंभवे संप्रदायमात्रे तद्धेतुत्वकथनमसंगतमिति वाच्यं यत्र साध्यव्यापकताग्राहकतर्कावतारस्तत्र व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारावश्यंभावेन व्यभिचारानुमापकत्वरूपस्य दूषकत्वस्य व्याघातासंभवात् । सत्प्रतिपक्षोन्ना-

---

१ धूमव्यापकार्द्रेन्धनसंयोगव्यभिचारात्. २ शाकपाकजत्वाभाववद्वृत्तित्वात्.

शब्दोपमानयोर्नैव पृथक्प्रामाण्यमिष्यते ॥ १४० ॥

कसंप्रदायानुरोधात् । केचित्तु सत्प्रतिपक्षोत्थापनमुपाधेः फलं तथा हि अयोगोलकं धूमवद्वह्नेरित्यादौ अयोगोलकं धूमाभाववद् आर्द्रेन्धनाभावादिति सत्प्रतिपक्षसंभवात् । इत्थंच साधनव्यापकोऽपि क्वचिदुपाधिः यथा करका पृथिवी कठिनसंयोगवत्त्वादित्यादौ[1] अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वम् नचात्र स्वरूपासिद्धिरेव दूषणमिति वाच्यं सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसांकर्यात् । अत्र च साध्यव्यापकः पक्षावृत्तिरुपाधिरित्याहुः । **शब्दोपमानयोरिति** । वैशेषिकाणां मते प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणम् शब्दोपमानयोस्तु अनुमानविधयैव प्रामाण्यम् । तथा हि दण्डेन गामानयेत्यादिलौकिकपदानि यजेतेत्यादिवैदिकपदानि वा तात्पर्यविषयस्मारित[2]पदार्थसंसर्गप्रमापूर्वकाणि आकाङ्क्षा-

दिनकरी ।

यकत्वेनोपाधेर्दूषकतावादिनां मतमाह—**केचित्त्विति** । **इत्थंचेति** । सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकत्वे चेत्यर्थः । अत्र च सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वपक्षे च । **पक्षावृत्तिरिति** । पक्षवृत्तित्वे तु पक्षे तदभावेन साध्याभावासाधनादिति भावः । गुरुमते लौकिकः शब्दोऽनुवादकः वैदिक एव प्रमाणं तन्मतनिराकरणायाह—**वैदिकेति** । अत्र स्वर्गकामो यजेतेत्यादिपदत्वेन पक्षता तेन विशेषतः संसर्गसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । तात्पर्यविषयेति । अत्र ब्राह्मणे विद्येत्यादौ यदाधिकरणत्वं[3] संसर्गे तात्पर्यं तदा विषयत्वादिसंसर्गेणार्थान्तरवारणाय तात्पर्यविषयत्वं संसर्गे विशेषणम् । तात्पर्यज्ञाने इतरपदार्थत्वेनेतरपदार्थस्य प्रवेशाद् घटत्वादिना स्मृतस्य संसर्गो न सिद्ध्येदतः स्मारितेति । स्मारितत्वं च वृत्त्या[4] बोध्यम् । तेन वस्तुपदात् समवायेनाकाशत्वादिनोपस्थापितेन रूपेण संसर्गसिद्ध्यभावेपि न क्षतिः । हेतौ चायमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ राज्ञः पुरुष इत्यादिभागे राजपुरुषयोर्योग्यार्थयोः संसर्गे तात्प-

१ करकायां कठिनसंयोगवत्वाभावादिति भावः. २ उपस्थितिविषयः. ३ सप्तम्यर्थाधिकरणत्वम्. ४ शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धो वृत्तिः.

अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम् ।

दिमत्पदकदम्बकत्वात् घटमानयेति पदकदम्बकवत् । यद्वा एते पदार्था मिथः संसर्गवन्तः योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात् तादृशपदार्थवद् दृष्टान्तेऽपि दृष्टान्तान्तरेण साध्यसिद्धिरिति । एवं गवयव्यक्तिप्रत्यक्षानन्तरं गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं असति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् असति च वृत्त्यन्तरे वृद्धैर्यत्र यत्प्रयुज्यते तत्र तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तकं यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् । यद्वा गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमानेन पक्षधर्म-

दिनकरी ।

र्याभावेन साध्याभावाद् व्यभिचार इत्याकाङ्क्षाविशेषणं तच्चेदं पदमनेन सहामुकसंसर्गेणैतदर्थान्वितस्वार्थबोधं जनयत्विति पदतात्पर्यार्थकम् तेन नाकाङ्क्षाया इतरांशवैयर्थ्यप्रसङ्गः वह्निना सिंचतीत्यादिवाक्ये संसर्गप्रमापूर्वकत्वसाध्याभावेन व्यभिचारवारणाय हेतौ योग्यतापदम् । नीलो घटो द्रव्यं पट इत्यादि । नीलः इत्यादिभागे नीलपटयोराकाङ्क्षायोग्यतासत्त्वेन हेतुसत्त्वाद्व्यभिचारवारणायासत्तिपदम् । कदम्बपदं चाकाङ्क्षादीनां परस्परप्रतियोगित्वलाभाय अन्यथा साध्यस्य परस्परार्थघटितत्वेन व्यभिचारप्रसङ्गात् । नन्विष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्तिविषयविशेष्यकज्ञानस्य प्रवर्तकतया संसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमितेरतादृशतया कथं प्रवर्तकत्वम् । अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमेन[2][3] प्रमापूर्वकत्वत्वेन प्रमापूर्वकत्वसिद्धावपि पुरोवर्तिविशेष्यकरजतत्वादिप्रकारकज्ञानस्य तस्मादनुत्पत्तेस्तदर्थं शब्दप्रामाण्यस्वीकार इत्यत आह—**यद्वेति । मिथःसंसर्ग इति ।** तात्पर्यविषयपरस्परसंसर्गवन्त इत्यर्थः । तेन नातात्पर्यविषयसंसर्गमादायार्थान्तरम् । ननु दृष्टान्ते साध्यसिध्यभावात् कथं व्याप्तिग्रह इत्यत आह—**दृष्टान्तेऽपीति ।** ननु सर्वत्र शब्दश्रवणानन्तरमनुमितिरूपकार्यान्यथानुपपत्त्या व्याप्तिज्ञानं कल्पनीयमित्यत आह—

---

१ गवये. २ हेतुव्यापकतावच्छेदक. ३ यथा धूमव्यापकतावच्छेदकं वह्नित्वं तत्प्रकारकत्वं वह्निमानित्यनुमितेरित्यर्थः.

तन्न सम्यग्विनाव्याप्तिबोधं शाब्दादिबोधतः ॥ १४१ ॥
त्रैविध्यमनुमानस्य केवलान्वयिभेदतः ।
द्वैविध्यं तु भवेद्व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः ॥ १४२ ॥

तावलाद्द्वयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं सिध्यति । तन्मतं दूषयति—**तन्न सम्यगिति** । व्याप्तिज्ञानं विनापि शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् न हि सर्वत्र शब्दश्रवणानन्तरं व्याप्तिज्ञाने प्रमाणमस्तीति । किं च सर्वत्र शाब्दस्थले यदि व्याप्तिज्ञानं कल्प्यते तदा 'सर्वत्रानुमितिस्थले पदज्ञानं कल्पयित्वा शाब्दबोध एव किं न स्वीक्रियतामिति ध्येयम् । **त्रैविध्यमिति** । अनुमानं हि त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरे-

दिनकरी ।

किं चेति । पदज्ञानं कल्पयित्वेति । पदस्मरणं कल्पयित्वेत्यर्थः । वह्न्यादिशब्देनार्थस्येव वह्न्यादिरूपेणार्थेनापि वह्न्यादिपदस्मरणसंभवाद् वाच्यत्वादिवद्वाचकत्वादिसंबन्धस्यापि स्मारकत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् आकाङ्क्षादिज्ञानं कल्पयित्वेत्यपि बोद्धव्यम् । मणिकृतस्त्वेते पदार्थाः परस्परसंसर्गवन्तः योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वादित्यनुमाने योग्यता न लिङ्गविशेषणम् लिङ्गस्य निश्चितस्यैव निश्चायकतया योग्यतायाश्च संशयेऽपि शाब्दबोधदर्शनादतःपृथगेव शब्दोपमानमिति वदन्ति । मिश्रास्त्वनुमानमुद्रया शब्दस्य बोधकत्वे घटमानयेति स्वरूपयोग्यम् घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरिति स्वरूपायोग्यमिति न स्यात् अनुमानस्योभयत्रापि संभवात् नचाकाङ्क्षाघटितहेत्वभावान्नानुमितिस्तत्रेति वाच्यं आकाङ्क्षाभ्रमेणानुमितिसंभवात् विषयाबाधाच्च तस्याः प्रमात्वात् शब्दप्रामाण्ये च स्वभावान्न तादृशशब्दस्य बोधकत्वमित्याहुः । परे तु घटात् पृथगित्यादौ घटावधिकपृथक्त्वप्रकारेण निरवच्छिन्नविशेष्यताकः पृथक्त्वाश्रयस्य शाब्दबोधः सर्वानुभवसिद्धः स चास्माकं तादृशानुपूर्वीकपदज्ञानत्वेन तादृशशाब्दबोधं प्रति हेतुत्वादुपपद्यते । वैशेषिकाणां तु पृथक्त्वं घटावधिकं घटपदसाकाङ्क्षपृथक्पदस्मारितत्वादित्यनुमानेन न तन्निर्वाहः । पक्षविधया भानेऽपि तदाश्रयस्याभानात् । नच पटं पक्षी-

अन्वयव्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकादिहोच्यते ।
साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्भवेत् ॥ १४३ ॥

क्यन्वयव्यतिरेकिभेदात् । तत्रा[1]सद्विपक्षः केवलान्वयी यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यादौ तत्रहि सर्वस्यैवाभिधेयत्वाद्विपक्षासत्त्वम् । असत्सपक्षः केवलव्यतिरेकी यथा पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादौ तत्रहि जलादित्रयो[2]दशभेदस्य पूर्वमनिश्चिततया निश्चितसाध्यवतः सपक्षस्याभावात् । सत्सपक्षविपक्षोऽन्वयव्यतिरेकी यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्र सपक्षस्य महानसादेर्विपक्षस्य जलह्रदादेश्च सत्त्वादिति । तत्रहि व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणं तदर्थं व्यतिरेकव्याप्तिं निर्वक्ति—**साध्याभावेति** । साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः । **अत्रेदं बोध्यम्** । **यत्संबन्धेन यदवच्छिन्नं प्रति येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तत्संब-**

दिनकरी ।

कृत्य पटो घटावधिकपृथक्त्ववानित्यनुमित्या तन्निर्वाह इति वाच्यं पटादिनिष्ठविशेष्यतायास्तत्र पक्षतावच्छेदकीभूतपटत्वावच्छिन्नतया निरवच्छिन्नविशेष्यताकतादृशशाब्दबोधसमानाकारकत्वस्य तथाप्यनिर्वाहादित्याहुरिति दिक् । **तत्र** तेषु मध्ये **असद्विपक्ष इति** अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यक इत्यर्थः । यथाश्रुते सिद्ध्यसिद्धिव्याघाताद् अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य च प्रमेयत्वादौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः नचैतन्न संभवति प्रमाविषयत्वरूपस्य तस्य नानात्वेनाननुगमादिति वाच्यम् । प्रमात्वस्यैव परम्परासंबन्धेनानुगतत्वात् । इत्थंच प्रमेयत्वादेर्व्यतिरेकित्वभ्रमेऽपि केवलान्वयित्वमेवेति मन्तव्यम् । **असत्सपक्ष इति** । सिद्ध्यसिद्धिव्याघातादत्राप्यगृहीतहेतुसहचारं यद्व्यतिरेकिसाध्यं तत्कत्वमर्थो बोध्यः । **सत्सपक्षेति** । गृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकमित्यर्थः । **यत्संबन्धेन यदवच्छिन्नं प्रतीति** । यत्संबन्धावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नव्याप्यतानिरू-

---

१ असन् अविद्यमानः विपक्षः यस्य एतादृश इत्यर्थः. २ यद्यपि जलादिचतुर्दशभेद इति वक्तुमुचितं तथापि परमतेऽभावस्याधिकरणात्मकतया तथोक्तिः.

न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानात् तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभावस्य सिद्धिरिति। **इत्थं च** यत्र विशेषणतासंबन्धेनेतरत्वव्यापकत्वं गन्धात्यन्ताभावे गृह्यते तत्र गन्धाभावाभावेनेतरत्वात्यन्ताभावः सिद्ध्यति। यत्र तु तादात्म्यसंबन्धेनेतरव्यापकत्वं गन्धाभावस्य गृह्यते तत्र तादात्म्यसंबन्धेनेतरस्याभावः सिद्ध्यति स एवान्योन्याभावः। एवं यत्र संयोगसंबन्धेन धूमं प्रति संयोगसंबन्धेन वह्नेर्व्यापकता गृह्यते तत्र संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावेन जलह्रदे संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावः सिद्ध्यति। अत्रच व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे

दिनकरी।

पितव्यापकता गृह्यत इत्यर्थः। **इतरव्याप्यतेति**। इतरस्य व्याप्यतेत्यर्थः। तादात्म्येनेतरव्यापकतेति पाठे तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्ना या इतरनिष्ठव्याप्यता तन्निरूपितव्यापकतेत्यर्थः। तादात्म्यसंबन्धेनेति। तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावः सिद्ध्यतीत्यर्थः। येन संबन्धेन व्याप्यता गृह्यते इत्यनुक्तौ तु तादात्म्येनेतरस्य व्यापकता यत्र गृहीता तत्रेतरात्यन्ताभावस्य सिद्धिः स्यादिति भावः। संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावेनेति सावधारणम्। तेन संबन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकेन न तत्सिद्धिरित्यर्थः। अनेन च येन संबन्धेन व्यापकता गृह्यते इत्यस्य फलं सूचितम्। प्रदर्शितरीत्यैव येन रूपेण यदवच्छिन्नेत्यनयोरपि प्रयोजनमूह्यम्। ननु साध्यसाधनसहचारज्ञानाभावात् कथं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमित्यत आह—**अत्र चेति**। तथा च व्यतिरेकसहचारेणैव व्यतिरेकव्याप्तिग्रहान्नान्वयसहचारग्रहापेक्षेति भावः। ननु साध्यप्रसिद्धिं विना तदभावाज्ञाने व्यतिरेकव्याप्तेर्दुर्ग्रहत्वं स्यात्। साध्यसिद्धौ च सिद्धसाधनमिति चेन्न। साध्यस्य घटादावेव प्रत्यक्षसिद्धत्वात् पृथिवीतरभिन्नेत्युद्देश्यप्रतीतेरसिद्धत्वान्न सिद्धसाधनम् पक्षतावच्छेदकनानात्व एवांशतः सिद्धसाधनस्य दोषत्वात्। अत एवा-

---

१ अभावबुद्धिंप्रति योगिज्ञानस्य तन्त्रत्वमिति नियमादिति भावः.

व्यतिरेकसहचारज्ञानं कारणम् । **केचित्तु** व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते न तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि कारणम् यत्र व्यतिरेकसहचाराद्व्याप्तिग्रहस्तत्र व्यतिरेकीत्युच्यते साध्यप्रसिद्धिस्तु घटादावेव जाता पश्चात् पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यतइति वदन्ति ।

दिनकरी ।

नित्ये वाङ्मनसे इत्यत्र वागितिबुद्धेरुद्देश्याया अनित्यत्वस्य सिद्धत्वे नांशतः सिद्धसाधनमिति । ननु तथापि घटः कथं पक्षः साध्यस्य निश्चयेन तत्संदेहसिषाधयिषयोरभावादिति चेन्न यतः सर्वा पृथिवीतरभिन्ना न वेति संशयस्य तत्प्रकारकसिषाधयिषायाश्च घटविषयत्वाद्घटत्वेन विशेषदर्शने सिद्धौ वा तेन रूपेण संशयसिषाधयिषे न भवतः पृथिवीत्वेन तु भवत एवेति । ननु पृथिवीतरभिन्ना पृथिवीत्वात् घटवदित्यन्वयिनैवेतरभेदसिद्धौ व्यतिरेकिवैयर्थ्यमिति चेन्न अन्वयव्याप्तेरग्रहे व्यतिरेकव्याप्तेरस्फूर्तिदशायां व्यतिरेक्यनुमितिजननसंभवेन व्यतिरेक्यनुमानप्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वात् । आचार्यमतमाह—**केचित्त्विति । व्यतिरेकसहचारेण** अन्वयसहचारनिरपेक्षव्यतिरेकसहचारेण । अन्वयव्याप्तिरेवेत्येवकारेण व्यतिरेकव्याप्तेर्व्युदासः । नन्वेवं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानरूपकारणाभावात् कथं व्यतिरेक्यनुमितिरत आह—**नत्विति** । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमित्यस्यानुमितावित्यादिः । नन्वन्वयव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वे कथं व्यतिरेकीति व्यवहार इत्यत आह—**यत्रेति** । ननु पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ साध्यस्येतरभेदादेरप्रसिद्धत्वात् कथं व्यतिरेकसहचारग्रह इत्यत आह—**साध्यप्रसिद्धिस्त्विति** । ननु घटादौ साध्ये निर्णीते कथं तत्रेतरभेदानुमितिरत आह—**पश्चादिति** । अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । अत्र चान्वयव्याप्तिघटकतावत्पदार्थज्ञानादेवान्वयव्याप्तिज्ञानोत्पत्तौ व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य तद्धेतुत्वे मानाभावः । नच व्यतिरेकसहचारेणेत्यत्र प्रयोजकत्वं तृतीयार्थः तच्च नानुपपन्नम् । अ-

१ व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानहेतुत्वे.

अर्थापत्तिस्तु नैवेह प्रमाणान्तरमिष्यते।
व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चारितार्था हि सा[1] यतः॥ १४४॥

अर्थापत्तिरिति। प्रमाणान्तरमिति केचन मन्यन्ते तथा हि यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं जीविनो गृहासत्वं च प्रत्यक्षादगवतं तत्र शतवर्षजीविनो गृहासत्वं बहिःसत्वं विनाऽनुपपन्नमिति बहिःसत्वं कल्प्यत इति तदप्य[2]नुमा[3]नेन गतार्थत्वान्नेष्यते तथा हि यत्र जीवित्वस्य बहिःसत्वगृहसत्वान्यतरव्याप्यत्वं गृहीतं तत्रान्यतरसिद्धौ जायमानायां गृहसत्वबाधाद्बहिःसत्वमनुमितौ भासते। एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वस्य भोजनव्याप्यत्वावगमाद् भोजनसिद्धौ दिवाभोजनबाधे रात्रिभोजनं सिद्ध्यतीति। अभावप्रत्यक्षस्यानुभविकत्वादनुपलम्भोपि न प्रमाणान्तरम् किं चानुपलम्भस्याज्ञातस्य हेतुत्वे ज्ञानाकरणत्वात् प्रत्यक्षम् ज्ञातस्य हेतुत्वे तु तत्राप्यनुपलम्भान्तरापेक्षेत्यनवस्था। एवं चेष्टापि न प्रमाणान्तरं तस्याः संकेतग्राहकशब्दस्मारकत्वेन लिप्या-

दिनकरी।

न्वयव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकव्यभिचारशङ्कानिरासद्वारा व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य तत्र प्रयोजकत्वादिति वाच्यं व्यतिरेकसहचारग्रहेऽप्यधिकरणान्तरे व्यभिचारशङ्कातादवस्थ्यात् तदधिकरणीयव्यभिचारशङ्कानिरासद्वारा तत्र तस्योपयोगित्वमित्यपि न तदधिकरणे साधनाभावग्रहमात्रेणैव तदधिकरणीयव्यभिचारशङ्कानिवृत्तेरित्यस्वरसो वदन्तीत्यनेन सूचितः॥ केचन मीमांसकाः। तदपि अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वमपि। दिवा न भुङ्क्ते इत्यादावित्यादिना मयूरः पर्वतेतरस्मिन् न नृत्यति नृत्यति चेत्यस्य संग्रहः। नन्वेतद्वाक्यान्मयूरः पर्वते नृत्यतीति ज्ञानमुत्पद्यते न त्वेतद्व्यतिरेकिणः संभवति पर्वतनृत्यस्य साध्यस्याप्रसिद्धौ व्यतिरेकव्याप्त्यनिरूपणादिति कथं नार्थापत्तिः प्रमाणान्तरमिति चेन्न मयूरनृत्यं प-

१ सा अर्थापत्तिः. २ बहिःसत्वमपि. ३ देवदत्तः बहिःसत्त्ववान् गृहासत्वे सति वर्षशतजीवित्वादित्यनुमानेन.

सुखं तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जायते।
अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम् ॥ १४५ ॥
निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते।
इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि ॥ १४६ ॥
चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत्।

दिसमशीलत्वाच्छब्द एवान्तर्भावात्। यत्रच व्याप्त्यादिग्रहस्तत्रानुमितिरेवेति। सुखं निरूपयति—**सुखं त्विति** ॥ भाव इत्यर्थः ॥ दुःखं निरूपयति—**अधर्मेति** ॥ अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्यकारणभाव[2] इत्यर्थः। **प्रतिकूलमिति**। दुःखत्वज्ञानादेव सर्वेषां स्वाभाविकद्वेषविषय इत्यर्थः। इच्छां निरूपयति—**निर्दुःखत्व इति**। इच्छा द्विविधा फलविषयिणी उपायविषयिणी च फलं तु सुखं दुःखाभावश्च। तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम्। **अतएव पुरुषार्थः संभवति** यद् ज्ञातं सत्स्ववृत्तितयेष्यते स पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात् **इतरेच्छा**नधीनेच्छाविषयत्वं फलितोऽर्थः। उपायेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणम् ॥ **चिकीर्षेति**। कृतिसाध्यत्व[3]प्रका-

दिनकरी।

र्वताधिकरणकं पर्वतेतरानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वात् पर्वतत्ववदित्यन्वयव्यतिरेकिणैव पर्वताधिकरणकमयूरनृत्यज्ञानसंभवात्। **धर्मत्वेनेति**। इदं च प्राचां मतेनोक्तम्। नवीनमते तु नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुत्या भगवति नित्यसुखसिद्धौ धर्मस्य कार्यतावच्छेदकं जन्यसुखत्वं सुखत्वावान्तरजातिर्वेति बोद्धव्यम्। **तत्र** तयोर्मध्ये। **अत एव** फलज्ञानस्य फलेच्छां प्रति हेतुत्वादेव। **पुरुषार्थः संभवतीति** सुखं दुःखाभावश्च पुरुषार्थः संभवतीत्यर्थः। ननु यज्ज्ञातमित्यादेः स्वविषयत्वमर्थः। तथाचोपायेऽतिव्याप्तिस्तस्यापि स्वविषयकेष्टसाधनताज्ञानजन्येच्छाविषयत्वादत आह—**इतरेच्छेति**। **कृतिसा-**

१ इच्छाविषयम्. २ दुःखत्वावच्छिन्नं प्रति अधर्मत्वावच्छिन्नं कारणमिति कार्यकारणभावः. ३ पाकः मत्कृतिसाध्यो भवत्वित्यादिरूपा.

तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् ॥ १४७ ॥

रिका कृतिसाध्यविषयिणीच्छा चिकीर्षा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात् । चिकीर्षां प्रति कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं च कारणम् । तद्धेतुरिति । अत एव वृष्ट्यादौ कृतिसाध्यताज्ञा-

दिनकरी ।

ध्यताज्ञानमिति । ननु कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण चिकीर्षां प्रति हेतुत्वे मानाभावः । तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धर्मप्रकारकेच्छां प्रतिहेतुतायाः क्लृप्तत्वात् कृतिसाध्यपाकत्वावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानादेव चिकीर्षायाः संभवादिति चेन्न । यत्र कृतिसाध्यपाकत्वेनेष्टसाधनत्वं न गृहीतमपि तु शुद्धपाकत्वेन कृतिसाध्यत्वं शुद्धपाकत्वेन चेष्टसाधनत्वं गृहीतं तत्रापि पाकगोचरप्रवृत्तेरानुभविकतया तदनुरोधेन चिकीर्षाया अप्यावश्यकत्वेन तन्निर्वाहाय कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया आवश्यकत्वात् । अथ कृत्यसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव वृष्ट्यादौ चिकीर्षानुत्पादात् कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति हेतुत्वे मानाभाव इति चेन्न । कृतिसाध्यत्वाभावतद्व्याप्यतदवच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया कृतिसाध्यत्वाभावतद्व्याप्यतदवच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवात् । **इष्टसाधनताज्ञानमिति ।** अन्यथा निष्फलत्वज्ञानेऽपि चैत्यवन्दनादौ चिकीर्षापत्तिरिति भावः । अत्रेदं बोद्धव्यम्—पाकविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य[1] कार्यतावच्छेदकं च पाकादिगोचरचिकीर्षात्वं कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वनिवेशे प्रयोजनविरहात् पाको जायतामितीच्छाया असंग्रहापत्तेश्च किंतु पाकत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यकेच्छात्वं पाकसाध्यं सुखं जायतामितीच्छायां व्यभिचारवारणाय मुख्येति । इष्टसाधनतेत्यत्रेच्छा स्वरूपसती विशेषणम् । तेनेच्छाज्ञानशून्यकालेऽपि चिकीर्षानिर्वाहः । **अतएव** कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वादेव ।

१ पाकः मदिष्टसाधनमिति ज्ञानस्य.

बलवद्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका ।
तदहेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते ॥ १४८ ॥

नाभावान्न चिकीर्षा ॥ **बलवद्विष्टेति** । बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकमतो मधुविषसंपृक्तान्नभोजने न चिकीर्षा बलवद्द्वेषः प्रतिबन्धक इत्यन्ये । **तदहेतुत्वेति** । बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं कारण-

दिनकरी ।

बलवद्विष्टेति । द्विष्टं द्वेषविषयीभूतम् । द्वेषश्च दुःखे ताद्रूप्येण ज्ञानात् । सर्पादौ तत्साधनताज्ञानात् । द्वेषे बलवत्त्वं जातिविशेषः । **प्रतिबन्धकमिति** । ननु बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे चैत्रस्यागम्यागमनजन्यनरके यदा बलवान् द्वेषस्तदा मैत्रस्य तादृशद्वेषशून्यस्यागम्यागमने तादृशनरकसाधनत्वज्ञानवत इच्छाप्रवृत्त्योरनुपपत्तिः । एवं चैत्रस्यैव कालान्तरे तादृशद्वेषसत्त्वेऽपि तत्तत्कालीनतत्पुरुषीयेच्छां प्रति प्रवृत्तिं प्रति च तत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्विष्टजनकत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते यत्पुरुषस्य यदा न क्वापि द्वेषस्तत्कालतत्पुरुषान्तर्भावेन तादृशज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्याकल्पनान्न तत्र तादृशप्रतिबन्धकाप्रसिद्ध्या तदभावरूपकारणस्याभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यं यत्पुरुषस्य यदागम्यागमनजन्यनरके बलवद्द्वेषस्तदा तत्पुरुषस्य तत्रेच्छानुत्पादादगम्यागमनगोचरतत्पुरुषीयतत्कालीनेच्छाया अप्रसिद्ध्या तत्पुरुषतत्कालान्तर्भावेण तादृशकार्यकारणभावस्याभावेन तत्र तत्पुरुषीयागम्यागमनगोचरेच्छानुत्पादप्रयोजकस्य दुर्भिक्षापत्तेरिति चेन्न तद्धर्मप्रकारकद्वेषविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनोक्तापत्त्यभावात् तद्धर्मप्रकारकद्वेषानुत्तरतादृशेच्छायां तादृशद्वेषाभावस्तादृशद्वेषोत्तरतद्गोचरेच्छायां तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञानाभावः कारणम् । **बलवद्द्वेष इति** । पाकादिगोचरेच्छायां बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वज्ञानजन्यः पाकगोचरो द्वेषः प्रतिबन्धकः । पूर्वोक्तप्रतिबन्धकद्वयकल्पनापेक्षया लाघवादिति भावः । यत्र चोत्कटसुखोत्कटदुःखजनकत्वमेकस्मिन् कर्मणि गृहीतं तत्र सत्प्रतिपक्षस्थल इवेच्छाद्वेषयोरनुत्पत्तेस्तन्मते

दिनकरी ।

तत्र कार्यकाले द्वेषाभावस्य सत्त्वेनेच्छोत्पादापत्तिः । नच यत्र बलवद्विष्टसाधनत्वज्ञानेन तृतीयक्षणे द्वेषो जनितस्तदुत्तरक्षणे इच्छोत्पादापत्तिस्तत्रापीति वाच्यं तत्रेच्छोत्पादस्येष्टत्वात् । क्षणविलम्बस्य शपथनिर्णेयत्वादित्यन्ये इत्यनेनास्वरसः सूचितः । **बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानमिति** । अत्रापि तद्धर्मप्रकारकद्वेषोत्तरेच्छायां तद्धर्मावच्छिन्नाजनकत्वज्ञानं कारणम् तादृशद्वेषानुत्तरेच्छायां तु तद्धर्मप्रकारकद्वेषाभावः कारणमिति निष्कर्षो बोध्यः । मूले कस्यचिन्मते इत्यनेनास्वरसः सूचितः । नच बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुतावच्छेदकत्वं बलवदनिष्टजनकत्वप्रकारतानिरूपिताभावविशेष्यताशालित्वादेस्तादृशनिरूप्यनिरूपकभावघटितत्वेन गौरवात्तदघटितबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानाभावत्वेनैव हेतुत्वं युक्तम् । नचाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबलवदनिष्टाननुबन्धित्वाज्ञानत्वापेक्षयाऽप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दिततदनुबन्धित्वज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे गौरवमिति वाच्यं युद्धादौ बलवदनिष्टसाधनत्वसन्देहेऽपीच्छाप्रवृत्त्योरुदयाद्बलवदनिष्टानुबन्धित्वनिश्चयस्यैवेच्छाप्रतिबन्धकतायास्तदननुबन्धित्वसंशयस्यापि च कारणतायाश्च वाच्यतया च विपरीतगौरवादिति । नच बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वे तद्विषयस्य विध्यर्थत्वाभावान्न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यं तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वाभावेऽपि प्रवृत्तिप्रतिबन्धकबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानविघटकत्वेन प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात् प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयस्य विध्यर्थत्वानपायात् । अत्र यद्यपि यत्र प्रथमक्षणे द्वेषः द्वितीयक्षणे फलेच्छा तृतीयक्षणे द्वेषनाशाद् भवत्येव चतुर्थक्षणे उपायेच्छा यत्र फलेच्छादिक्रमेणैषामुत्पत्तिस्तत्र फलेच्छारूपकारणाभावादेव नोपायेच्छा एवमन्यत्रापि आत्मविशेषगुणानां यौगपद्यानङ्गीकारादिति बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य द्वेषस्य वा प्रतिबन्धकत्वं न युक्तम् । न युक्तं च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुत्वं तथापि द्वित्रिक्षणान्तरितेऽपि द्वेषे इच्छाप्रवृत्त्योरनुदयस्यानुभविकतया

द्विष्टसाधनताबुद्धिर्भवेद्द्वेषस्य कारणम्।
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम्॥ १४९॥
एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्तितम्।
चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा॥ १५०॥

मित्यर्थः। द्वेषं निरूपयति—**द्विष्टेति**। दुःखोपायविषयकं द्वेषं प्रति[1] बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं कारणमित्यर्थः। बलवदिष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकं तेन नान्तरीयक[2]दुःखजनके पाकादौ न द्वेषः। प्रयत्नं निरूपयति—**प्रवृत्तिरिति**। प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनियत्नभेदात् प्रयत्नस्त्रिविध इत्यर्थः। **चिकीर्षेति**। मधुविषसम्पृक्तान्नभोजनादौ बलवदनिष्टानुबन्धित्वेन चिकीर्षाभावान्न प्रवृत्तिरिति भावः। कृतिसाध्यताज्ञानादिवद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमपि स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तौ कारणमित्यपि वदन्ति। कार्यताज्ञानं प्रवर्तकमिति गुरवः। तथाहि ज्ञानस्य प्रवृत्तौ जननी-

दिनकरी।

ज्ञानयोरेव न यौगपद्यमित्यभ्युपगमाद्वा पूर्वोक्तप्रतिबन्धकत्वस्य हेतुत्वस्य चावश्यकत्वमिति ध्येयम्॥ **तेन** द्वेषे बलवत्त्वविशेषणेन। **प्रवृत्तिरित्यादि**। प्रवृत्तित्वं च रागजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः। निवृत्तित्वं च द्वेषजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः। जीवनयोनियत्नत्वं च साहजिकप्राणसञ्चारविषयकयत्नत्वम्। ननु बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वे मधुविषसंपृक्तान्नभोजने प्रवृत्त्यापत्तिरत आह—**मध्विति**। **चिकीर्षाभावादिति**। चिकीर्षां प्रति बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावस्य हेतुत्वादिति भावः। **कृतिसाध्यताज्ञानादिति**। अन्यथा कृतिसाध्यताज्ञानादेरपि चिकीर्षायामेव हेतुत्वं स्यान्न तु प्रवृत्तौ व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धत्वमिति तु प्रकृतेऽपि समानमिति भावः। प्राभाकरमतमाह—**कार्यताज्ञानमिति**। **सा च** चिकीर्षा च। **तद्द्वारा**कृतिसाध्यत्वप्रकारके-

१ द्वेषं प्रतीति शेषः २ अवान्तर.

यायां चिकीर्षातिरिक्तं नापेक्षितमस्ति सा च कृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छायाः [1]स्वप्रकारप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् चिकीर्षा हि कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा तत्र कृतिसाध्यत्वं प्रकारस्तत्प्रकारकं ज्ञानं चिकीर्षायां तद्द्वारा च प्रवृत्तौ हेतुः न त्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र हेतुः कृत्यसाध्येऽपि चन्द्रमण्डलानयनादौ प्रवृत्त्यापत्तेः। ननु कृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेन्न तदभावापेक्षया कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य लघुत्वात् नच द्वयोरेव हेतुत्वं, गौरवात्। ननु त्वन्मतेऽपि मधुविषसंपृक्तान्नभोजने चैत्यवन्दने च प्रवृत्त्यापत्तिः कार्यताज्ञानस्य सत्त्वादिति चेन्न स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्य-

दिनकरी।

च्छाद्वारा। **द्वयोरेवेति**। एवकारोऽप्यर्थे। **स्वविशेषणेति**। **स्वं** प्रवर्तमानः पुरुषस्तद्विशेषणं [2]काम्ये कामना नित्ये कालशौचादि तद्वत्ता पक्षे तत्संबन्धः तस्य प्रतिसन्धानं ज्ञानमित्यर्थः। तस्य कार्यताज्ञानहेतुता लिङ्गज्ञानविधया। तथाहि पाको मत्कृतिसाध्यः मत्कृतिं विनाऽसत्त्वे सति मदिष्टसाधनत्वादित्यनुमानम्। अत्र मदिष्टसाधनत्वमात्रोपादाने वृष्ट्यादौ व्यभिचार इति सत्यन्तम्। मदिष्टसाधने परकृतपाकाव्यभिचारवारणाय मत्कृतिं विनेत्यत्र मत्पदम्। श्रमे व्यभिचारवारणाय मदिष्टसाधनत्वादिति। मदीयश्रमस्य मच्छत्रोरिष्टसाधनत्वात्तद्दोषतादवस्थ्यमतस्तत्रापि मदिति। नच स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकमन्यथा नान्तरीयकश्रमे प्रवृत्त्यापत्तेस्तच्चोक्तानुमानान्न सिद्धमिति वाच्यं स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वस्यैव साध्यत्वात्। एवंच हेतावपि मत्कृतिं विनेत्यत्र स्वेच्छाधीनत्वं मत्कृतिविशेषणं देयम् अन्यथाऽन्येच्छाधीनमत्कृतिसाध्यमदिष्टसाधने नान्तरीयकजलसंयोगादौ व्यभिचारापत्तेः। एवं सति स्वेच्छाधीनमत्कृतिघटितहेत्वभावादेव श्रमे व्यभिचारवारणसंभवाद् विशेष्यदलप्रयोजनं यद्यपि न संभ-

---

१ स्वमिच्छा स्वस्मिन् यः प्रकारः तत्प्रकारकधीसाध्यत्वनियमादिति भावः. २ यागादौ विषयत्वं सप्तम्यर्थः। तथाच काम्यविषयकेच्छेति तदर्थः.

ताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् । काम्ये हि पाकयागादौ कामनास्वविशेषणं ततश्च बलवदनिष्टाननुबन्धिकाम्यसाधनताज्ञानेन कार्यता-

दिनकरी ।

वति तथापि नीलधूमादिवद्धेत्वन्तरत्वाददोषः । एवमहमिदानींतनकृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनः द्विजातित्वे सति विहितसन्ध्याकालीनशौचादिमत्त्वादित्यनुमानं यो द्विजातित्वे सति विहितसन्ध्याकालीनशौचादिमान् स तत्कालीनकृतिसाध्यसन्ध्यावन्दन इति सामान्यतो व्याप्तिरिति । नचैवंरीत्येष्टसाधनत्वहेतुकानुमानसंभवेऽपि पक्षे स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानं न संभवति इष्टसाधनत्वस्य यागनिष्ठत्वेन पुरुषविशेषणत्वाभावात् इच्छायाश्च पुरुषविशेषणत्वेऽपि तस्यालिङ्गत्वासंभवात् लिङ्गघटकत्वेऽपि पक्षे तद्वत्ताज्ञानानिर्वाहकत्वादिति वाच्यम् । काम्यसाधनताज्ञानस्यापि पक्षे यागादौ स्वविषयसाधनत्वरूपकामनासंबन्धज्ञानात्मकत्वात् । वस्तुतस्तद्वत्ताज्ञानं तत्संबन्धज्ञानं तज्ज्ञानमेव वा न तु पक्षोऽपि तत्रान्तर्भूत इति काम्यसाधनताज्ञानस्यापि कामनासंबन्धज्ञानात्मकतया कामनाज्ञानात्मकतया वानुपपत्त्यभावात् । ननु स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्व इष्टसाधनताज्ञानशून्यकालेपि पाके स्वविशेषणकृत्यादिघटितहेत्वन्तराद्यत्र कार्यतानुमितिर्यथा पाकः स्वेच्छाधीनमत्कृतिसाध्यः श्रमादिभिन्नत्वे सति मत्कृतिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वात् यद्वा स्वेच्छाधीनमत्कृतिं विनाऽसत्त्वादिति तत्रापि प्रवृत्त्यापत्तिरत आह—**काम्ये हीति** । कामना यागपाकादिगोचरकामना । क्वचित्तथैव पाठः । तथाच स्वविशेषणेत्यत्र विशिष्य तादृशकामनारूपमेव स्वविशेषणं वाच्यम् । एवं विशेषवत्त्वमपि स्वविषयसाधनत्वरूपं वाच्यम् । तेन न स्वेच्छाधीनेत्यादिद्वितीयहेतुज्ञानजन्यकार्यतानुमितिस्थले प्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः । ननु काम्यसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने प्रवृत्त्यापत्तिरित्यत आह—**ततश्च बलवदनिष्टेति** । तथा च स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धाने बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविषयकत्वं विशेषणं

ज्ञानं ततश्च प्रवृत्तिः तृप्तश्च भोजने न प्रवर्तते तदानीं कामनायाः पुरुषविशेषणत्वाभावात् नित्ये च शौचादिकं पुरुषविशेषणं तेन शौचादिज्ञानाधीनकृतिसाध्यताज्ञानात् तत्र प्रवृत्तिः। ननु तदपेक्षया लाघवेन बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताविषयककार्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमस्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं चेष्टोत्पत्तिनान्तरीयक-

दिनकरी।

देयमिति भावः। ननु तृप्तस्यापि भोजने प्रवृत्त्यापत्तिस्तस्याप्यतीतभोजनकामनाघटितलिङ्गजन्यकार्यताज्ञानसत्त्वादत आह—**तृप्तश्चेति**। कामनायास्तदानीं पुरुषविशेषणत्वाभावादित्यर्थः। तथाच स्वविशेषणेत्यत्र तदानींतनत्वं विशेषणं देयमिति भावः। ननु स्वेच्छाधीनमत्कृतिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वादिलिङ्गाज्ञानजन्यकार्यताज्ञानात् सन्ध्यावन्दने प्रवृत्त्यापत्तिः कृमेरपि स्वविशेषणत्वादत आह—**नित्ये शौचादिकमिति**। आदिना विहिततत्कर्मकालस्य परिग्रहः। नच कालस्य कथंपुरुषविशेषणत्वमिति वाच्यम्। स्ववृत्तिजीवनवत्त्वसंबन्धेन तस्य पुरुषविशेषणत्वात् विहितकालजीवित्वादेर्वाऽऽदिपदेन ग्रहणात्। तथाच नित्यगोचरप्रवृत्तिस्थले स्वविशेषणपदेन विशेष्यतत्कालीनशुचित्वादिरूपविशेषणमेव ग्राह्यमिति न पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः। नैयायिकः शङ्कते—**नन्विति**। तदपेक्षया बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानापेक्षया। **लाघवेनेति**। नियमादिघटितजन्यत्वापेक्षया विषयत्वस्य लघुत्वादिति भावः। ननु बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं न हेतुः क्वचिद्बह्वायाससाध्ये बहुतरस्यापि दुःखस्याबलवत्त्वात् क्वचिदल्पस्य बलवत्त्वादनुगतस्याबलवत्त्वस्य बलवत्त्वस्य च दुर्वचत्वादित्यत आह—**बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं चेति**। **इष्टोत्पत्तीति**। इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकं यद्दुःखं तदपेक्षयातिरिक्तं यद्दुःखं तदजनकत्वमित्यर्थः। एतेन मधुविषसंपृक्तान्नभोजने प्रवृत्त्यापत्तिरपास्ता। इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखातिरिक्तस्य मरणदुःखस्य तेन जननात्। अत्र केचित् सुखमात्रजनके कर्मणीष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखमप्रसिद्धमिति

दुःखाधिकदुःखाजनकत्वं बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वं वेति चेन्न इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्युगपद्ज्ञातुमशक्यत्वात् साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधित्वात्[1], असिद्धस्य हि साध्यत्वं सिद्धस्य च साधनत्वं नचैकमेकेनैकदा सिद्धमसिद्धं चेति ज्ञायते तस्मा[2]त्कालभेदादुभयं

दिनकरी ।

तत्र प्रवृत्त्यभावप्रसङ्ग इति तदयुक्तम् कष्टं कर्मेतिन्यायेन सुखजनके कर्मणि दुःखजनकत्वनियमेनाप्रसिद्ध्यभावात् । मिश्रास्त्विष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकनरकदुःखाजनकत्वमुक्तस्यार्थ इति नाप्रसिद्धिरित्याहुः । नन्वेवं सति नरकसाधनत्वेन प्रमिते परदाराधिगमनादौ रागौत्कट्यान्न प्रवर्तेत इष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकनरकदुःखजनकत्वेन तस्य निश्चयादित्यत आह— **बलवद्द्वेषेति** । द्वेषे च बलवत्त्वं जातिविशेषः । अतएव रागान्धस्य यदागम्यागमनादिजन्यदुःखे न तादृशो द्वेषस्तदा तद्धेतावपि प्रवृत्तिः । साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधमुपपादयति—**असिद्धस्य हीति** । आद्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य पाकादेरित्यर्थः । **सिद्धस्य** अनाद्यक्षणविशिष्टस्य । कृत्यव्यवहितोत्तरक्षणसंबन्धित्वघटितस्य कृतिसाध्यत्वस्य पाकोत्पत्तिक्षणएव पाकवृत्तित्वात् कालान्तरभाव्योदनादिफलसाधनत्वस्योदनाव्यवहितपूर्वक्षणसंबन्धित्वघटितस्य चोत्पत्तिक्षणे पाकावृत्तित्वात् तयोरेकक्षणावच्छेदेनैकत्रावृत्तित्वरूपविरोधादिति भावः । यद्यपि कालान्तरभाव्योदनाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपमोदनसाधनत्वमाद्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टेऽपि पाके संभवतीति कथं विरोधस्तथापि स्वरूपयोग्यमिदं न फलोपधायकमिति ज्ञानात् प्रवृत्त्यनुदयेन फलोपधायकत्वरूपेष्टसाधनताज्ञानस्यैव संशयसाधारणस्य प्रवृत्तिकारणत्वं वाच्यम् पूर्वोक्तं फलोपधायकत्वं चाद्यक्षणविशिष्टे यागादौ न संभवतीति भावः । साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधं व्युत्पाद्य तयोरेकज्ञानविषयत्वं न संभवतीत्याह—**नचैकमेकेनैकदेति** । अव्याप्यवृत्तिपदार्थस्य स्वस्वावच्छेदकानवगाहिज्ञानं न संभवति । मूले वृक्षः संयोगीत्येव प्रतीतेः । तथाच

---

[1] एकत्रावृत्तित्वात्. [2] उपसंहरति—तस्मादिति.

ज्ञायत इति। मैवम्। लाघवेन बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वात्। नच साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः यदा कदाचित् साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोधादेकदा साध्य-

दिनकरी।

साध्यत्वसाधनत्वयोरपि स्वस्वावच्छेदकसिद्धत्वासिद्धत्वविषयकमसिद्धः पाकः कृतिसाध्यः सिद्धश्च पाक इष्टसाधनमिति ज्ञानं समूहालम्बनरूपं वाच्यम्। तच्च न संभवति सिद्धत्वासिद्धत्वज्ञानयोः परस्परं विरोधित्वादित्यभिमानः। **तस्मात् कालभेदादिति**। नचेदानीमसिद्धः पाकः कृतिसाध्यः अग्रे च सिद्धः पाक इष्टसाधनमिति ज्ञानादेव प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम्। इदानीन्तनाग्रेतनकालयोरननुगमात्। प्राणित्वस्यापि पुरुषविशेषणत्वेनाहमिदानींतनकृतिसाध्यविषभक्षणः प्राणित्वादित्याद्यनुमितिसंभवाद्विषभक्षणसाधारणं स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानमिति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनता शौचाद्यन्यतरलिङ्गप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानं प्रवर्तकं वाच्यम्। तदपेक्षया बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताविषयककार्यताज्ञानमतिलघ्विति तदेव काम्यनित्यसाधारणकारणत्वेन कल्प्यत इत्यभिप्रायेण प्राभाकरमतं दूषयति—**मैवमिति**। साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधं दूषयति—**नचेति**। न हीत्यर्थः। **यदा कदाचिदिति**। यत्किञ्चित्कालीनस्य साध्यत्वस्य यत्किंचित्कालीनेन साधनत्वेन विरोधाभावादित्यर्थः। तथाचैककालीनकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्विरोधेऽपि न क्षतिस्तथाज्ञानस्यास्माभिः कारणत्वानङ्गीकारात् किंतु निर्विशेषितयोः सामान्यतः कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्ज्ञानस्यैव हेतुत्वाङ्गीकारादिति भावः। तादृशं च ज्ञानं संभवतीत्याहुः। **एकदेति**। इदं च ज्ञानान्वयिज्ञानाज्ज्ञानसंभवात् मूलाद्यनवगाहिनोऽपि वृक्षः संयोगीति ज्ञानस्यानुभविकतया अव्याप्यवृत्तेर्ज्ञानं स्वावच्छेदकविषयकमेवेति नियमे मानाभावान्न पूर्वोक्तदोष इति ध्येयम्। प्राभा-

१ मधुविषसंपृक्तान्नवारणाय सत्यन्तं कृत्यसाध्ये चन्द्रमण्डलानयनादौ प्रवृत्तिवारणाय विशेष्यभागः.

त्वसाधनत्वयोश्चाज्ञानात् । नव्यास्तु ममेदं कृतिसाध्यमिति ज्ञानं न प्रवर्तकमनागतेष्टस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् किंतु यादृशस्य पुंसः कृतिसाध्यं यद्दृष्टं तादृशत्वं स्वस्य प्रतिसंधाय तत्र प्रवर्तते तेनौदनकामस्य तत्साधनताज्ञानवतस्तदुपकरणवतः पाकः कृतिसाध्यः तादृशश्चाहमिति प्रतिसन्धाय पाके प्रवर्तत इत्याहुः । तन्न । स्वकल्पितलिप्यादिप्रवृत्तौ यौवने कामोद्भेदादिना संभोगादौ च तदभावात् । इदं तु बोध्यम्—इदानींतनेष्टसाधनत्वादिज्ञानं प्रवर्तकम् । तेन भावियौवराज्ये बालस्य न प्रवृत्तिः तदानीं कृतिसाध्यत्वाज्ञानात् । एवं तृप्तश्च भोजने न प्रवर्तते तदानीमिष्टसाधनत्वाज्ञानात् । प्रवर्तते च रोषदूषितचित्तो विषादिभक्षणे तदानीं बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानात् नचास्तिकस्यागम्यागमनशत्रुवधादिप्रवृत्तौ कथं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वबुद्धिर्नरकसाधनत्वज्ञानादिति वाच्यम् । उत्कटरागादिना नरकसाधनताधीतिरोधानात् । वृष्ट्यादौ तु कृति-

दिनकरी ।

करानुयायिनवीनमतमाह—**नव्यास्त्विति । ज्ञातुमशक्यत्वादिति ।** सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यनङ्गीकारे प्रत्यक्षस्य पक्षज्ञानाभावेनानुमितेश्चासंभवादिति भावः । **तदभावात्** यादृशस्य पुंसः कृतिसाध्यं यद्दृष्टं तादृशत्वज्ञानाभावात् । नन्विष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वे भावियौवराज्ये प्रवृत्त्यापत्तिरत आह—**इदं तु बोध्यमिति ।** इष्टसाधनत्वादीत्यत्रादिपदोपगृहीतस्येदानींतनकृतिसाध्यत्वघटककृताविदानींतनत्वविशेषणस्य प्रयोजनमाह—**तेन भावीति ।** इष्टसाधनत्वघटकेच्छायां तद्विशेषणस्य प्रयोजनमाह—**एवं तृप्त इति ।** बलवदनिष्टेत्यत्र बलवद्द्वेषे तद्विशेषणप्रयोजनमाह—**प्रवर्तते चेति ।** प्रवृत्तौ प्रवृत्तेः पूर्वं नरकसाधनत्वज्ञानादिति नरकरूपबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानादित्यर्थः । **उत्कटरागादिनेति ।** अगम्यागमनादिसुखे उत्कटरागादिनेत्यर्थः । **नरकेति ।** बलवदनिष्टेत्यर्थः । **तिरोधानात्** अनुत्पादनात् । तादृशसुखे

१ तृप्तिकाले.

साध्यताज्ञानाभावान्न चिकीर्षाप्रवृत्ती किंत्विष्टसाधनताज्ञानादिच्छामात्रम् । कृतिश्च प्रवृत्तिरूपा बोध्या। तेन जीवनयोनियत्न-

दिनकरी।

उत्कटरागसत्त्वेऽगम्यागमनजन्यनरके बलवद्द्वेषानुदयादिति भावः । **प्रवृत्तिरूपेति** । कृतिसाध्यताज्ञानमित्यत्र प्रवृत्तित्वेन कृतेः प्रवेश इत्यर्थः । स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्ववादिमणिकृन्मतेऽपि स्वेच्छाधीनत्वं कृतिविशेषणं प्रवृत्तिरूपकृतिलाभायैवेति भावः । इत्थंच तद्व्यापारीभूतेच्छापि प्रवृत्तिसाध्यत्वप्रकारिका बोध्या ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावादिति । **तेन** प्रवृत्तिप्रवेशेन । प्राणपञ्चकसंचारे न प्रवृत्तिरिति । नच प्राणानामतीन्द्रियतयोपादानप्रत्यक्षाभावादेव न प्राणोपादानकसंचारसाध्यकप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । प्राणवहनाद्युपादानकप्राणसंचारसाध्यकप्रवृत्त्यापत्तिवारणायैव प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानहेतुत्वाङ्गीकारात् । यद्यपि प्राणसंचारावृत्तिविशेष्यतासंबन्धेन कृतिसाध्यताज्ञानहेतुत्वाङ्गीकारादेव तथाप्रवृत्तिवारणं संभवति तथापि घटादौ जीवनयोनियत्नसाध्यत्वभ्रमात्प्रवृत्त्यापत्तिवारणाय प्रवृत्तिसाध्यत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति ध्येयम्। एतेन प्राणसंचारे प्रवृत्तिवारणाय प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि प्रवृत्तिसाध्यत्वभ्रमात् प्राणसंचारे प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारेत्यपास्तम् । नच प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि भोजननान्तरीयके श्रमे साध्यतया प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । तादृशश्रमे चिकीर्षाविरहादेव प्रवृत्त्यनुत्पत्तेः । तत्र चिकीर्षाविरहश्च श्रमस्य दुःखरूपतया दुःखत्वज्ञानस्येच्छाप्रतिबन्धकतयेच्छासामान्यसामग्रीविरहादेव । एतेन नान्तरीयकश्रमे प्रवृत्त्यापत्तिवारणाय स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वं वाच्यमिति मणिकृन्मतमपास्तम् । नच सुखे प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानेच्छयोः सत्त्वात् तत्र साध्यताख्यविषयतासंबन्धेन प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । साध्यतया प्रवृत्तिं प्रति फलत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् । वस्तुतस्तु तत्तद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंबन्धेन ज्ञानं प्रति तत्तद्धर्मभेदस्य हेतुतायास्तत्रतत्र व्यवस्थापितत्वात् तत्र च कार्यतावच्छे-

साध्ये प्राणपञ्चकसंचारे न प्रवृत्तिः। इत्थंच प्रवर्तकत्वानुरोधाद्विधेरपीष्टसाधनत्वादिकमेवार्थः । इत्थंच विश्वजिता यजेतेत्यादौ यत्र फलं न श्रूयते तत्रापि स्वर्गः फलं कल्प्यते । नन्वहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादाविष्टानुत्पत्तेः प्रवृत्तिः कथं नचार्थवादिकं ब्रह्मलोकादि प्रत्यवायाभावो वा फलमिति वाच्यम् । तथा सति का-

दिनकरी।

दककोटौ ज्ञानत्वस्थाने गुणत्वमेव निवेशनीयम् । एवंच सुखत्वान्यवृत्तिविषयतासंबन्धेन गुणत्वस्य कृतिसाध्यताज्ञानजन्यतावच्छेदकीभूतं यत्साध्यताख्यविषयतासंबन्धेन प्रवृत्तित्वं तद्व्यापकतया तदवच्छिन्नजनकसुखत्वभेदस्य सुखत्वेऽभावादेव न तत्र साध्यतया प्रवृत्त्यापत्तिः व्याप्यधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्या फलजनने व्यापकधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्या अपेक्षितत्वात् अनयैव च रीत्या प्राणसञ्चारत्वे श्रमत्वे च साध्यताख्यविषयतावच्छेदकतासंबन्धेन प्रवृत्तिवारणं बोध्यम् । एतदेव हृदि निधाय प्राणसंचारस्य प्रवृत्त्ययोग्यत्वादेव न तत्र प्रवृत्तिरिति मिश्रैरभिहितमिति दिक् । इत्थं चेति । प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनत्वादिधियो हेतुत्वे चेत्यर्थः। इष्टसाधनत्वादीत्यादिना बलवदनिष्टाननुबन्धित्वकृतिसाध्यत्वयोः परिग्रहः । अत्र च निष्फले प्रवृत्त्यभावादिष्टसाधनत्वस्येष्टसाधनेऽपि मधुविषसंपृक्तान्नभोजनेऽप्रवृत्तेर्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य कृत्यसाध्ये सुमेरुशृङ्गाहरणादावप्रवृत्तेः कृतिसाध्यत्वस्य च ज्ञानं प्रवृत्तिहेतुः तच्च विधित इतीष्टसाधनत्वादिकं विध्यर्थ इति भावः। ननु भावियौवराज्यादौ प्रवृत्तेर्वारणायेदानींतनकृतिसाध्यताज्ञानादेः प्रवर्तकत्वं वाच्यम्। तच्च न विधिवाक्यात् ततः शक्यकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानस्यैवोत्पत्तेरिति कथं प्रवर्तकज्ञानं विधित इति । अत्र वदन्ति—न विधिः साक्षात् प्रवर्तकं ज्ञानमुत्पादयति किंतु विधिवाक्यादिष्टसाधनत्वे कृतिसाध्यत्वे चावगते किमिष्टमित्याकाङ्क्षायां स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारात् स्वर्गसाधनमिति ज्ञानमानुमानिकं मानसं वोत्पद्यते, अन्यथा विशेषरूपेण फलज्ञानाभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। एवमि-

दिनकरी ।

दानींतनत्वान्तर्भावेण कृतिसाध्यत्वादिज्ञानमनुमानादिति । अतएवोक्तं मणिकृतापि—एवं विधिजन्यज्ञानजन्यं ज्ञानं प्रवर्तकमिति । अत्र भट्टपादाः—लोके प्रवृत्तिर्द्वेधा स्वेच्छाधीना परप्रेरणाजन्या च । तत्राद्याया प्रवर्तनाया अनुपयोगेऽपि द्वितीयप्रवृत्तौ सा प्रयोजिका आचार्यप्रेरणयेदं करोमीति व्यवहारात् । प्रवर्तना च प्रवर्तयितुः प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविशेषः स च चेतनस्याभिप्राय एव अचेतनस्य तु वेदस्याभिधानामकः कश्चिच्छब्दसमवेतः तथाचाचार्याभिप्रायज्ञानाद्यथा शिष्यः प्रवर्तते तथाभिधाज्ञानाद्विधिस्थले प्रवृत्तिरिति । सैव लिङर्थः सैव च शब्दभावना लिङ्त्वांशेनोच्यते अर्थभावना त्वाख्यातत्वांशेन तदुक्तम् "**अभिधां भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः। अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातस्य गोचर**" इति । अभिधा शब्दः तन्निष्ठा भावनाऽभिधाभावना अर्थो यागादिरात्मा वा, अर्थात्मकत्वं चार्थगोचरत्वमर्थाश्रितत्वं वा,तथाच यागागोचरात्माश्रिता प्रवृत्तिरर्थभावना अत्रच शब्दभावनाया अर्थभावनैव भाव्या अर्थभावनायाश्च फलं स्वर्गादीति बोध्यं तदुक्तम् "**लिङोऽभिधा सैव च शब्दभावना भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः । संबन्धबोधः करणं तदीयं प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यते**" इति । अस्यार्थः—लिङोऽभिधा वाच्या तस्याः किं भाव्यमित्याकाङ्क्षायामुक्तं भाव्या च तस्या इति । केन भाव्या इत्याकाङ्क्षायां संबन्धेति । संबन्धबोधः लिङादिपदशक्तिज्ञानं तत्रालस्येन निवर्तमानं पुरुषस्तुतिरुत्तेजयतीति सा सहकारिणीत्याह प्ररोचनेतीति वदन्ति । तन्न । लोके स्वेच्छाधीनप्रवृत्तौ इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन क्लृप्तत्वादन्यत्रापि प्रवृत्तौ तदेव हेतुरस्तु किमतिरिक्तप्रवर्त्तनाज्ञानस्यातिरिक्तहेतुत्वेन । अतएव वेदेऽपि न प्रवर्त्तनाज्ञानं हेतुः शब्दशक्तिभिन्नायामभिधायां मानाभावाच्च । अतएव मण्डनमिश्राः "**पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात्क्रियास्वन्यः प्रवर्त्तकः । प्रवृत्तिहेतुधर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्तना**" मित्यादिना प्रवृत्त्यनुकूलत्वेनेष्टसाधनत्वमेव प्रवर्त्तनेत्युक्तवन्तः । नन्वेवं विश्वजिता यजेतेत्यादौ फलाश्रवणेनेष्टसाध-

म्यत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेः कामनाभावे चाकरणापत्तेः । इत्थंच यत्र फलश्रुतिस्तत्रार्थवादमात्रमिति चेन्न । ग्रहणश्राद्धादौ नित्यत्वनैमित्तिकत्वयोरिव नित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधात् । नच कामनाभावेऽकरणतापत्तिः त्रिकालस्तवपाठादाविव कामनासद्भावस्यैव कल्पनात्

दिनकरी ।

नताज्ञानाभावात् प्रवृत्तिर्न स्यादत आह—**इत्थंचेति** । इष्टसाधनत्वादेर्विध्यर्थत्वे चेत्यर्थः । ननु नित्ये सन्ध्योपासनादौ फलाभावान्नेष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्त्तकं न वा तद्विषयो विध्यर्थ इत्यभिप्रायेण शङ्कते—**नन्विति** । नचार्थवादिकमिति **"सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम्"** इत्यर्थवादबोधितमित्यर्थः । **नित्यत्वहान्यापत्तेरिति** । नित्यत्वकाम्यत्वयोर्विरोध इत्यभिमानः । ननु तयोर्विरोधित्वे मानाभावः अहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादिश्रुति-सन्ध्यामुपासत इत्यर्थवादयोरेकवाक्यताबलेन तत्कालजीविफलकामस्य संवलिताधिकारः । कल्प्यते इत्यत आह—**कामनाभाव इति** । अकरणापत्तेरिति । अकरणे प्रत्यवायानुत्पत्त्यापत्तेरित्यर्थः । कामनारूपाधिकाराभावादनधिकृताकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वाभावादिति भावः । ननु तथापि नित्यस्थलीयफलश्रुतेर्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्यार्थवादतया स्तुतिमात्रे तात्पर्यं कल्प्यत इत्याह—**इत्थंचेति** । **कल्पनादिति** । इदमुपलक्षणं अर्थवादोपस्थितकामनाया अधिकारत्वेऽपि अकुर्वन् विहितं कर्मेत्यादिना शौचे सति विहिताननुष्ठानस्य प्रत्यवायजनकत्वबोधनात् कामनासंवलितस्य शुचित्वादेर्नाधिकारत्वं किंतु नित्यस्थले फलकामनाशुचित्वाद्योरधिकारयोः असंवलनं तथाच कामनाविरहेऽपि शुचित्वादिरूपाधिकारसत्त्वात् तदा संध्याद्यकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वमेव कामनाया अधिकारत्वेऽपि तदधिकारवतः शौचादिविरहिणः संध्याद्यकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वं न कल्प्यते शुचितत्कालजीवित्वरूपाधिकारैकदेशवतोऽप्यकरणे प्रत्यवायजनकत्वं कल्प्यते न संवलिताधिकारत्वेऽपि क्षतिविरहाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । एतेन तत्र नियमेन फलकामनासत्त्वे मानाभावेऽपि

न तु वेदबोधितकार्यताज्ञानात् प्रवृत्तिरिति संभवति स्वेष्टसाधनत्वमविज्ञाय तादृशकार्यताज्ञानसहस्रेणापि प्रवृत्तेरसंभवात् । यद्यपि पण्डापूर्वं फलमिति तदपि न कामनाभावेऽकरणतापत्तेस्तौल्यात् कामनाकल्पने त्वार्थवादिकं[1] फलमेव रात्रिसत्रन्यायात् कल्प्यताम् अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तेनानुत्पत्तिं प्रत्यवायस्यान्ये मन्यन्ते । एवं "सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्" एवं "दद्यादहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन्" इति प्रीत्यात्मकमेव फलमस्तु । नच पितृप्रीतिः कथं फलं[2] व्यधिकरणत्वादिति वाच्यम् । गया-

दिनकरी ।

न क्षतिरिति सूचितम् । ननु नित्यगोचरप्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानं कारणमेव नेत्यनेनैवोपपत्तौ किमर्थं नित्यस्यापि काम्यत्वं कल्पनीयमत आह —न त्विति । स्वेष्टसाधनत्वमिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां[3] प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । अतएव कुसुमाञ्जलौ संध्योपासनमफलमपि क्रियते वेदबोधितत्वादित्याशङ्क्य गुरुमतमेतन्न गुरोर्मतमित्यभिधायेवोपेक्षितमाचार्यैः । यच्च पण्डापूर्वं स्वतः प्रयोजनं नित्यस्य कर्मण इति प्राभाकरमतं तदपि दूषयति—यद्पीति । कामनाभावे पण्डापूर्वात्मकफलकामनाभावे । रात्रिसत्रन्यायादिति । यथाहि रात्रिसत्रशब्दवाच्यानां ज्योतिर्गौरित्यादि वाक्योत्पन्नकर्मणां फलजिज्ञासायामत्यन्ताश्रुतस्वर्गादिकल्पने गौरवाद्विश्वजिन्न्यायापवादेन प्रतितिष्ठन्तीह वा य एता रात्रीरुपयन्तीत्यर्थवादश्रुतौ प्रतिष्ठैव फलमिति सिद्धान्तितं तथात्राप्यार्थवादिकब्रह्मलोक एव फलं लाघवादित्यर्थः । अन्यथा फलाभावे । तेन आर्थवादिकफलकल्पने लाघवेन । तत्र तत्रार्थवादिकं फलं दर्शयति—अनुत्पत्तिमित्यादिना । अतएव

---

१ आर्थवादिकफलकल्पने. २ क्रियाकलापरूपश्राद्धस्य कर्तृनिष्ठत्वेन तृप्तेश्च पितृनिष्ठत्वेन वैयधिकरण्यमिति भावः. ३ इष्टसाधनताज्ञानसत्वे प्रवृत्तिसत्वं इष्टसाधनताज्ञानाभावे प्रवृत्त्यभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः.

श्राद्धादाविवोद्देश्यत्वसंबन्धेनैव फलजनकत्वस्य क्वचित्कल्पनात्। **अत एवोक्तं शास्त्रदर्शितं फलमनुष्ठानकर्त्तरीत्युत्सर्ग इति।** पितॄणां मुक्तत्वे तु स्वस्य स्वर्गादिफलं यावन्नित्यनैमित्तिकानुष्ठानस्य सामान्यतः स्वर्गजनकत्वात् पण्डापूर्वार्थं प्रवृत्तिश्च न संभवति। नहि तत्सुखदुःखाभाववत्स्वतः पुरुषार्थः न वा तत्साधनं प्रत्यवायानुत्पत्तौ कथं प्रवृत्तिरिति चेदित्थम्—यथा हि नित्ये कृते प्रत्यवायाभावस्तिष्ठति तदभावे तदभावः। एवं प्रत्यवायाभावसत्त्वे दुःखप्रागभावसत्त्वं तदभावे तदभाव इति योगक्षेमसाधारणकारणताया दुःखप्रागभावं प्रत्यपि सुवचत्वात्। एवमेव प्रायश्चित्तस्यापि दुःखप्रागभावहेतुत्वमिति। नन् न कलञ्जं भक्षयेदि-

दिनकरी।

पितृप्रीतेः श्राद्धफलत्वादेव। **उत्सर्ग इति।** श्राद्धादिफलस्य कर्तृमात्रगतत्वे तु व्यभिचाराभावान्नियम एव स्यादिति भावः। पण्डापूर्वस्वीकारेऽपि तत्साधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं न संभवतीत्याह—**पण्डापूर्वार्थमिति। न वा तत्साधनमिति।** तथाचेच्छाविषयत्वाभावेन फलत्वाभावान्न तत्साधनताज्ञानं प्रवर्तकमिति भावः। ननु त्वन्मतेऽपि प्रत्यवायानुत्पत्तेः कथं फलत्वं स्वतः पुरुषार्थत्वाभावात्, न वा दुःखानुत्पत्तिरूपपुरुषार्थसाधनत्वेन तत्रेच्छाविषयत्वं दुःखानुत्पत्तेः प्रागभावरूपायास्तदजन्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरति—**प्रत्यवायेत्यादिना।** अनुत्पत्तावित्युद्देश्यत्वं सप्तम्यर्थः। **कथं प्रवृत्तिरिति।** पूर्वोक्तरीत्या प्रत्यवायानुत्पत्तेः फलत्वाभावेन तत्साधनताज्ञानस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वात् संध्यावन्दनादौ प्रवृत्तिरित्यर्थः। **प्रत्यवायाभावः** प्रत्यवायप्रागभावः। **तदभावे** संध्यावन्दनादिनित्याभावे। **तदभावः** प्रत्यवायाभावस्याभावः। **तदभावे** प्रत्यवायाभावस्याभावे। **तदभावः** दुःखप्रागभावाभावो दुःखरूपः। **योगक्षेमसाधारणेति।** योगोऽप्राप्तस्य प्राप्तिः। क्षेमः सिद्धस्य संरक्षणम्। प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतायां साधनतायाः क्षेमसाधारण्याय एव प्रविष्टत्वादिति भावः। प्रागभावस्य प्रतियोगिविक-

त्यत्र विध्यर्थे कथं नञर्थान्वयः इष्टसाधनत्वाभावस्य कृतिसाध्यत्वाभावस्य च बोधयितुमशक्यत्वादिति चेन्न। तत्र बाधादिष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं च न विध्यर्थः किंतु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमात्रं तदभावश्च[1] नञा बोध्यते। अथवा बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः तदभावश्च[2] नञा बोध्यमानो विशिष्टाभावो विशेष्यवति विशेषणाभावे विश्राम्यति। ननु श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ कथं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमर्थः

दिनकरी।

त्वग्रासेन फलत्वासंभवात् प्रत्यवायात्यन्ताभाव एव नित्यस्य फलं स्वरूपसंबन्धविशेषात्मकक्षेमसाधारणजन्यताया अत्यन्ताभावे सत्त्वादिति तु नव्याः। **एवमेव** योगक्षेमसाधारणमेव। ननु न कलञ्जमित्यत्र कलञ्जभक्षणाभाव इष्टसाधनमित्यन्वयबोधाभ्युपगमे बाधकाभावादित्यत आह—**विध्यर्थे कथं नञर्थेति**। विध्यर्थनञर्थयोः कथमन्वयः विध्यर्थेष्टसाधनत्वाद्यन्वितनञर्थस्याभावस्य कलञ्जभक्षणे कथमन्वय इत्यर्थः। **अशक्यत्वादिति**। कलञ्जभक्षणे तस्य बाधादिति भावः। **बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमात्रमिति**। विधेः कृतिसाध्यत्वादिषु त्रिषु शक्तिस्वीकारेण क्वचित्कस्यचित् क्वचित्कस्यचिद्विध्यर्थस्य बोधस्वीकारादिति भावः। प्रवृत्तिं प्रति कृतिसाध्यत्वविशिष्टबलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वज्ञानत्वेनैकस्यैव हेतुत्वं लाघवान्न तु कृतिसाध्यत्वादिप्रत्येकविषयकज्ञानत्वेन गौरवादतो विधेरपि विशिष्टमेव शक्यं वाच्यम्। एवंच निषेधस्थले विशिष्टाभावो विधिसमभिव्याहृतनञा बोध्यते इत्यभिप्रायवानाह—**अथवेति**। **विशेषणाभावे विश्राम्यतीति**। एवंचेष्टसाधनत्वादिमति कलञ्जभक्षणादौ विशिष्टाभावो बोध्यमानो बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावे पर्यवस्यतीति भावः। विशिष्टस्य विध्यर्थत्वे श्येने बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपविशेषणबाधात्कथं विशिष्टस्य विध्य-

---

१ बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावः. २ बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्ट इष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वाभावः.

श्येनस्य मरणानुकूलव्यापारस्य हिंसात्वेन नरकसाधनत्वात् नच वैधत्वान्न निषेध इति वाच्यम् । अभिचारे प्रायश्चित्तोपदेशात् न च मरणानुकूलव्यापारमात्रं यदि हिंसा तदा खड्गकारस्य कूपकर्तुश्च हिंसकत्वापत्तिर्गललग्नान्नभक्षणजन्यमरणे आत्मवधत्वापत्तिश्चेति वाच्यम् । मरणोद्देश्यकत्वस्यापि विशेषणत्वात्[1] । अन्योद्देश्यकक्षिप्तनाराचहतब्राह्मणस्य तु वाचनिकं प्रायश्चित्तमिति चेन्न श्येनवारणाया-

दिनकरी ।

र्थस्य बोध इत्याशङ्कते । **ननु श्येनेनेति** । श्येनेति कर्मनामधेयं अभिचरन् वैरिमारणं कामयन् । **कथमिति** । श्येने तस्य बाधितत्वादिति भावः । **अर्थः** विधिजन्यबोधविषयः । **वैधत्वान्न निषेध इतीति** । यज्ञीयपश्वालम्भनानुरोधेन मा हिंस्यादिति निषेधस्य वैधहिंसेतरहिंसापरत्वादिति भावः । **अभिचार इति** । तथा "**चाभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहतीति**" तत्र प्रायश्चित्तोपदेशवैयर्थ्यापत्त्या निषेधविधेस्तदतिरिक्तपरत्वं न संभवतीति भावः । नचैवं यज्ञीयपशुहिंसाया अपि प्रत्यवायजनकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अनुपदिष्टप्रायश्चित्तहिंसेतरहिंसापरत्वान्मा हिंस्यादिति निषेधविधेरिति साक्षान्मरणानुकूलव्यापार एव हिंसा नहि श्येनस्तथेति मा हिंस्यादिति निषेधाविषयत्वादस्त्येव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमित्यभिप्रायेण साक्षात् परम्परासाधारणमरणानुकूलव्यापारमात्रस्य हिंसात्वे दोषमाह—**मरणानुकूलव्यापारमात्रं यदि हिंसा तदेति** । साक्षात् परम्परासाधारणः सर्वोऽपि व्यापारो यदि हिंसा तदेत्यर्थः । ननु मरणोद्देश्यकत्वनिवेशेऽन्योद्देशेन प्रक्षिप्तनाराचेन यत्र ब्राह्मणमृतिस्तत्र प्रायश्चित्तं न स्यात् तस्य हिंसात्वाभावेन मा हिंस्यादिति निषेधाविषयत्वादत आह—**अन्योद्देश्यकेति** । **वाचनिकमिति** । ननु मा हिंस्यादिति निषेधविषयतयेति

---

१ तथाच खड्गकर्त्रादिव्यापारस्य मरणानुकूलत्वेऽपि मरणोद्देश्यकत्वाभावेन उक्तदोषानवकाशात्.

दृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणात् । अतएव काशीमरणार्थं कृतशिवपूजादेरपि न हिंसात्वम् । नच साक्षान्मरणजनकस्यैव हि हिंसात्वं श्येनस्तु न तथा किंतु तज्जन्यापूर्वमिति वाच्यम् । खड्गाघातेन ब्राह्मणे व्रणपाकपरम्परया मृते हिंसात्वानापत्तेः । केचित्तु श्येनस्य हिंसाफलं नतु मरणं तेन श्येनजन्यखड्गाघातादिरूपा हिंसाभिचारपदार्थस्तस्य च पापजनकत्वम् अतः श्येनस्य वैधत्वात् पापज-

दिनकरी ।

भावः । **अदृष्टाद्वारकत्वेनेति** । श्येनस्यादृष्टाद्वारैव वैरिमरणसाधनत्वादिति भावः । नन्वस्तु श्येनस्य हिंसात्वं किमदृष्टाद्वारकत्वविशेषणेनेत्यत आह—**अतएवेति** । अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणादेवेत्यर्थः । **न हिंसात्वमिति** । तथाच तादृशशिवपूजनादेर्हिंसात्ववारणायावश्यकेनादृष्टाद्वारकत्वविशेषणेन श्येनस्यापि हिंसात्ववारणमिति भावः । ननु साक्षान्मरणजनकत्वविशेषणादेव तादृशशिवपूजनश्येनादेर्वारणे किमदृष्टाद्वारकत्वेन गुरुविशेषणेनेति तटस्थः शङ्कते—**नच साक्षादिति** । अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणं विनैव श्येने बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमुपपादयतां मतमाह—**केचित्त्विति** । **हिंसाफलमिति** । साक्षान्मरणफलको व्यापारः फलमित्यर्थः । **तस्य** खड्गाभिघातादेः । **पापजनकत्वमिति** । अभिचारमहीनं चेत्यादिनाभिचारस्य पापजनकत्वबोधनात् साक्षान्मरणजनकव्यापारस्यैवाभिचारपदार्थत्वादिति भावः । नच पूर्वं नचेत्यादिना साक्षान्मरणजनकव्यापारस्यैव हिंसात्वमित्याशङ्कितत्वात् तेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यं पूर्वं साक्षान्मरणजनकस्य श्येनजन्यापूर्वस्य हिंसात्वमाशङ्कितमिह च तथाभूतस्य खड्गाभिघातादेरिति भेदात् । नचादिपदेन श्येनजन्यापूर्वस्य तथाभूतस्य ग्रहणात् कथं भेद इति वाच्यम् । श्येनजन्यापूर्वस्यैतन्मते खड्गाभिघातं प्रत्येव व्यापारतया तस्य मरणजनकत्वाभावात् नच साक्षान्मरणजनकव्यापारस्य हिंसात्वे खड्गाघातेन ब्राह्मणे व्रणपाकपरम्परया मृते हिंसात्वानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम् । तत्र खड्गघाताद्युत्तरमेव सन्निपातादिदोषस्योत्पत्त्या मरणं प्रति

नकत्वेऽपि अग्रिमपापं प्रतिसन्धाय सन्तो न प्रवर्तन्ते इत्याहुः ।

दिनकरी।

तस्य व्यापारतया व्यापारेण व्यवधानासंभवात् कुतस्तर्ह्यास्तिकानां श्येने न प्रवृत्तिरत आह—**अग्रिमेति** । तथाच पातकप्रयोजकत्वान्न तत्रास्तिकानां प्रवृत्तिरिति भावः । अत्र नव्याः मास्तु श्येनस्य मा हिंस्यादिति निषेधविषयत्वं तथाप्यभिचारतया पापजनकत्वं सर्वसंमतम् अभिचारस्योपपातकमध्ये मनुना परिगणितत्वादिति कथं तस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वम् । यच्चोक्तं श्येनजन्यखड्गाभिघातादेरेवाभिचारतया पापजनकत्वं न श्येनस्येति तदपि न अभिचारमहीनं चेत्यत्राभिचारपदेन तज्जनकश्येनादेर्ग्रहणादन्यथा प्रत्यभिचारेण यत्र न खड्गघाताद्युत्पत्तिस्तत्र प्रायश्चित्तं न स्यात् । एवमपि श्येने पापप्रयोजकतया बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वोपपादनस्याशक्यत्वाच्च प्रवृत्तिं प्रति बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वज्ञानस्यैव जनकतया तद्विषयस्यैव विध्यर्थत्वात् तथाच श्येनस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमुपपाद्य विधेर्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वे शक्तिरयुक्ता किंतु त्रिषु शक्तित्रयं स्वीकृत्य क्वचित् कस्यचित्क्वचित् कस्यचिदर्थस्य बोध इत्यङ्गीकरणीयम् । श्येनेनेत्यादौ तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य बोधो न भवत्येव परं त्विष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोरेवेति । किंच विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेणापि विशिष्टे शक्तिर्न युक्ता । नच प्रत्येकं शक्तिं स्वीकृत्य क्वचित् कस्यचिदर्थस्य बोधोपगमे नियामकाभाव इति वाच्यम् । तात्पर्यस्यैव नियामकत्वात् प्रत्येकशक्तिपक्षेऽगम्यं गच्छेदित्यादिवाक्यानामिष्टसाधनत्वादिप्रमाजनकतया प्रामाण्यापत्तिरित्यपि न इष्टापत्तेः । तत्राप्रामाण्यव्यवहारस्तु कदाचिद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वभ्रमजनकत्वनिबन्धनः । नच बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यः पाक इत्येव बोधो नतु कृतिसाध्यत्वे सतीत्यादिरूप इति विशिष्टशक्तिपक्षेऽपि न विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । तथैव बोधो नान्यथेत्यस्य शपथनिर्णेयत्वात् तस्माद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वादिषु प्रत्येकं श-

आचार्यास्तु आप्ताभिप्रायो विध्यर्थः पाकं कुर्या इत्यादावाज्ञादिरूपेच्छावाचित्ववत् लिङ्मात्रस्येच्छावाचित्वं लाघवात् । एवंच

दिनकरी।

क्तिरिति प्रथमकल्प एव युक्तः । तत्रापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं नार्थः । यागादिजन्यनान्तरीयकदुःखस्यापि यदा कदाचित् यस्यकस्यचिद्बलवद्द्वेषविषयतया यजेतेत्यादीनामप्रामाण्यापत्तेः । न कलञ्जमित्यादिनिषेधविधिवदश्वमेधेन न यजेतेत्यादीनामपि प्रामाण्यापत्तेश्च । अश्वमेधादौ यदा यः पुरुषः प्रवर्तते तत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वमर्थ इति न सत् कालभेदेन पुरुषभेदेन च विधिशक्तिकल्पने गौरवात् कालविशेषपुरुषविशेषाणां विशिष्य ज्ञातुमशक्यतया कालविशेषपुरुषविशेषान्तर्भावेण शक्तेर्दुर्ग्रहत्वाच्च । नाश्वमेधेन यजेतेत्यादिनिषेधविधिवन्न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधविधीनामप्रामाण्यापत्तेश्च । तत्र यदा यः पुरुषः प्रवर्तते तत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् । किंतु वैदिकविधेः पापाजनकत्वमर्थः तदभाव एव न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ नञा बोध्यते शाकं न भुञ्जीतेत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यनिर्वाहाय रोगाजनकत्वमप्यर्थः । एवं पुष्येनोद्वहेन्नैकः पर्वतमारोहेदित्यादावपि तत्तदनिष्टाजनकत्वमर्थो बोध्यः । नच शक्त्यानन्त्यं नरकत्वरोगत्वादीनां द्वेषविषयतावच्छेदकत्वेनोपलक्षणीभूतेनानुगमय्य तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटे एकशक्त्यभ्युपगमात् रोगाद्यजनकत्वादौ लौकिकलिङो लक्षणाभ्युपगमाद्वेति वदन्ति । विध्यर्थश्चाप्ताभिप्रायः स च स्वेष्टसाधनतानुमापक इष्टसाधनताज्ञानं च प्रवर्तकमित्युदयनाचार्यमतमाह—**आचार्यास्त्विति**। इत्यादावित्यादिना पाकं कुर्यामित्युत्तमपुरुषपरिग्रहः । आज्ञादीत्यादिनाध्येषणादिपरिग्रहः । तथाच पाकं कुर्याः पाकं कुर्यामितिमध्यमोत्तमपुरुषयोराज्ञाध्येषणरूपेच्छावाचित्वं क्लृप्तं तद्दृष्टान्तेन प्रथमपुरुषेऽपीच्छावाचित्वमनुमेयमिति भावः । **लाघवादिति** । बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वाद्यपेक्षयेच्छा-

स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यतया आप्तेष्ट इत्यर्थः । ततश्चाप्तेष्टत्वेनेष्टसाधनत्वादिकमनुमाय प्रवर्तते । कलञ्जभक्षणे तदभावान्न प्रवर्तते । यस्तु वेदे पौरुषेयत्वं नाभ्युपैति तं प्रति विधिरेव तावद्गर्भ इव श्रुतिकुमार्याः पुंयोगे[1] मानम् । नच कर्त्रस्मरणं बाधकं कपिलकणादादिभिरद्यपर्यन्तं कर्तृस्मरणस्यैव प्रतीयमानत्वात् । अन्यथा स्मृतीनामप्यकर्तृकत्वापत्तेः । तत्रैव कर्तृस्मरणमस्तीति चेद्वेदेपि छन्दांसि जज्ञिरे तस्मादित्यादिकर्तृस्मरणमस्त्येव । एवं "प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयते" इत्यपि द्रष्टव्यम् । "स्वयंभूरेष भगवान्वेदो गीतस्त्वया पुरा । शिवादिऋ-

दिनकरी ।

त्वेन विधिशक्तौ लाघवादित्यर्थः । **इत्यर्थः** इति बोधः । **अनुमायेति** । अत्रच यागो मम स्वर्गकामस्य बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनं मत्कृतिसाध्यतयाप्तेनेष्यमाणत्वात्[2] मन्मात्रकृतिसाध्यतयेष्यमाणमद्भोजनवदित्यनुमानमवधेयम् । **तदभावात्** आप्तेष्टत्वाभावेन तद्धेतुकेष्टसाधनत्वज्ञानाभावात् । ननु वेदे वक्तुरभावात् कस्येच्छा लिङा बोधनीयेत्यत आह—**यस्त्विति** । **विधिरेवेति** । वक्तृभिन्नेच्छाया बोधने विधेः सामर्थ्याभावाद्विधिरेव वेदवक्तरीश्वरे मानमिति भावः । **नच कर्त्रस्मरणमिति** । कर्तुः वेदकर्तुः । अस्मरणं स्मृतिभिरबोधनम् । तथाच वेदोऽपौरुषेयः अस्मर्यमाणकर्तृकत्वादित्यनुमानं बाधकमित्यर्थः । **कपिलकणादेति** । कपिलकणादगौतमादिभिस्तच्छिष्यैश्चाद्यपर्यन्तमित्यर्थः । कर्तृस्मरणस्य सकर्तृकत्वबोधकस्मृतेरित्यर्थः । नन्वीश्वरस्य वेदवक्तुः सर्गादौ केनचित्साक्षाददृष्टत्वादननुभवेऽस्मरणं तदभावे ऋषीणां स्मृतिप्रणयनं च न संभवतीति चेन्न, पौरुषेयत्वानुमानेन वेदवक्तारमनुभूय तन्मूलकश्रुतिस्मृतिप्रणयनयोः संभवात् । अन्यथा वेदे सकर्तृकत्वानङ्गीकारे । तत्रैव स्मृतिष्वेव । वेदस्य सकर्तृकत्वे श्रुतिं प्रदर्श्य स्मृतिमपि प्रदर्शयति—**एवमिति** । ननु वेदस्य नित्यत्वबोधकं भारताद्येव तस्याकर्तृकत्वे प्रमाणं

१ पुंयोगे ईश्वरयोगे. २ आप्तकर्तृकभोजनवारणाय तृतीयान्तम्.

षिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारकाः" इति तु वेदस्य स्तुतिमात्रम् । नच पौरुषेयत्वे भ्रमादिसंभवादप्रामाण्यं स्यादिति वाच्यम् । नित्यसर्वज्ञत्वेन निर्दोषत्वात् । अतएव पुरुषान्तरस्य भ्रमादिसंभवान्न कपिलादेरपि कर्तृत्वं वेदस्य । किंच वर्णानामेवानित्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् सुतरां तत्सन्दर्भस्य वेदस्यानित्यत्वमिति संक्षेपः ॥

दिनकरी ।

भविष्यतीत्याशङ्कते—**स्वयंभूरिति** । नित्य इत्यर्थः । एष भगवानित्यपि वेदविशेषणम् । **स्तुतिमात्रमिति** । तथाच पूर्वोक्तश्रुतिस्मृत्योर्विरोधेनास्य भारतस्य न स्वार्थे तात्पर्यमपि तु स्तुतिपरत्वमिति भावः । **भ्रमादिसंभवात्** पुरुषस्य भ्रमप्रमादादिदोषसंभवादित्यर्थः । **नित्यसर्वज्ञत्वेनेति** । नित्यसर्वविषयकज्ञानवत्त्वेनेत्यर्थः । **निर्दोषत्वात्** भ्रमादिशून्यत्वात् । **अतएव** नित्यसर्वज्ञत्वाभावादेव । ननु नित्यसर्वज्ञपुरुषप्रणीतत्वापेक्षया नित्यनिर्दोषत्वं वेदे स्वीकृत्य तदेव वेदप्रामाण्ये प्रयोजकमस्तु । तथाच सकर्तृत्वानुमाने बाध इत्यतो वेदस्य नित्यत्वे बाधकमाह—**किंचेति** । **तत्संदर्भस्येति** । तन्निष्ठानुपूर्वीविशेषस्येत्यर्थः । आनुपूर्व्या नित्यत्वे त्वनित्यसमवेतनित्यस्य जातित्वेनानुपूर्व्या जातित्वापत्तेरिति भावः । अत्र चाप्तेच्छाविषयत्वस्येश्वरेच्छाविषयत्वरूपस्य केवलान्वयिनः कलञ्जभक्षणेऽपि सत्त्वाद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वरूपसाध्यस्य च तत्राभावेन व्यभिचारात् कथं तस्य तदनुमापकत्वम् बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वप्रकारकेच्छाया लिङर्थत्वे च लाघवाद् बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वमेव लिङर्थोऽस्तु कृतमाप्तेच्छयेत्यस्वरस आचार्यास्त्वित्यनेन सूचितः । **नन्विष्टसाधनत्वस्य** न विधितो बोधः संभवति स्वर्गत्वावच्छिन्नसाधनत्वस्य यागे बाधात् गङ्गास्नानादिजन्यस्वर्गे व्यभिचारात्[1] स्वर्गनिष्ठवैजात्यावच्छिन्नसाधनत्वस्य यागे सत्त्वेऽपि तद्वैजात्यस्य विधिबोधितस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पनीयस्य प्रागनुपस्थित्या

१ भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वादिति भावः. २ तथाच विजातीयस्वर्गंप्रति (यागजन्यस्वर्गंप्रति) यागस्य कारणत्वमिति रीत्या.

उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत्।
निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषाद्द्विष्टसाधनताधियः॥ १५१॥

उपादानस्येति। उपादानस्य समवायिकारणस्याध्यक्षं प्रत्यक्षं प्रवृत्तौ कारणमिति॥ **निवृत्तिरिति।** द्विष्टसाधनताज्ञानस्य निवृत्तिं प्रति

दिनकरी।

तद्घटितकारणत्वे विधिशक्तिग्रहायोगादिति चेन्न। स्वरूपसंबन्धविशेषरूपाया एव कारणताया विध्यर्थत्वोपगमादित्येके। अन्यथासिद्धिनिरूपकतानवच्छेदकनियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मवत्स्वर्गकत्वमेव स्वर्गकारणत्वमित्यन्ये। वस्तुतस्तु स्वर्गनिष्ठधर्मावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव स्वर्गकारणत्वं तच्च योगे न बाधितं स्वर्गनिष्ठवैजात्यरूपस्वर्गत्वधर्मावच्छिन्नं प्रति यागस्य व्यभिचाराभावात्। **ननु** विधेरिष्टसाधनत्वे शक्तत्वेऽपि स्वर्गसाधनत्वस्य कथं ततो बोधः। स्वर्गसाधनत्वादौ विभिन्नशक्तिकल्पने तु शक्त्यानन्त्यम्। नच विधिप्रत्ययोपस्थिते इष्टे स्वर्गपदोपस्थितस्वर्गस्याभेदेनान्वयात् स्वर्गाभिन्नेष्टसाधनत्वस्य बोधः संभवतीति वाच्यम् स्वर्गपदस्य समासान्तर्गततया तदर्थस्यान्यत्रान्वयासंभवादिति चेन्न। स्वर्गसाधनत्वादौ विधेः शक्तिकल्पनेन तथाबोधनिर्वाहात्। नचैकैकस्य बोधे विनिगमकाभावः। स्वर्गादिपदसमभिव्याहाराधीनतत्तद्धर्मघटितसाधनत्वे तात्पर्यग्रहस्यैव विनिगमकत्वात्। नचैवं विधिशक्त्यानन्त्यं स्वर्गत्वादिधर्मावच्छिन्ननिरूपितसाधनत्वेष्वेकशक्त्युपगमात्। नच शक्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तिभेदः इष्टतावच्छेदकत्वेन स्वर्गत्वादीन्यनुगतीकृत्य तदवच्छिन्ननिरूपितसाधनत्वएकशक्त्युपगमात्। नचेष्टतावच्छेदकत्वेनैव शाब्दबोधे स्वर्गत्वादीनां भानं स्यान्नतु स्वरूपत इति वाच्यम्। इष्टतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया शक्तिविषयत्वाद्विशेषणस्यैव शाब्दबोधे भानोपगमात्। उपलक्षणत्वं च तत्पदजन्यबोधाविषयत्वेन शक्तिविषयत्वं तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिविषयत्वमेव च विशेषणत्वमित्यन्यत्र विस्तरः। **समवायिकारणस्येति।** तत्साध्यकप्रवृत्तिं प्रति तत्समवायिकारणात्मकतदुपादान-

यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत्।
शरीरे प्राणसंचारे कारणं तत्प्रकीर्तितम् ॥ १५२ ॥

जनकत्वमन्वयव्यतिरेका[1]भ्यामवधारितमिति भावः। यत्न इति। जीवनयोनियत्नो यावज्जीवनमनुवर्तते स चातीन्द्रियः। तत्र प्रमाणमाह—शरीर इति। प्राणसंचारो हि अधिकश्वासादिः प्रयत्नसाध्य इत्थंच प्राणसंचारस्य सर्वस्य यत्नसाध्यत्वानुमानात् प्रत्यक्षप्रयत्नबाधाच्चातीन्द्रिययत्नसिद्धिः स एव जीवनयोनिर्यत्नः। गुरुत्वं

दिनकरी।

गोचरलौकिकप्रत्यक्षस्य हेतुत्वम्। नच शब्दसाध्यकप्रवृत्तिर्मृदङ्गादौ न स्यात्तदुपादानस्य गगनस्यातीन्द्रियत्वात्। एवं ध्वंससाध्यकप्रवृत्तिरपि तत्समवायिनोऽप्रसिद्धेरिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः शब्दसाक्षात्कारसाध्यकप्रवृत्तेरेव मृदङ्गादिगोचराया उपगमादिति प्राचीनमतानुसारेणेदम्। नवीनमते त्वधिष्ठानमात्रमुपादानं बोध्यम्। तेन यागादेर्हविःशब्दस्य मृदङ्गादिः प्राणसंचारादेश्च प्राणवहनाड्यादिरुपादानमिति बोध्यम्। मूले द्वेषादिति। फलगतो द्वेषो द्विष्टसाधनताज्ञानं च निवृत्तिं प्रति करणमित्यभिप्रायेणोक्तं—प्राणसंचारो हीति। अधिकश्वासादिः प्राणसंचारो यत्नसाध्यः प्रत्यक्षयत्नसाध्यतया दृष्टः धावतः प्रयत्नोत्कर्षेण श्वासक्रियोत्कर्षदर्शनादिति भावः। इत्थंचेति। दृष्टान्तसिद्धावित्यर्थः। सर्वस्येति। एकत्र यत्नसाध्यत्वस्यानुभविकत्वेन तद्दृष्टान्तेन प्राणसंचारत्वावच्छेदेन सर्वत्र भोक्तृयत्नजन्यत्वानुमानादिति भावः। स एव प्राणसंचारहेतुत्वेनानुमीयमान एव। नव्यास्तु जीवनयोनियत्ने मानाभावः प्राणक्रियाया अदृष्टविशेषप्रयोज्यात्ममनोयोगरूपाज्जीवनात्तत्प्रयोजकादृष्टाद्वा संभवादुक्तानुमानस्य चाप्रयोजकत्वात्। अन्यथैकत्र यत्ने ज्ञानजन्यत्वदृष्टान्तेन जन्ययत्नत्वावच्छेदेन ज्ञानजन्यत्वकल्पनापत्त्या सुषुप्तौ ज्ञानादेरप्यतीन्द्रियस्य कल्पनापत्तेरिति प्राहुः। पत-

१ द्विष्टसाधनताज्ञानसत्वे निवृत्तिसत्वं द्विष्टसाधनताज्ञानाभावे निवृत्त्यभाव इति अन्वयव्यतिरेकादित्यर्थः।

अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात्पृथिव्यादिद्वये तु तत्।
अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥ १५३ ॥
तदेवासमवायि स्यात्पतनाख्ये तु कर्मणि।
सांसिद्धिकं द्रवत्वं स्यान्नैमित्तिकमथापरम् ॥ १५४ ॥
सांसिद्धिकं तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः।
परमाणौ जले नित्यमन्यत्रानित्यमिष्यते ॥ १५५ ॥
नैमित्तिकं वह्नियोगात्तपनीयघृतादिषु।
द्रवत्वं स्यन्दने हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत् ॥ १५६ ॥

निरूपयति—**अतीन्द्रियमिति** । **अनित्येति**। **अनित्ये** द्व्यणुकादौ। तद्गुरुत्वमनित्यम् । नित्ये परमाणौ नित्यम्। गुरुत्वमित्यनुवर्तते। तद्गुरुत्वमसमवायि असमवायिकारणम्। **पतनाख्य इति**। आद्यपतने इत्यर्थः । द्रवत्वं निरूपयति—**सांसिद्धिकमिति**। द्रवत्वं द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं चेति। द्वितीयं नैमित्तिकम् । **परमाणाविति**। जलपरमाणौ द्रवत्वं नित्यमित्यर्थः। अन्यत्र पृथिवीपरमाण्वादौ जलद्व्यणुकादौ च द्रवत्वमनित्यं। कुत्रचित्तेजसि कुत्रचित् पृथिव्यां च नैमित्तिकं द्रवत्वं तत्र को वा नैमित्तिकार्थस्तद्दर्शयति—**नैमित्तिकमिति** । **वह्नीति**। अग्निसंयोगजन्यं नैमित्तिकं द्रवत्वम्। तच्च सुवर्णादिरूपे तेजसि घृतजतुप्रभृतिपृथिव्यां च वर्तत इत्यर्थः। **द्रवत्वमिति** । **हेतुरिति**। असमवायिकारण-

दिनकरी।

नसमवायिभिन्नत्वरूपं पतनासमवायित्वं रूपादावतिव्याप्तमतो व्याचष्टे—**असमवायिकारणमिति** । द्वितीयादिपतनस्य वेगासमवायिकारणकत्वादाह—**आद्येति**। एवंच संयोगासमवधानकालीना क्रिया गुणासमवायिकारणिका क्रियात्वात् संयोगजन्यक्रियावदित्यनुमानेन गुरुत्वसिद्धिरिति भावः । **अग्निसंयोगजन्यमिति**। अग्निसंयोगासमवा-

स्नेहो जले स नित्योऽणावनित्योऽवयविन्यसौ ।
तैलान्तरे तत्प्रकर्षाद्दहनस्यानुकूलता ॥ १५७ ॥
संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने ।
मूर्तमात्रे तु वेगः स्यात्कर्मजो वेगजः क्वचित् ॥ १५८ ॥

मित्यर्थः । संग्रहे सक्तुकादिसंयोगविशेषे तद्द्रवत्वं स्नेहसहितमिति बोद्धव्यम् । तेन द्रुतसुवर्णादीनां न संग्रहः । स्नेहं निरूपयति—जल इति । जल एवेत्यर्थः । असौ स्नेहः । ननु पृथिव्यामपि तैले स्नेह उपलभ्यते नचासौ जलीयस्तथासति दहनप्रातिकूल्यप्रसङ्गादत आह—तैलान्तर इति । तत्प्रकर्षात् स्नेहप्रकर्षात् । तैले उपलभ्यमानः स्नेहोऽपि जलीय एव तस्य प्रकृष्टत्वादग्नेरानुकूल्यम् । अपकृष्टस्नेहं हि जलं वह्निं नाशयतीति भावः । संस्कारं निरूपयति—संस्कारभेद इति । वेगस्थितिस्थापकभावनाभेदात् संस्कारस्त्रिविध इत्यर्थः । मूर्तमात्र इति । कर्मजवेगजभेदाद्वेगो द्विविध इत्यर्थः । शरीरादौ हि नोदनजनितेन कर्मणा वेगो जन्यते तेन च पूर्वकर्मनाशस्तत उत्तरकर्म एवमग्रेऽपि । विना च वेगं कर्मणः कर्म-

दिनकरी ।

यिकारणकमित्यर्थः । वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गादाह—**स्नेहसहितमिति** । तच्च सांसिद्धिकमेव । तथाच सांसिद्धिकद्रवत्वत्वेन हेतुत्वान्न सुवर्णादिद्रवत्वस्य संग्रह इति भावः । नचावश्यस्नेहहेतुत्वेनैवानतिप्रसङ्गे सांसिद्धिकद्रवत्वस्य सङ्ग्रहहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यम् स्नेहत्वेन सांसिद्धिकद्रवत्वत्वेन वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेणोभयस्यापि हेतुत्वात् **असौ** तैले प्रतीयमानः स्नेहः । **जलीयः** तैलान्तर्गतजलभागनिष्ठः । **तथा सति** तैलान्तर्जलभागस्वीकारे । **दहनप्रातिकूल्यप्रसङ्गात्** दहननाशप्रसङ्गात् । दहननाशं प्रति संयोगेन जलस्य हेतुत्वादिति भावः । **वेगो जन्यत इति** । वेगत्वं तु जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः । **तेनेति** । कर्मनाशकस्योत्तरसंयोगस्य तदानीमभावाद्वेगस्यैव कर्मनाशकत्वं कल्प्यत इति भावः । **तत इति** । पूर्वकर्मनाशानन्तरमित्यर्थः । **एवमग्रेऽपीति** ।

स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि।
अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः क्वचित्स्पन्देऽपि कारणम्॥१५९॥
भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः।
उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत्॥ १६०॥

प्रतिबन्धकत्वात् पूर्वकर्मनाश उत्तरकर्मोत्पत्तिश्च न स्यात्। यत्र वेगवता कपालेन जनिते घटे वेगो जन्यते स वेगजो वेगः। **स्थितिस्थापकेति। अतीन्द्रिय इति।** आकृष्टशाखादीनां परित्यागे पुनर्गमनस्य स्थितिस्थापकसाध्यत्वात्। **केचिदिति।** चतुर्षु क्षित्यादिषु स्थितिस्थापकं केचिन्मन्यन्ते तदप्रमाणमिति भावः। असौ स्थितिस्थापकः। क्वचिदाकृष्टशाखादौ। **भावनाख्य इति।** तस्य

दिनकरी।

उत्तरकर्मणापि पूर्ववेगनाशस्ततो वेगान्तरोत्पत्तिरित्येषा दिगित्यर्थः। **विना च वेगमिति।** वेगं विना कर्मनाशो न स्यादित्यन्वयः। नाशकान्तराभावादिति भावः। ननु पूर्वकर्मणो नाशाभावे का क्षतिरत आह—**कर्मोत्पत्तिश्च न स्यादिति।** अत्र हेतुः कर्मणः प्रतिबन्धकत्वादिति। अत्र केचित् उत्तरसंयोगेनैव पूर्वकर्मनाशोत्तरकर्मणोः संभवात् तत्पूर्वकर्मनाशकर्मोत्पत्तिस्वीकारे प्रयोजनाभावादलं वेगेन। तस्माद्वेगेन गच्छतीति कर्मजनकतया प्रत्यक्षमेव वेगे प्रमाणमित्याहुः। **पुनर्गमनस्येति।** यथापूर्वसंयोगजनकक्रियाया इत्यर्थः। **स्थितिस्थापकसाध्यत्वादिति।** वेगस्य तूत्तरदेशसंयोगजनकक्रियाजनकत्वं नतु यथापूर्वसंयोगजनकक्रियाजनकत्वमिति न वेगेन स्थितिस्थापकस्यान्यथासिद्धिरिति भावः। स्थितिस्थापकत्वं जातिविशेषः। क्रियाविशेषजनकतावच्छेदकतया सिद्धः[1]। स्थितिस्थापकश्च क्रियाविशेषजनकः स्वजन्याक्रियानाश्योऽतीन्द्रियश्चेति मूले उक्तप्रायम्। **इत्थंच** उक्तप्रकारेणोपेक्षाज्ञानात् स्मृतिवारणे च। वस्तुतः संस्कारं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चय-

---

१ स्थितिस्थापकत्वं जातिः क्रियाविशेषजनकतावच्छेदकत्वादित्यनुमानसिद्धः.

स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते ।
धर्माधर्मावदृष्टं स्याद्धर्मः स्वर्गादिकारणम् ॥ १६१ ॥

संस्कारस्योपेक्षात्मकज्ञानात्संस्कारानुत्पत्तेरुपेक्षानात्मक इत्युक्तं तत्संशयात्तस्यानुत्पत्तेर्निश्चय इत्युक्तं तेनोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन संस्कारं प्रति हेतुतेति भावः । ननु स्मरणं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वं तेनोपेक्षादिस्थले न स्मरणम् । इत्थंच संस्कारं प्रति ज्ञानत्वेनैव हेतुतास्त्विति चेन्न । विनिगमनाविरहेणापि संस्कारं प्रति उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् । किंचोपेक्षास्थले संस्कारकल्पनायाः गुरुत्वात् संस्कारं प्रति उपेक्षान्यत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् । असौ संस्कारः । तत्र प्रमाणं दर्शयति—**स्मरण इति** । यतः स्मरणं प्रत्यभिज्ञानं च जनयत्यतः संस्कारः कल्प्यते । विना व्यापारं पूर्वा-

दिनकरी ।

त्वेन हेतुत्व एव विनिगमकमस्तीत्याह । **किंचेति**—संस्कारकल्पनाया गुरुत्वादित्यस्य स्मृतिं प्रत्येवोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्व इत्यादिः । सिद्धत्वादित्यग्रिमस्यापि पञ्चम्यन्तस्य नेत्यनेनान्वयः । उद्देश्यवाचकपदस्य प्रागपेक्षितत्वात् तथान्वयप्रदर्शनार्थमुदीच्यस्याप्यसावित्यस्य प्राक् धारणमिति बोध्यम् । **तत्र** संस्कारे । **अतः** संस्कारः । **कल्प्यत इति** । अथानुभवस्य ध्वंस एव व्यापारोऽस्तु प्रतियोग्यभावयोरेकत्राजनकत्वमित्यस्याप्रयोजकत्वात् । नचानुभवस्य स्मृतिं प्रति प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । संसर्गाभावत्वावच्छिन्नकारणताश्रयीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबन्धकतापदार्थत्वादिह च संसर्गाभावत्वेनाजनकत्वात् नचानुभवद्वितीयक्षणोत्पन्नसंस्कारेण तृतीयक्षणे स्मरणसंभवात् ध्वंसस्य व्यापारत्वं न संभवति फलस्य प्राक्कालेऽनुभवध्वंसस्याभावादिति वाच्यम् । तत्रापि क्षणविलम्बेनैव स्मरणाभ्युपगमादिति चेन्न । संस्कारानङ्गीकारे कदाचिदनुभूतस्य सर्वदा स्मरणापत्तेः अनुभवध्वंसात्मकव्यापारस्य सर्वदा

१ तथाच संस्कारंप्रति ज्ञानत्वावच्छिन्नं कस्मामिति कार्यकारणभावस्तन्मते.

नुभवस्य स्मरणादिजननाऽसामर्थ्यात् स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कारणत्वासंभवात्। नच प्रत्यभिज्ञां प्रति तत्तत्संस्कारस्य हेतुत्वे प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यम्। अप्रयोजकत्वात्। परेत्वनुद्बुद्धसंस्कारात्प्रत्यभिज्ञानुदयादुद्बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्वापेक्षया तत्तत्स्मरणस्यैव प्रत्यभिज्ञां प्रति हेतुत्वं कल्प्यत इत्याहुः॥ अदृष्टं निरूपयति—धर्मेति। स्वर्गादीति। स्वर्गादिसकलसुखानां स्वर्गसाधनीभूतशरीरादीनां च साधनं धर्म इत्यर्थः। तत्र प्रमाणं

दिनकरी।

सत्त्वात्। नचोद्बोधकाभावादस्मरणमिति वाच्यं। यत्र वस्तुविशेषज्ञानासकोद्बोधकेन दश पञ्च वा घटादेः स्मरणानि जातानि न त्वधिकानि तत्र घटादिस्मृतौ तद्वस्तुज्ञानस्यैव नियतोद्बोधकतया तत्सत्त्वे उद्बोधकाभावस्य वक्तुमशक्यत्वात्। वस्तुतस्त्वनुपदं वक्ष्यमाणापूर्वसाधकयुक्त्या संस्कारसिद्धिर्निराबाधेति ध्येयम्। स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कार्योत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कारणत्वासंभवादिति। कार्याव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिस्वस्वव्यापारान्यतरकत्वस्यैव कारणतापदार्थत्वादिति भावः। **अप्रयोजकत्वादिति**। संस्कारजन्यत्वस्य स्मृतित्वे प्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः। **मणिकृन्मतं प्रदर्शयति—परे त्विति**। त्वन्मतेऽन्तराकल्पनीयस्मृतिव्यक्तावुद्बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्वकल्पनं मन्मते तु प्रत्यभिज्ञायां तद्धेतुत्वकल्पनमिति समानमन्तरास्मृतिव्यक्तिकल्पने प्रत्यभिज्ञायां तद्धेतुत्वकल्पने च तवाधिकं गौरवमित्याहुरित्यनेनास्वरसः सूचितः। स्वर्गादीत्यत्र स्वर्गपदेन सुखमात्रस्यादिपदेन शरीरेन्द्रियादेः परिग्रह इति प्रदर्शयति—**स्वर्गादिसकलेत्यादिना**। अग्रे नरकादीनामित्यत्राप्येवम्। **तत्र** धर्मे। **यागादीति**। आदिना होमदानपरिग्रहः। यागत्वं च देवतोद्देश्यकस्व[1]स्वत्वध्वंसवद्द्रव्यविशेष्यकेच्छात्वम्। देवतोद्देश्यकत्वं देवतास्वत्ववद्विशेष्य-

१ स्वं यागकर्ता यजमानः.

गङ्गास्नानादियागादिव्यापारः स तु कीर्तितः ।
कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश्यस्त्वसौ मतः ॥ १६२ ॥

दर्शयितुमाह—**यागादीति** । यागादिव्यापारतया धर्मः कल्प्यते । अन्यथा यागादीनां चिरविनष्टतया निर्व्यापारतया च कालान्तरभाविस्वर्गजनकत्वं न स्यात् । तदुक्तमाचार्यैः—**"चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विना"** इति । ननु यागध्वंस एव व्यापारः स्यात् । नच प्रतियोगितद्ध्वंसयोरेकत्राजनकत्वं सर्वत्र तथात्वे मानाभावात् । नच त्वन्मते फलानन्त्यं मन्मते चरमफलस्यापूर्वनाशकत्वान्न तथात्वमिति वाच्यम् । कालविशेषस्य सहकारित्वादित्यत आह—**गङ्गास्नानेति** । गङ्गास्नानस्य हि स्वर्गजनकत्वेऽनन्तानां जलसंयोगध्वंसानां व्यापारत्वमपेक्ष्यैकमपूर्वमेव कल्प्यते लाघवादिति भावः । ननु ध्वंसोऽपि न व्यापारोऽस्तु नच निर्व्यापारस्य चिरध्वस्तस्य कथं कारणत्वमिति वाच्यम् । अनन्यथासिद्धनियत-

दिनकरी ।

त्वम् । शब्दमयी देवतेति पक्षे तु तस्या इदमित्यारोपज्ञानविषयत्वमुद्देश्यत्वम् । होमत्वं चाग्निसंयोगानुकूलक्रियानुकूलघृतादिवृत्तिनोदनादिव्यापारत्वम् । दानत्वं च मूल्यग्रहणं विना स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वजनकत्यागत्वमिति संप्रदायः । यागत्वहोमत्वादयो मानसप्रत्यक्षगम्या जातिविशेषा इत्यन्ये । श्राद्धस्य पित्रपेक्षया यागत्वेन ब्राह्मणापेक्षया दानत्वेन तत्र साङ्कर्यान्नेदं युक्तमित्यपरे । **अन्यथा** धर्माभावे । चिरविनष्टस्याप्यनुभवस्य स्मृतिजनकत्वादाह—**निर्व्यापारतयेति** । **चिरध्वस्तमिति** । चिरकालनष्टं कर्मातिशयमपूर्वं विना फलाय फलजननाय नालं न समर्थमित्यर्थः । तथात्वे ध्वंसप्रतियोगिनोरेकत्र जनकत्वाभावे एकमेवापूर्वं कल्प्यते इति । वस्तुतस्तु यागस्यापि ध्वंसो न व्यापारः तथात्वे कीर्तितयागात् स्वर्गोत्पादवारणाय स्वर्गजनकताव-

---

१ सतु धर्मः. २ कर्मण इति शेषः. ३ स्वं दानकर्ता.

पूर्ववर्तित्वस्य तत्रापि सत्त्वात् । अव्यवहितपूर्ववर्तित्वं हि चक्षुःसंयोगादेः कारणत्वे नतु सर्वत्र कार्यकालवृत्तित्वमिव समवायिकारणस्य कारणत्वे इत्यत आह—कर्मनाशेति । यदि ह्यपूर्वं न स्यात् तदा कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश्यत्वं धर्मस्य न स्यात् नहि । तेन[1] यागादेर्नाशः प्रतिबन्धो वा कर्तुं शक्यते तस्य पूर्वमेव वृत्तत्वा[2]दिति भावः । एतेन देवताप्रीतेरेव फलत्वमित्यपास्तम् । गङ्गास्नानादौ

दिनकरी ।

च्छेदककोटौ कीर्तितभेदो निवेशनीयस्तत्र च कीर्तितत्वस्यैकस्याभावेन कीर्तितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशनमशक्यमतः कीर्तितव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकएव भेदो निवेशनीयः । एवंच दशकीर्तितयागस्थले परस्परं तत्तद्व्यक्तिभेदसत्त्वेन स्वर्गोत्पादवारणाय भेदकूटस्यैव कारणतावच्छेदकत्वमुपगन्तव्यम् । तत्रच विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावानन्त्यमपूर्वस्वीकारे तु क्षणिकतया कीर्तितयागानां मेलनासंभवेन भेदानामेकत्र निवेशे प्रयोजनाभावः । यादृशकीर्तितयागादपूर्वमापादनीयं तद्भेदावच्छिन्नयागव्यक्तेस्तदानीमभावात् । नचापूर्वसंबन्धेन कीर्तितयागव्यक्तीनां मेलनं संभवतीति स्वर्गजनकतावच्छेदककोटौ कीर्तितभेदानामेकत्र निवेश आवश्यक इति वाच्यम् । अपूर्वानुत्पत्त्यै वास्वर्गसंभवे स्वर्गजनकतावच्छेदककोटौ कीर्तितयागाद्ध्वंसोत्पादेन ध्वंसजनकतावच्छेदककोटौ कीर्तितभेदनिवेशस्यासंभवादित्यन्यैरपरिशीलितः पन्थाः । **कारणत्व इति** । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । एवमग्रेऽपि । **कार्यकालवृत्तित्वमिवेति** । यथा समवायिकारणस्य कारणत्वे कार्यकालवृत्तित्वं घटकं न त्वसमवायिकारणस्य कारणत्वे तथेत्यर्थः । **तेन** कर्मनाशाजलस्पर्शादिना । **तस्य** यागादेः । **पूर्वं** कर्मनाशाजलस्पर्शादितः पूर्वम् । **वृत्तत्वादिति** । उत्पन्नत्वाद्विनष्टत्वाच्चेत्यर्थः । योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्यत्वादिच्छात्मकयागस्य तृतीयक्षणएव नष्टत्वादिति भावः । एवमग्रेऽपि ।

---

१ कर्मनाशाजलस्पर्शेन. २ नष्टत्वात्.

अधर्मो नरकादीनां हेतुर्निन्दितकर्मजः ।
प्रायश्चित्तादिनाश्योऽसौ जीववृत्ती त्विमौ गुणौ ॥१६३॥

सर्वत्र देवताप्रीतेरसंभवाच्च देवतायाश्चेतनत्वेऽपि तत्प्रीतेरनुद्देश्यत्वात् प्रीतेः सुखरूपत्वेन विष्णुप्रीत्यादौ तदसंभवात् जन्यसुखस्य तत्राभावात् तेन विष्णुप्रीतिजन्यत्वेन । पराभिमतस्वर्गादिरेव विष्णुप्रीतिशब्देन लक्ष्यते—**अधर्मेति** । नरकादिसकलदुःखानां नारकीयशरीरादीनां च साधनमधर्म इत्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह—**प्रायश्चित्तेति** । यदि ह्यधर्मो न स्यात्तदा प्रायश्चित्तादिना नाश्यत्वं न स्यात् । नहि तेन[1] ब्रह्महननादीनां नाशः प्रतिबन्धो वा विधातुं शक्यते तस्य पूर्वमेव विनष्टत्वादिति भावः । **जीवेति** । ईश्वरस्य धर्माधर्मा-

दिनकरी ।

धर्मः क्षरतीत्यस्य धर्मो यागादिः क्षरति फलभाङ् न भवतीत्यर्थकतया कर्मनाशाजलस्पर्शादेः स्वध्वंससंबन्धेन स्वर्गादिफलं प्रति प्रतिबन्धकत्वमेव युक्तमिति न सत् एकाश्वमेधानन्तरमश्वमेधः कृत इति कीर्तिते तदुत्तरं पुनरश्वमेधकरणेऽपि स्वर्गानुदयापत्तेः । नच तदश्वमेधजन्यस्वर्गत्वावच्छिन्नं प्रति तत्कीर्तनत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्नाश्वमेधान्तरात्स्वर्गानुदयप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यदश्वमेधस्य कीर्तनं कृतं तदश्वमेधजन्यस्वर्गाप्रसिद्ध्या तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । तच्चापूर्वं दर्शपूर्णमासयोर्द्विविधं परमापूर्वं कलिकापूर्वं चेति । तथाहि यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति उपांशुयागमन्तरा यजति ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति पञ्चभिर्वाक्यैर्विहितेभ्यः षड्भ्य आग्नेयादिभ्यः षडुत्पत्त्यपूर्वाणि तान्येव कलिकापूर्वाण्युच्यन्ते तेभ्यश्च परमापूर्वमिति । **ननु** षडपूर्वाण्यावश्यकानि साक्षादेव स्वर्गहेतवः सन्तु किं परमापूर्वेणेति चेन्न । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यनेनोभयत्वावच्छिन्नस्य स्वर्गसाधनत्वावगमादुभयत्वावच्छिन्नस्यैक-

[1] प्रायश्चित्तेन.

इमौ तु वासनाजन्यौ ज्ञानादपि विनश्यतः ।
शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनिः ॥ १६४ ॥

भावादिति भावः । **इमौ** धर्माधर्मौ । **वासनेति** । अतो ज्ञानिना कृते अपि सुकृतदुष्कृतकर्मणी न फलायालमिति भावः । **ज्ञानादपीति** । अपिना भोगपरिग्रहः । ननु तत्त्वज्ञानस्य कथं धर्माधर्म-

दिनकरी ।

व्यापारकल्पनादुत्पत्त्यपूर्वाणां चोभयत्वावच्छिन्नाजन्यत्वात् दर्शपूर्णमासाभ्यामिति विधिप्रवृत्तिसमये चिरविनष्टस्य दर्शपूर्णमासस्य व्यापारतयैकस्यैवापूर्वस्य कल्पनाच्च । नचैवमनन्तरं षण्णां यागानां क्रमिकत्वज्ञाने षडपूर्वकल्पना गौरवं तस्य फलमुखत्वात् नच पञ्चभिः पञ्चापूर्वद्वारा षष्ठेन च साक्षादेव परमापूर्वं जन्यतामिति किं षष्ठेन कलिकापूर्वेणेति वाच्यम् । षष्ठेनाप्युत्तराङ्गदक्षिणासहकारेणैव परमापूर्वजननात् तावत्कालं षष्ठस्य यागस्यानवस्थित्या तज्जन्यापूर्वस्यावश्यकत्वात् । अत्र परमापूर्वं प्रति स्वर्गं प्रति च दर्शत्वपूर्णमासत्वव्यापकेन दर्शपूर्णमासोभयसाधारणवैजात्येन कारणत्वमित्येके । दर्शत्वेन पूर्णमासत्वेन च कारणत्वं दण्डचक्रवन्मिलितानां फलोपधानमित्यपरे । अत्र त्रयात्मकदर्शजन्यमपूर्वमेकं कलिकापूर्वत्रयव्यापारकम् । एवं त्रयात्मकपूर्णमासजन्यमेकमपूर्वं कलिकापूर्वत्रयव्यापारकं ताभ्यां स्वर्गजनकापूर्वोत्पत्तिस्तच्च परमापूर्वं फलशिरस्कापूर्वमित्युच्यत इति न वापूर्वीपक्ष इत्येके । तत्रैव फलशिरस्कापूर्वे मानाभावादष्टापूर्वीत्यन्ये । कलिकापूर्वषट्केनैव परमापूर्वसंभवाद्व्यापारीभूतापूर्वद्वये मानाभावात् पूर्वोक्ता सप्तापूर्व्येव युक्तेति नव्याः । इदं चापूर्वं जातेष्टिपितृयज्ञादौ कर्तृनिष्ठमुत्पद्यत इत्येके । भोक्तृनिष्ठमिति तु संप्रदायः । प्राभाकरास्तु यागक्रिया सर्वात्मना नैव नश्यति किंतु सूक्ष्मरूपेण स्वर्गदेहारम्भकेषु यागसंबन्धिद्रव्यारम्भकेषु यागकर्तर्यात्मनि वावस्थाय फलमारभत इत्याहुः । तन्न ज्ञानेच्छादिरूपस्य यागस्यात्मनो योग्यविशेषगुणतया क्षणचतुष्टयानवस्थायित्वनियमात् ज्ञा-

कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः ।
सर्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥ १६५ ॥

नाशकत्वं "नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपी"ति वचनविरोधात् । इत्थंच तत्त्वज्ञानिनां झटिति कायव्यूहेन सकलकर्मणां भोगेन क्षय इति चेन्न । तत्र भोगस्य वेदबोधितनाशकोपलक्षकत्वात् कथमन्यथा प्रायश्चित्तादिना कर्मणां नाशः तदुक्तं **"ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।" "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे"** इति । ननु तत्त्वज्ञानिनस्तर्हि शरीरावस्थानं सुखदुःखादिकं न स्यात् ज्ञानेन सर्वेषां कर्मणां नाशादिति चेन्न प्रारब्धेतरकर्मणामेव नाशात् तत्तच्छरीरभोगजनकं हि यत्कर्म तत्प्रारब्धं तदभिप्रायमेव नाभुक्तमिति वचनमिति । शब्दं निरूपयति—**शब्द इति** । नभोवृत्तिः आकाशसमवेतः दूरस्थशब्द-

दिनकरी ।

नेच्छादीनां सदाननुभवेन समानाधिकरणस्योत्तरवर्त्तिगुणनाश्यत्वस्वीकारात्[2] अन्यथैवंरीत्या जगत एव सूक्ष्मरूपतया सर्वदावस्थानप्रसङ्गादित्यलं विस्तरेण ॥ ननु गङ्गादिदर्शनादिना ईश्वरे कुतो न धर्मादेरुत्पत्तिरत आह—**मूले इमौ तु वासनाजन्याविति** । ईश्वरे मिथ्याज्ञानजन्यवासनाविरहान्न धर्मादेरुत्पत्तिरिति भावः । ननु धर्माधर्मौ प्रति वासनाया हेतुत्वे मानाभाव इत्यत आह—**मुक्तावल्यामत इति** । **ज्ञानिना** तत्त्वज्ञानवता ॥ **वचनविरोधादिति** । तेनादृष्टनाशमात्रे भोगस्य हेतुत्वप्रतिपादनादिति भावः । **इत्थं चेति** । कर्मणां भोगैकनाश्यत्वे चेत्यर्थः । **अन्यथा** उपलक्षकत्वाभावे । **सर्वकर्माणीति** । सर्वकर्मजन्यादृष्टानीत्यर्थः । भस्मसात्कुरुते नाशयति । स्मृतिं दर्शयित्वा श्रुतिं दर्शयति—**क्षीयन्ते चेति** । तदभिप्रायमेव प्रारब्धकर्माभिप्रायमेव ॥ **गौरवादिति** । दशशब्दानां तत्प्रागभावानां तद्धेतुहेतुमद्भावानां च कल्पने

१ योगिनो हि योगबलेन एकदैव अनेकदेहधारणसमर्था इति प्रसिद्धिः. २ स्वसमानाधिकरणः यः स्वोत्तरगुणः तन्नाश्यत्वस्वीकारादित्यर्थः.

वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु[1] कीर्त्तिता ।
कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥ १६६ ॥
उत्पन्नः को[2] विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता ।
सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते ॥ १६७ ॥

स्याग्रहणादाह—**श्रोत्रेति** । ननु मृदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरत आह—**वीचीति** । आद्यशब्देन बहिर्देशदिगवच्छिन्नोऽन्यः शब्दस्तेनैव शब्देन जन्यते । तेन चापरस्तद्व्यापकः । एवं क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यत इति । **कदम्बेति** । आद्यशब्दाद् दशदिक्षु दशशब्दा उत्पद्यन्ते तैश्चान्ये दशशब्दा उत्पद्यन्त इति भावः । अस्मिन् मते कल्पनागौरवादुक्तं कस्यचिन्मत इति । ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिकथनमसङ्गतमत आह—**उत्पन्नेति** । शब्दानामुत्पादविनाशप्रत्ययशालित्वादनित्यत्वमित्यर्थः । ननु स एवायं ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दानां नित्यत्वम् । इत्थंचोत्पादविनाशबुद्धिर्भ्रमरूपैवेत्यत आह—**सोऽयमिति** । **साजात्यमिति** । तत्र प्रत्यभिज्ञानस्य तत्सजातीयत्वं विषयो न तु तद्व्यक्त्यभेदो विषयः । उक्तप्रतीतिविरोधात् । इत्थंच द्वयोरपि प्रतीत्योरभ्रमत्व-

दिनकरी ।

गौरवादित्यर्थः ॥ **उक्तप्रतीतिविरोधादिति** । उत्पादविनाशशालिप्रत्ययविरोधादित्यर्थः। **इत्थं चेति**। प्रत्यभिज्ञानस्य सजातीयविषयत्वे चेत्यर्थः॥ **द्वयोरपीति** । उत्पादप्रतीतिप्रत्यभिज्ञानयोरित्यर्थः । **अत्र मीमांसकाः** । स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञया गकारादेस्तावत्कालावस्थानस्य विषयीकृतत्वेनान्तराभूतशब्दादिनाऽनाशेन नाशकाभावाद्वर्णनित्यत्वसिद्धिः । नच प्रत्यभिज्ञा तज्जातीयत्वविषयिणी बाधकाभावात् अन्यथा सर्वत्रापि तथाभावेऽभेदोच्छेदापत्तिः । नच तारत्वमन्दत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासो बा-

---

१ शब्दजशब्दोत्पत्तिः. २ कः ककारः. ३ कदम्बगोलकन्यायेन शब्दजशब्दस्वीकर्तृमते. ४ सोयं क इति प्रत्यभिज्ञायाः.

मिति । नुन सजातीये सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा कुत्र दृष्टेत्यत आह—

दिनकरी।

धकः प्रत्यभिज्ञानबलेन तस्य नित्यत्वसिद्धौ तारत्वादेर्व्यञ्जकवायुधर्मत्वस्य कल्पनात् श्रोत्रेण वायुधर्मस्य तारत्वादेरपि ग्रहणसंभवात्। य एव तारः स एवान्यापेक्षया मन्द इति प्रतीतेस्तारत्वमन्दत्वयोरविरोधाच्चेत्याहुः। तन्न तथा सति कत्वगत्वादेरपि व्यञ्जकवायुधर्मत्वापत्त्या ककारगकारयोरपि भेदो न सिध्येदिति वर्णैक्यापत्तेः। वस्तुतस्तु वर्णानित्यत्वपक्षे कण्ठताल्वाद्यभिघातानां कत्वादिकं कार्यतावच्छेदकं[१] वर्णनित्यतापक्षे तु कसाक्षात्कारत्वमिति गौरवात्। नच नित्यत्वमतेऽपि लौकिकविषयितया कत्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकमिति न गौरवावकाश इति वाच्यम्। कोलाहलप्रत्यक्षस्यासंग्रहप्रसङ्गात्। नहि कोलाहलप्रत्यक्षं कत्वादिविषयकम् अन्यथा तुल्ययुक्त्या घटाद्युत्पादकस्यापि घटप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति तदपि नित्यमेव स्यादिति। नचानित्यत्वमते प्रत्यभिज्ञायास्तज्जातीयत्वविषयकत्वेन तज्जातीयोऽयमिति स्यान्नतु सोऽयमितीति वाच्यम्। यत्र प्रत्यभिज्ञायां जातित्वेन गत्वादेर्भानं तत्रैव तज्जातीयोऽयमित्याकारः यत्र तु स्वरूपतो भानं तत्र सोऽयमित्याकार इत्यभ्युपगमादिति। **अत्रेदं बोध्यम्**—शब्दो द्विविधः ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च। तत्र ध्वन्यात्मकसंयोगजन्याद्यशब्दं प्रति गगनं समवायिकारणं भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायिकारणं भेरीदण्डसंयोगादिर्निमित्तकारणम्। विभागजन्यध्वन्यात्मकाद्यशब्दं प्रति तु वंशदलाकाशविभागोऽसमवायिकारणं वंशदलद्वयविभागो निमित्तकारणम्। वर्णात्मकाद्यशब्दं प्रति तु कण्ठताल्वादिनाकाशसंयोगोऽसमवायिकारणं कण्ठताल्वादिना वाय्वादिसंयोगो निमित्तकारणम्। द्वितीयादिशब्दं प्रति तु आद्यशब्दोऽसमवायिकारणम्। नच भेर्याकाशसंयोगकण्ठाद्याकाशसंयोगा-

१ कत्वावच्छिन्नंप्रति कण्ठताल्वाद्यभिघातैः कारणमिति कार्यकारणभावः। एवं गत्वावच्छिन्नं प्रति इत्यादि.

तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात्।
तस्मादनित्या एवेति वर्णाः सर्वे मतं हि नः॥ १६८॥
इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननकृता कारिकावली समाप्ता॥

तदेवेति। यदौषधं मया कृतं तदौषधमन्येनापि कृतमित्यादिदर्शनादिति भावः। इति श्रीमहामहोपाध्यायविद्यानिवासभट्टाचार्यपुत्रश्रीयुतविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यां गुणनिरूपणम्। समाप्तश्चायं ग्रन्थः॥

दिनकरी।

दीनां शब्दं प्रति कारणत्वे मानाभाव इति वाच्यम्। भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमेन तत्कारणत्वस्वीकारात्। तादृशनियमे मानाभावे तु मास्तु तेषां कारणत्वं भेरीदण्डसंयोगादिनिमित्तकारणसहकृतेनाकाशेनैव शब्दोत्पत्तिसंभवादिति। प्रथमादिशब्दानां च स्वकार्यशब्देनैव नाशः चरमस्य तूपान्त्यशब्देनोपान्त्यशब्दनाशेन वा नाश इति। मूले तदेवौषधमित्यादिना सैवेयं दीपकलिकेत्यादेः परिग्रहः। ननु तत्रापि व्यक्त्यभेद एव विषयोऽस्त्वतो भावार्थं प्रकाशयति यदौषधं मया कृतमित्यादिना। अत्रच स्वकर्तृकत्वस्वभिन्नकर्तृकत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासायितभेदप्रत्ययस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वान्न व्यक्त्यभेदो विषयः किंतु तत्सजातीयाभेदो विषय इति भावः।

भानुं प्रणम्य परिभाव्य च शास्त्रसारं
मुक्तावलीकिरण एष पितृप्रदिष्टः।
सद्युक्तिभिर्दिनकरेण करेण सोऽयं
नीतः प्रकाशपदवीं सुधियां मुदेस्तु॥

मुक्तावलीप्रकाशो यः स्वाज्ञानतिमिरापहः।
तेन सन्तोषमायातु नीलकण्ठः सतीप्रियः॥

इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रबालकृष्णभट्टात्मजमहादेवभट्टतनूजश्रीमद्दिनकरभट्टविरचिते न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीप्रकाशे गुणनिरूपणम्॥
समाप्तश्चायं ग्रन्थः॥

१ ध्वंसस्य असमवायिकारणजन्यत्वाभावात् नियमे भावपदम्.

नागरेऽङ्कितानि विक्रेयसंस्कृतनूतनपुस्तकानि ।

शास्त्रदीपिका ।

नाथप्रणीतमयूखमालिकाव्याख्यासंवलिता ।

प्रत्यधिकरणविभक्तजैमिनीयन्यायमालायुता

अस्याः प्रथमस्तर्कपादश्च

गप्रणीतयुक्तिस्नेहप्रपूरणी-सिद्धान्तचन्द्रिकाव्याख्यायुतः

स्वोपज्ञसिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणसहितश्च ।

मूल्यं ८ रु., मार्ग. १ रु.

शास्त्रदीपिकायाः—

प्रथमस्तर्कपादः ।

प्रत्यधिकरणविभक्तजैमिनीयन्यायमालायुतः ।

मकृष्णप्रणीतयुक्तिस्नेहप्रपूरणीसिद्धान्तचन्द्रिकायुतः

स्वोपज्ञसिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणसहितश्च ।

मूल्यं १॥ रु., मार्ग. ३ आ.

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् ।

प्पयदीक्षितविरचितपरिमलोपबृंहितश्रीमदमलानन्द-

रस्वतीप्रणीतकल्पतरुव्याख्यायुतश्रीमद्वाचस्पति-

मिश्रकृतभामतीव्याख्याविलसितम् ।

(चतुःसूत्रीभागः ।)

मूल्यं १॥ रु., मार्ग. ३ आ.

तत्वप्रदीपिका–चित्सुखी ।

श्रीमच्चित्सुखाचार्यमुनिविरचिता । परमहंसप्रत्यग्रूप-
भगवत्प्रणीतया नयनप्रसादिनीसमाख्यया
व्याख्यया सहिता ।

मूल्यं ३ रु., मार्ग. ६ आ.

श्रीलौगाक्षिभास्करप्रणीतः

अर्थसंग्रहः ।

श्रीमत्परमहंसरामेश्वरशिवयोगिभिक्षुप्रणीतमीमांसार्थ-
संग्रहकौमुदीव्याख्यासहितः ।

मूल्यं १२ आणकाः, मार्गव्य. २ आ.

न्यायलीलावती ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता ।

मूल्यं १२ आ., मार्ग. २ आ.

काव्यालंकारसंग्रहः ।

महामहोपाध्यायश्रीमदुद्भटप्रणीतः ।

श्रीमत्प्रतीहारेन्दुराजविरचितया काव्यालंकारसार-
लघुवृत्त्या समेतः ।

मूल्यं १० आ., मार्ग. २ आ.

निर्णयसागरयन्त्रालयाधिपतिः,

तुकाराम जावजी.